

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 18.

Helynévtörténeti Tanulmányok

18.

Lektorált folyóirat

Főszerkesztő:

Tóth Valéria

Felelős szerkesztő:

Bába Barbara

Debreceni Egyetemi Kiadó

Debrecen University Press

2022–2024

A Magyar Névtárház Kiadványai 60.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2024
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2024

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Technikai szerkesztő: Porció Veronika
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Kft. nyomdájában.

Tartalom

SZŐKE MELINDA: Gondolatok a <i>Hortobágy</i> név eredetéről	7
E. NAGY KATALIN: Elpusztult középkori települések a Hortobágyon: Zám, Bágy és Remetekútfő	23
GYÓRFFY ERZSÉBET: A <i>fok</i> földrajzi köznévvvel alakult víznevek a Hortobágy területén	33
RESZEGI KATALIN: Halmok és neveik a Hortobágyon	47
BÁBA BARBARA: Nyelvjárási sajátosságok Polgár és környéke helynévanyagában	69
DUDÁS ELŐD: Horvát nyelvű helynévgyűjtési tapasztalatok Bátyán és Dusnokon	85
PELCZÉDER KATALIN: A középkori Veszprém patrocíniumi eredetű helynevei	93
SARNYAI VIVIEN: A pannonthalmi apátság 1001-es alapítólevele szórványainak olvasati rekonstrukciója	111
HANKUSZ ÉVA: Történeti helynévvizsgálatok a szatmári térségben	139
CSOBÁDY CSILLA: Magyar nyelvű mikrotoponimák kontinuitása Körtvélyesen	153
MOZGA EVELIN: Személynévkölcsönzés és adaptáció a régi magyar nyelvben	167
HAUBER KITTI: Kognitív különbségek a magyar és a német személynévadásban a származásra utaló családnevek konstrukciós sémái alapján	177

Abstracts of the Volume

SZŐKE MELINDA: Reflections on the Origin of the Name <i>Hortobágy</i>	22
E. NAGY KATALIN: Ruined Medieval Settlements in the Hortobágy: Zám, Bágy, and Remetekútfő	31
GYÓRFFY ERZSÉBET: Hydronyms Formed by the Geographical Common Name <i>fok</i> in the Hortobágy Area	45
RESZEGI KATALIN: Mounds and Their Names in the Hortobágy Region	66
BÁBA BARBARA: Dialectal Peculiarities in the Place Names of Polgár and Its Surroundings	82
DUDÁS ELŐD: Experiences of Collecting Croatian Toponyms in Baćin (Bátya) and Dušnok (Dusnok)	92
PELCZÉDER KATALIN: Patrociny Settlement Names in Medieval Veszprém	109
SARNYAI VIVIEN: Reading Reconstruction of the Fragments of the 1001 Charter of Pannonhalma Archabbey	138
HANKUSZ ÉVA: Historical Place-Name Studies in the Szatmár Region	139
CSOBÁDY CSILLA: Continuity of Hungarian Microtoponyms in the Village of Körtvélyes (Hrušov)	165
MOZGA EVELIN: Name Borrowing and Adaptation in Old Hungarian	175
HAUBER KITTI: Cognitive Differences Between the Hungarian and German Personal Name Giving Based on the Construction Schemas of Surnames Referring to Origin	195

Gondolatok a *Hortobágy* név eredetéről*

1. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében folyó élőnyelvi helynévgyűjtés eredményeire támaszkodva szóljak hozzá a *Hortobágy* név kapcsán született névmagyarázatokhoz.

A történeti forrásokban, főleg a latin nyelvű oklevelekben elszórta megjelenő magyar helynévi adatok és az élőnyelvi helynevek ügye már a 19. században összefonódott. A helynévkutatás előfutárának tekinthető RÉVÉSZ IMRE a 19. század közepén például a korabeli helynevek gyűjtéséhez kapcsolódóan fontosnak tartotta az oklevelek helyneveinek a számbavételét is (1853: 88). Emellett ma egyre általánosabb az a felfogás, hogy korai, Árpád-kori helyneveink magyarázatához célszerű segítségül hívni a modern kori helyneveket is. Ez a két megközelítés kiválóan jelzi, hogy a nevek kontinuitásának elemzése gyümölcsöző lehet a nevek magyarázatában. Most, amikor a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében elkészült a Hortobágy környékének teljességre törekvő élőnyelvi és történeti helynévtára, aktuálissá vált, hogy magának a *Hortobágy* névnek is újra megvizsgáljuk a történetét. Az élőnyelvi adatok tükrében a történeti adatok pontosabb azonosítására van lehetőségünk, és emellett a változásokat is biztosabban nyomon követhetjük.

2. A *Hortobágy* névről a legtöbb embernek Kelet-Európa legnagyobb pusztája jut eszébe, de ugyanez a neve a puszta Hármaskörösbe torkolló vízfolyásának, illetőleg a Balmazújváros szomszédságában lévő településnek is.

Közép-Európa legnagyobb füves pusztája a Tiszántúl északi részén található. Területén jött létre 1973-ban hazánk első nemzeti parkja, ami 1999-től szerepel a Világ Kulturális és Természeti Örökségének listáján is. A 19. század második felétől (a folyószabályozások kora óta) fátlan puszta. Ezzel szemben az Árpád-korban vízjárta, zsombékos vidék volt, ahol a középkorban viszonylag sűrű településhálózat jött létre (BLAZOVICH 1994: 269, MNLex. *Hortobágy*, ECSEDI 1914: 5).

A tájegység körülhatárolása nem könnyű feladat: különböző tudományterületek szakmunkái eltérő módon jelölik ki a terület határait. Legutóbb BÉRES JÚLIA foglalta össze a különböző nézeteket (2014a). Ebből az ismertetésből ezúttal én csak a legfontosabbakat emelem ki. Bár a mai puszta jelentős részét a 18. században

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

Debrecen birtokolta, a helytörténészek úgy vélik, a *Hortobágy* elnevezés nem korlátozódhat a Debrecen tulajdonában lévő legelőkre (ZOLTAI 1911: 7–8). Nép-rajzkutatók, bár nem egységesen, de meglehetősen tágra értelmezik a Hortobágy fogalmat, ami összefüggésben lehet azzal, hogy a terület szellemi-tárgyi kultúrája szélesebb körben elterjedhetett (vö. BÉRES J. 2014a: 74–76). A kézikönyvek (pl. KMTL.) Hortobágy-értelmezéseire az jellemző, hogy a Hortobágy folyóhoz viszonyítva írják le a területet. Ezeket az elképzeléseket a tájegység régi vízrajzi jellegzetességeinek változékonysága teszi ugyancsak bizonytalanná (vö. DUNKA 1996: 12–13).

A tudományterületenként eltérő viszonyulások azt mutatják, hogy nem lehet általános érvényűen leírni a Hortobágy területének határait. Mindebből az is következik, hogy a térség nyelvi-névtani szempontú meghatározására is szükség van. Az ezen alapuló határkijelölés a mostaninál is tágabb terület történeti és élőnyelvi helyneveinek az összegyűjtése után végezhető majd el (mindehhez vö. BÉRES J. 2014a).

A *Hortobágy* nevű település Hajdú-Bihar vármegyében a Balmazújvárosi járásban található. Északról és keletről Balmazújváros, délről Nádudvar, nyugatról pedig Tiszafüred és Egyek a határosa. A falut már a 11. században említik, a tatárjáráskor azonban elpusztult (NÉMETH 2023: 177). Az újabb kori település nem a régi helyén, hanem távolabb, a Hortobágy puszta központjában jött létre.¹ 1966-ban vált önálló községgé, előtte Debrecenhez, majd Balmazújvároshoz tartozott.

A Hortobágy folyóról, illetve vízrendszerről GYÖRFFY ERZSÉBET ír részletesen e kötetben megjelenő tanulmányában (2022–2024: 33–46), ezért ennek bemutatásától eltekintek.

3. A Hortobágy név eredetével a 19. század közepe óta foglalkozik a tudományos kutatás. A legkorábbi időkből figyelmet érdemlően JERNEY JÁNOS (1854), CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS (CzF.), illetve ORTVAY TIVADAR (1882) szólt hozzá a név magyarázatához.²

A 19. század közepén JERNEY JÁNOS a Váradi Regestrum *Orobag* adata alapján a *Bágy* nevű víz *ortó* vagy *irtó* tulajdonságára gondolt (1854: 102). A CZUCZOR–FOGARASI szótárban a *Hortobágy* víznévben egy ’földet turo, vajú vízmeder’ értelmű **hortó ágy*-at feltételeznek a szerzők. A víznév gyöke a *hor*, amely szerintük azonos lehet a ’vájás, túrás, rovatékos vonal’ jelentésű *horh*, *horny*, *horzs* szavak tövével. A név az ebből származó ’dörzsölés által koptat, váj, túr’ jelentésű *hort* igéből + *ágy*

¹ Az egykori település elhelyezkedésének meghatározásához a Századi alapítólevél (1067/1267) határleírása nyújtathat fogódzót (DHA. 1: 184, vö. Kovács É. 2018: 54–63). MESTERHÁZY szerint a középkori település a mostani Kilenclukú híd és Mátá környékén lehetett (1972: 166 utáni térképen, vö. Kiss L. 1972–1974: 22).

² Ezek mellett lásd még SZÁNTAY 1862: 144–145, BALKÁNYI SZABÓ 1865: 24–25, HUNFALVY 1876: 348.

’vízmeder’ lexémából alakult. Az elnevezés alapjául pedig a pusztát véve elképzelhetőnek gondolják a görögből és a latinból való eredeztetést is (CzF. 2: 1695). ORTVAY TIVADAR tulajdonképpen a korábbi névmagyarázásokat ismerteti kiemelve, hogy a *Hortobágy* víznév a *Horto* és *Bágy* összetételéből alakult (1882: 382).

A jó néhány 19. századi megfejtési kísérlet ellenére 1911-ben SZILY KÁLMÁN kénytelen volt azt írni, hogy a „Hortobágy elfogadható etymonját nem ismerjük” (1911: 471).

A névmagyarázásokat ECSEDI ISTVÁN vitte jelentős mértékben előre azzal, hogy figyelembe vette a táj adottságait, és magyarázatához népnyelvi adatokat is felhasználott. Véleménye szerint a *Hortobágy* név fő része a *bágy* lexéma, amelyet a Hortobágy folyó egyik ágának *Bágy* neve őrzött meg.³ A lexéma jelentése szerinte ’széles felszíni mélyedés’, és talán egy olyan feltöltött morotvát jelent, amelyben csapadékosabb időszakokban folyik a víz, de később hamar lehúzódik vagy elpárolog. Mivel a Hortobágy középső ágát csak akkor nevezik *Hortobágy*-nak — mondja —, amikor eléri a *Kis-Hort* pusztát, ECSEDI elképzelhetőnek gondolja, hogy ahogyan Polgár határában van *Polgári-bágy*, úgy a horti pusztán lévő, a horti *Bágy*ot is ugyanígy nevezhették el **Hortibágy*-nak (1914: 4–5).

KISS LAJOS 1972-ben a név eredetével foglalkozó munkájában, amely tulajdonképpen az egész FNSz.-hez az egyik legfontosabb előtanulmánya a szerzőnek, ECSEDI ISTVÁN itt idézett elképzelését tartja a legvalószínűbbnek, azt egészíti ki néhány mozzanattal.⁴ A *bágy* vízrajzi köznév, illetve a belőle alakult *Bágy* helynév meglétének az igazolására a 13. század második feléből (1261/1271) való *Bagzagh* adatot idézi, amely a *Bágy* nevű víz által közrefogott szögletet, zugot jelölhette a Hortobágy folyó közelében. A *bágy* > *Bágy* kapcsán megfontolásra javasolja továbbá, hogy esetleg a *bágyad* ’erőtlenedik, lankad’ ige családjába tartozik, és a ’morotva, holtág’ jelentésű *halvány*-nyal vethető össze (1972–1974: 24).

ECSEDI ISTVÁN névmagyarázata után éppen száz évvel BÉRES JÚLIA végzett helynévgyűjtő munkát a területen, és a *Hortobágy* név eredetének kérdésével is foglalkozott. Magyarázata az ECSEDI ISTVÁN által kijelölt, majd KISS LAJOS által továbbvitt útvonalon haladt. A *Hortobágy* név eredeti szemantikai szerkezetéről azt mondja, hogy a Hort település melletti *Bágy* nevű vizet jelölhette. Véleménye szerint tehát *Hortobágy*-nak kezdetben a vízrendszer egyik ágát, később pedig az egész vízrendszert nevezhették (2014b: 45–46).

4. Az említett munkák nem kívántak pontot tenni a *Hortobágy* névvel kapcsolatos névfejtések végére (vö. KISS L. 1972–1974: 27–28, BÉRES J. 2014b: 47). A fel-

³ A *Bágy* víznév kapcsán ECSEDI ISTVÁN nem egy konkrét adatra hivatkozik, hanem BALKÁNYI SZABÓ LAJOS névmagyarázatára, aki azt mondja — szintén adatok nélkül —, hogy a *Bágy* nevű pusztát egy azonos nevű kis folyó szeli át (1865: 24).

⁴ Az ECSEDI ISTVÁN 1914-es és KISS LAJOS 1972–1974-es munkája közötti időben keletkezett megfejtési kísérleteket lásd KISS L. 1972–1974: 24–25.

vetésekben ugyanis nem ritkák a nehezen feloldható ellentmondások, KISS LAJOS pedig az etimológiai vizsgálatokról általánosságban szólva is azt állapítja meg, amit e névre vonatkozóan is érvényesnek tart, hogy tudniillik „*Hortobágy* kérdésében sem mondható ki semmikor az utolsó szó” (1972–1974: 27). Sajnos én magam is kénytelen vagyok egyetérteni KISS LAJOS szkeptikus véleményével: ahogyan azt már a tanulmányom címe is sugallja, én sem tudom kimondani ebben a kérdésben a végső szót. Már csak azért sem, mert mint ahogyan a tudományos kérdéseket általában, úgy az etimológiai vizsgálatokat sem lehet teljes biztonsággal lezártnak tekinteni.

Tanulmányomban ezért arra törekszem, hogy az ez idáig nem vagy csak kevésbé figyelembe vett körülményekre ráirányítsam a figyelmet; hozzászóljak a névmagyarázatok ellentmondásos pontjaihoz; illetőleg a korábbiaknál bővebb adatok ismeretében további adalékokat is előhozok.

4.1. A korábbi névmagyarázatok — tekintve, hogy a *Bágy* víznévvel hozzák kapcsolatba a *Hortobágy* név utótagját — abban egyetértenek, hogy a víznév az elsődleges, és ebből alakult a település neve. Ennek kapcsán érdemes megvizsgálunk, hogy a korai előfordulások esetében valóban településről beszélhetünk-e, vagy esetleg egy birtokra utalnak az említések. Az adatok egy része a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznév nélkül szerepel: pl. 1285: Datum in *Hurtubag* (Z. 1: 63). Egy adat előtt a ’falu’ jelentésű *villa* (1214/1550: villa *Orobag*, VR. 288 § 191. l.), egy másik előtt pedig a ’birtok’ jelentésű *possessio* (1390: p. *Ortobag*, NÉMETH 2023: 177) található. Előfordulhat, hogy a *Hortobágy* név a régiségben egy településnél nagyobb területi egység, egy birtok nevéként volt ismert (vagy nevéként is ismert volt). Ennek igazolására vagy elvetésére a ’falu’ jelentésű *villa*-val és a ’birtok’ jelentésű *possessio*-val álló egy-egy adat azonban kevésnek bizonyul. A 13. század végétől ráadásul a *possessio* rendszeresen előfordul ’falu’ jelentésben is (SZABÓ I. 1966: 52).

A *Hortobágy* névre a legelső adatunk a Százdi alapítólevélből (1067/1267) való, itt a *marchia* latin lexéma szerepel a név előtt (DHA. 1: 184). Ennek a szónak ’határ-ispánság’ az elsődleges jelentése. Ezeket a királytól függő közigazgatási egységeket katonai feladatok ellátására az országhatár mentén szervezték meg (VESZPRÉMY 1994: 255–256). Szabolcs vármegye (ti. Hortobágy az Árpád-korban Szabolcs vármegyéhez tartozott) nem volt határvármegye, ezért a Százdi alapítólevélben vélhetően nem ebben a jelentésben fordul elő a *marchia* lexéma. Felvetődhetne esetleg, hogy tulajdonképpen egy birtok nagyságú területet írnak le ezzel a szóval, de ennek a Százdi alapítólevél szóhasználatára egyértelműen ellentmond. Igaz ugyanis, hogy a középkori oklevelekben ’határ’ jelentésben általánosan a *terminus* vagy a *meta* fordul elő (vö. DHA. 1. *index*), de a Százdi oklevélben ebben a jelentésben sokkal gyakoribb a *marchia* (vö. BARTAL 1901: 409): pl. „cuius marchia incipit”, magyarul: „amelynek a határa kezdődik” (DHA. 1: 185).

4.2. Visszatérve a víznév elsődlegességének a kérdésére azt mondhatjuk, hogy ennek eldöntésében a településnév/birtoknév és a víznév első előfordulása nem nyújt segítséget: mindkét hely első említése ugyanabból az oklevélből való, a már megnevezett Százdi alapítólevélből (1067/1267).⁵

Ez az oklevél a Borsod vármegyei Százdi apátság alapításáról szól. Az oklevélben nem szerepel az apátság alapításának pontos éve, de a szövegben név szerint említett uralkodók alapján 1067 környékére tehető ez az esemény (vö. Kovács É. 2018: 13–14). Ez az oklevél nem maradt fenn eredeti változatában, a 11. századi eredeti és hiteles oklevelet a 13. századi átírás előtt ugyanis hosszabb-rövidebb részletekkel egészítették ki. A *Hortobágy* nevét említő részlet ugyanakkor egyértelműen az oklevél 11. századi rétegéhez tartozik, azaz az oklevél státuszától függetlenül ez a név valószínűleg már létezett a 11. században.⁶

A Szabolcs vármegyei *Hortobágy*-ra vonatkozó *Chartýbak* [hartibák] név egymás után kétszer is feltűnik, ugyanis az adományozott terület határait is leírja az oklevél: „ab occidente ex parte *Chartýbak* in capite acervus *Basy*” (DHA. 1: 184), magyarul: „nyugatról Hortobágy felől Bäs halmának főjénél” (PITI 2006: 37). A hely fajtáját jelző latin földrajzi köznevek hiánya ellenére is egyértelmű tehát, hogy a települést vagy birtokot és a folyót is említik már a 11. században. Egy-egy terület határleírása ugyanis nemigen kezdődhet magához a körülhatárolni kívánt helyhez viszonyítva, valószínűnek tűnik tehát, hogy a folyó említése szerepel a kérdéses helyen.

Emellett a második előfordulás esetén a latin szöveggörnyezet is a víznévi azonosítást támogatja. BENKŐ LORÁND az Anonymusnál feltűnő *partes* (pl. ad partes *budrug*) terminusnak a ’valaminek a környéke, vidéke’ jelentését következteti ki. Előfordulhat, hogy a Százdi alapítólevélben is ebben a funkcióban szerepel az *ex parte* a név előtt. Különbség, hogy Anonymusnál többes számban szerepel a *pars* lexéma, a 11. századi oklevélben pedig a főnév egyes számú alakja fordul elő.⁷ Ennek ellenére elképzelhetőnek gondolom, hogy a *pars* főnévnek ezúttal is

⁵ *marchia Chartýbak*: ab occidente ex parte *Chartýbak* in capite acervus *Basy*, inde ad viam, que venit *Zondonek* et ducit ad *Chegen* usque ad angulum vally, inde flectitur per ryppam vene deorsum, ubi versus monticulum ultratur, inde ad alium monticulum, qui est cum villa *Solu*, inde tendit ad acervum *Fýgudý* usque ad acervum *Marci*, inde dirigitur ad terminum cum *Chordý* usque monticulos, unde tendens ad pirum stantem in agro perducit ad predictum *Basi* acervum (DHA. 1: 184). Magyarul: *Hortobágy* határa: nyugatról *Hortobágy* felől *Bäs* halmának főjénél, innen egy úthoz [tart], amely *Szandalik*-ből *Cégény*-re megy, egészen egy völgy szegletéig, onnan fordul egy ér partjáról lefelé, ahol egy domb irányába halad, innen egy másik kis hegyhez, amely *Sóly* falunál van, onnan megy *Füged* halmához [és] *Márki* halmához, innen vezet a *Hort*-tal való határig, a dombokig, onnan egy szántóföldön álló kőrtefához tartva vezet *Bäs* mondott halmához” (PITI 2006: 37).

⁶ A jelenlegi Hajdú-Bihar vármegye helyei közül Hortobágyinak a legkorábbi az említése. A legtöbb helynek a 13. század elejéről származik az első adata (vö. MESTERHÁZY 1972: 166–167).

⁷ Ugyanígyen jelenséggel találkozunk a Garamszentbenedeki oklevélben is (vö. SZÓKE 2015: 102–103).

a 'valaminek a környéke, vidéke' jelentést kell tulajdonítanunk. Víznevek mellett állva tulajdonképpen annak környékét jelölik meg (1998: 179). Ebben az esetben bár a Százdi alapítólevélben a folyó neve szerepel, mégsem a folyó áll határpontként a település/birtok határának leírásakor, hanem a víz melletti terület.

4.3. Van egy 15. század második feléből származó forrás (1476/1477), amely possessiókat (amelyek részben csak puszták vagy tanyák lehettek, Cs. 1: 634) sorol fel, köztük szerepel a *Harwmaghorthobagh* is (DF. 17893, Cs. 1: 634). Ezt a (birtoknévi?) adatot a víznév elsődlegességének igazolásaként is szokták emlegetni (BÉRES J. 2014b: 45). Ez a név ebben a formában soha nem fordul elő később, nincs nyoma tehát annak, hogy így nevezték volna a települést vagy a vízrendszer valamelyik ágát, de vö. 1911: *Háromág* (ZOLTAI 1911: 11).

A 15. századi előfordulást ZOLTAI LAJOS egyszer birtoknévként (1911: 47),⁸ húsz évvel később pedig már egyértelműen víznévi előfordulásként, a Hortobágy folyó egyik neveként említi (1935: 14).⁹ Az eltűnt falvakról és elfelejtett helynevekről írt munkájában pedig köztes álláspontot képvisel véleményem szerint azzal, hogy Hunyadi Jánosné birtokának mondja a 15. századi oklevél alapján, de azt is hozzászéli, hogy „a Hortobágy felső folyását nevezték így a böszörményi, margitai, újvárosi határ táján” (1926: 109).¹⁰ DUNKA SÁNDOR a Hortobágy-medence régi vizeit leírva szintén víznévnek tartja ezt az említést: a folyó háromági eredetére következtet a *Háromághortobágy* névből (1996: 12).

Annak ellenére, hogy *possessio* szerepel a név mellett (de nem közvetlenül előtte, mert egy felsorolásban tűnik fel), véleményem szerint nem feltétlenül kell birtoknévre gondolnunk, előfordulhatott ugyanis az is, hogy a víz nevével írták körbe az adományozott területet. BENKŐ LORÁND a *Petlend* név elemzése kapcsán például 'mezőgazdasági hasznosítású terület' jelentést tulajdonít a *possessio*-nak (2003: 201).

A fennmaradt és jelenleg ismert források gyakrabban említik ugyan a *Hortobágy* víznevet, ami esetleg utalhatna az elsődlegességére is, de ismert körülmény, hogy az oklevelek nem a helynevek megőrzésének a szándékával jöttek létre. Mindezzel nem kizárni szeretném a víznév > településnév/birtoknév keletkezési irányt, csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy a fennmaradt történeti adatokból ez nem olvasható ki egyértelműen.

⁸ „A Hortobágy mint birtok, vagy lakott hely neve később hosszú ideig nem fordul elő, csak a Hunyadiak korában említik megint Szilágyi Erzsébet birtokai között ilyen összetétellel: *Háromághortobágy*” (ZOLTAI 1911: 47).

⁹ Hortobágy folyóról szólva azt mondja, hogy „a Hajdúböszörményhez tartozó egykori pródi réten ered, ahol már Hunyadi Jánosné Szilágyi Erzsébet korában *Háromág Hortobágy*nak nevezték” (ZOLTAI 1935: 14).

¹⁰ Egy 1786-os térképet is említ, de hivatkozás hiányában ezt egyelőre nem lehet beazonosítani.

4.4. BENKŐ LORÁND a víznevek és a tájnevek viszonyrendszerét vizsgálva szól a *Hortobágy*-ról. A Százdi alapítólevél (1067/1267): *marchia Chartybak* adatát mint tájnévet, illetőleg az 1261/1271-es oklevél *Hortubaguize* adatát mint víznevet egymással szembeállítva az utóbbi név szerkezete alapján a területnév elsődlegességét feltételezi (1998: 183). A tájnevek és a víznevek viszonyrendszerében nincs olyan általános szabály, amely meghatározná az alakulás irányát, elvileg a víznév > tájnév és tájnév > víznév változási irány egyaránt elképzelhető (BENKŐ 1998: 183–184).

A 11. századtól a 21. századig átnézve az ide vonatkozó adatokat, azt találjuk, hogy a puszta neve csak a 19. század elejétől adatolható rendszeresen (a Százdi oklevél nem a Hortobágy tájegységet említi, ahogyan erről korábban részletesen szóltam), szemben a folyó 11. századi említésével. Önmagában már ez a körülmény is a víznév elsődlegességére enged következtetni. Nyolc évszázad túl sok idő ugyanis ahhoz, hogy a helynevek forrásokba bekerülési és fennmaradási bizonytalanságát ebben a kérdésben komolyabb tényezőként számba vehetnénk.

A *Hortobágy* mellett a *Hortobágy melléke*, *Nagyhortobágy*, *Hortobágyi-puszt*a és *Hortobágy-puszt*a is használatban lévő nevek voltak (vö. E. NAGY 2025). Az írott forrásokban először a 19. század elején (1808-ban és 1839-ben) *Hortobágy melléke* ~ *Hortobágy mellyékén* formában nevezik meg a területet (Lipszky, Map., BÉRES A. 1974: 183).¹¹ Sőt, az is elképzelhető, hogy korábról való ez az elnevezés, FAZEKAS MIHÁLY 1836-ban írt Hortobágyi dal című versének első versszakát (Óh, te áldott Kanahám, / Hortobágy mellyéke! / Beh sok szegény legénynek / Vagy te menedéke,) például a következő betyár nóta ihlette (Oh te zsíros Kanahám / Hortobágy mellyéke, / Be sok szegény legénynek / Édes anyja vagy te, / Kenyeret adsz kezébe, / Pénzt az erszényébe.). A nóta keletkezési idejét nem ismerjük, így a név első előfordulásának évszázada is bizonytalan némileg (vö. PAPP 2008: 266).

A *melléke* földrajzi köznév 'valami mellett fekvő terület', illetve speciálisabban 'valamely víz, mocsár, tó melletti terület' jelentése (FKnT.) is azt mutatja, hogy a víznévből alakult a puszta neve, és nem fordítva. Ugyanezt jelezheti az is, hogy a puszta megnevezése előtti időkben, a 17–18. század környékén¹² Debrecen Városi Tanácsa a jószágok *Hortobágy mellé* való kihajtásáról intézkedik (vö. BÉRES A. 1975: 132). A tájneveknek az egyik tipikus keletkezési módja volt, hogy a folyóvíznevekből a *mellék(e)* utótaggal kiegészülve jöttek létre (GYÓRFFY 2011: 166).¹³ Mindent összevetve tehát a víznév és tájnév viszonylatában a víznév tűnik a kiindulópontnak (vö. BÉRES J. 2014b: 44). A tájnevekről írott munkájában JUHÁSZ DEZSŐ is ezt az alakulásmódot tartja valószínűnek (1988: 82).

¹¹Nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt, hogy van néhány év nélküli adat, illetve PAPP JÓZSEF idéz egy *Nagy-Hortobágy puszt*a adatot egy 1701-es jegyzőkönyvből (2008: 94).

¹²ECSEDI ISTVÁN a rendelet pontos évét is megadja: 1697 (1914: 5).

¹³JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint ez a névadási mód az ősmagyar korig nyúlik vissza (1988: 13).

Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a *Hortobágy melléke* nevek előzménye egészen a 11. századra megy vissza, a Százdi alapítólevél korábban tárgyalt *ex parte Chartýbak* szövegrészlete esetleg ennek latin megfelelője lehet (a 11. században a későbbi puszta egy részét nevezhették meg határpontként). Ezt követően azonban mintegy nyolc évszázadig nem tűnik fel a forrásokban a puszta neve, ezért aztán közvetlen kapcsolatot nem feltételezhetünk az oklevélbeli említés és a 19. század eleji adatok között.

Az élőnyelvi gyűjtés alapján 2023-ból is adatolható ugyan a *Hortobágy mejjéke* névforma, de a 19. század eleji első említések után a helyét az említett négy névforma (a *Hortobágy*, a *Nagyhortobágy*, a *Hortobágyi-pusztá* és a *Hortobágy-pusztá*) veszi át (E. NAGY 2025).

A *melléke* földrajzi köznevet egyrészt felváltja a 'nagy kiterjedésű, többnyire fátlan, füves síkság, kipusztult termőterület' jelentésű (FKnT.) *puszta*. A *Hortobágy-pusztá* említések kapcsán azonban nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy a földrajzi köznevet csupán a hely fajtáját magyarázandó írták-e rá például egy térképre, vagy az valóban a név részét képezte.

Magyarázatra szorul a *Nagyhortobágy* névforma is. Ez az elnevezés a 19. század végétől jelenik meg a térképes forrásokban (1872: *Nagyhortobágy*, Kat.; 1883: *Nagy Hortobágy*, HKFT.). Ezt megelőzően az 1701-es jegyzőkönyv is említi már a *Nagy-Hortobágy pusztá* nevet (idézi PAPP 2008: 94). ZOLTAI LAJOS a 20. század elején Debrecen város nyugati részének legeltetésre használt pusztáinak a gyűjtőneveként azonosítja a *Nagyhortobágy* elnevezést (1911: 7). ECSEDI ISTVÁN is debreceni *Nagyhortobágy* nevű legelőről beszél (1914: 34). Balmazújváros és Tiszacsege határában pedig van egy legelő, amelynek *Kishortobágy* neve a 19. század közepe óta napjainkig adatolható (E. NAGY–TÓTH 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025). Úgy tűnik tehát, hogy a *Nagyhortobágy* és a *Kishortobágy* nevek a táj egy-egy részének jelölésére szolgáltak, illetve szolgálnak.

4.5. A BENKŐ által mondottakat érdemes megvizsgálnunk a településnév/ birtoknév és víznév viszonylatában is. Azért is fontos az általa figyelemben részesített *Hortobágy vize* névről beszélnünk, mert ez az adat nem kapott szerepet a korábbi névmagyarázatokban. BENKŐ LORÁND feltehetően a víz földrajzi köznévi jelentése alapján feltételezi a víznévnek a területnévhez képest másodlagos keletkezését. Víznevek valóban keletkezhetnek településnevekből birtokos személyjeles vízrajzi köznév hozzákapcsolásával. Az általunk vizsgált *Hortobágy vize* példában az Árpád-kori korpuszban harmadik leggyakoribb vízrajzi köznév, a víz birtokos személyjeles *vize* alakját látjuk. A korai adatok alapján az efféle szerkezetekben ugyanakkor nem mindig egyértelmű a víz ~ vize köznévnek a névhez tartozása. Feltételezhető, hogy bizonyos esetekben az azonos nevű településtől való elkülönítés miatt használták az írott nyelvben ezeket a földrajzi köznévvel kiegészült névformákat (GYÖRFFY 2011: 89–92, TÓTH V. 2003: 94). Ráadásul a régiségben a víznév + vize, *pataka*

szerkezet sem ritka, főleg idegen eredetű (Hernád vize: 1333: *Hornaduyze*, fl., A. 3: 56) vagy elhomályosult szerkezetű víznév (Mély-séd pataka: 1256/1248//1572: *Mehsedpothoka*, riv., Gy. 1: 570, 600) után. A fentiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a *Hortobágy vize* szerkezet előtagja névtörténeti érvek alapján akár víznévnek, akár település- vagy birtoknévnek is tekinthető.

Másfelől az is bizonytalan, hogy a *Hortobágy vize* névforma melyik évszázadból származik. Az 1261/1271-es évvel jelzett oklevél az egri püspökség adományait tartalmazza (vö. DHA. 1: 60, itt részletek, teljes szöveg: RegArp. 2/1: 2123. reg.). Az oklevél szerint ezt a püspökséget Szent István alapította. A Szent Istvántól, illetőleg az őt követő uralkodóktól kapott adományokat igazoló oklevelek azonban a tatárjárás áldozatai lettek. A püspökségi birtokokat sorolja fel IV. Béla 1261-es oklevele, majd ezt írja át 1271-ben V. István (RegArp. 1/3: 1267. reg., 2/1: 2123. reg.). A keletkezési és fennmaradási körülményekből adódóan tehát az ebből az oklevélből származó neveknek a 11. és a 13. század mint lehetséges kronológiai réteg egyaránt felvetődik.

A két már említett adat (1067/1267: *Chartybak* és 1261/1271: *Hortubaguize*) mellett a korai időkben *Hortobágy* néven említik a folyót: 1328: iuxta fluvium *Hurtubag* (A. 2: 354), 1343: fluuy *Hortbag*, fluuy *Hortobag* (Z. 2: 57, 58), 1343: fluuy *Hortobagh* (Z. 2: 67, 68), 1346: portus in fluvio *Hurtubag* (BÉRES J. 2014b: 44, Lósy 10). Később, a 19. századi térképeken újra feltűnnek a *Hortobágy víz* ~ *vize* típusú névalakok (HKFT., T9.DvT.643, vö. E. NAGY 2025).

4.6. A víznévi említések egyúttal látva kitűnik az 1067/1267-es oklevél *Chartybak* adatának különbözősége. Ezt az adatot mint a *Hortobágy* név első említését szokás idézni (én magam is így tettem korábban). Ezt a kijelentésünket azonban szükséges egy kicsit árnyalnunk. Az 1261/1271-es oklevél kronológiai rétegről mondtak tulajdonképpen a Százdi oklevélre is érvényesek. Az tudniillik, hogy a benne szereplő nevek esetében a 11. és 13. századi kronológiai réteggel egyaránt számolnunk kell. A *Hortobágy* név a Százdi alapítólevél 11. századi részében szerepel ugyan, azaz az interpoláció (a későbbi beszúrás) feltételezhetően nem érintette az oklevélnek ezt a részét. További bizonytalansági tényező ugyanakkor, hogy ennek a résznek a lejegyzését nem a 11., hanem a 13. századból ismerjük. Abból az időből, amikor a kiegészítés után az egész oklevél szövegét átírták. Ez az eljárás mód többnyire a nevek lejegyzésén hagyott nyomot, de emellett olykor az is előfordult, hogy a korábban használatos nevet az átírás során az akkoriban használatban lévőre cserélték (vö. SZŐKE 2021). Ezek alapján a névforma 11. századi volta valószínűsíthető, de teljes bizonyossággal mégsem állítható, az pedig végképp nem, hogy az általunk ismert módon volt lejegyezve ebben a korai időpontban.

A *Chartybak* névnek a többi előfordulástól való eltéréseire egyelőre nemigen született jobb felvetés az íráshibánál (BÉRES J. 2014b: 46–47, Kovács É. 2018: 55). A *Hortobágy* név adatsorában kivételesnek számít például a szóeleji *ch* jelölés,

ez azonban előfordult a *h* hang jeleként (KNIEZSA 1952: 17). Szó végi helyzetben a *gy* hangértékű *g* helyett *k* betűt találunk, amire ugyanakkor egyelőre nincsen elfogadható magyarázatunk. További különbség a *Hort* és a *Bágy* nevek közötti magánhangzó is, a későbbi források *o* vagy *u* betűje helyett itt ugyanis *y* szerepel, valószínűleg *i* hangértékben. Ennek a hangnak a lehetséges azonosítására később térek vissza.

Hortobágy névvel találkozunk a nyelvterület más részén is. Erdélyben az Olt vízrendszerének egyik folyója viseli ezt a nevet, illetőleg Szilágy megyében egy dűlő. KISS LAJOS a dűlő nevét kapcsolatba hozza az általunk tárgyalt névvel abban a tekintetben, hogy a térszíni hasonlóság alapján ugyanazt a nevet tudatosan alkalmazhatták a Szilágy megyei Érkávás határában (vö. 1972–1974: 25–27).

Az erdélyi *Hortobágy* (németül *Harbach*, románul *Hârtibaciu*, *Hârtibav*) nevet KISS LAJOS erdélyi szász eredetűnek gondolja, amelyet az ’erdei patak’ jelentésű *Hartobach*-ból lehet levezetni. Ebben az elképzelésben kifogásolható a szabályos hangtani megfelelés hiánya (pl. *bach* > *bágy*), ez azonban véleménye szerint az Árpád-korban már feltételezhetően ismert tiszántúli *Hortobágy* analógiás hatásának tulajdonítható (vö. KISS L. 1972–1974: 25–26, KNIEZSA 1942: 30–31).

Talán azon is érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a név más módon nem hozható-e kapcsolatba az általunk vizsgált Százdi alapítólevélbeli névvel. A [har-tibák] olvasatú Százdi alapítólevélbeli névforma — amely ebben a formában vagy a 11. század, vagy a 13. század második feléből származik — nagy hasonlóságot mutat ugyanis az erdélyi folyónév idegen nyelvű változataival.¹⁴

5. A névmagyarázók összetételnek, a *Hort* és a *Bágy* helynevek összetételének tartják a *Hortobágy* nevet. Az előtagot azzal a településnévvel azonosíthatjuk, amelyet vélhetően már a Százdi alapítólevél is említ 1067/1267-ben *Chordy* formában. A *Hort* településnév személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. 1213/1550: *Hurt* személynév, ÁSz. 396). A személynév bizonyára összefüggésbe hozható a régi magyar *hort* ’vadászkutya, agár’ szóval (FNESz. *Hort*, TESz. *hort*). Az egykori település neve ma a *Hort*, *Nagy-Hort* (Hortobágy, E. NAGY 2025) és a *Kis-Hort* (Balmazújváros, E. NAGY–TÓTH 2025) határrésznevekben él tovább.

A Százdi oklevél *Chordy* neve ugyancsak eltér a többi említéstől.¹⁵ A szó elején ezúttal is *ch* jelöli a *h* hangot, de a *Chordy* szórvány a szó végi mássalhangzót tekintve is különbözik a település többi adatától (itt *d*, a többi adatban *t* szerepel ezen a helyen). A helynévképző szerepű *t* és *d* váltakozása nem volt szokatlan a korban, a *d* azonban itt nem képzőként szerepel, hanem a helynév alapjául szolgáló személynévnek a része. KOVÁCS ÉVA mindezeket figyelembe véve mégis azt

¹⁴SZÁNTAY ADOLF a *Hart* és a *Bach* lexémákból magyarázza a Százdi alapítólevél nevét (1862: 144–145).

¹⁵A település adataihoz vö. KOVÁCS É. 2018: 62.

feltételezi, hogy a névben a képzők analogikus hatásával számolhatunk, és a *d* után álló *y* (amelyet egyébként a *Chartybak* névben is megtalálunk) a *-d* képzőhöz kapcsolódó véghangzó lehet (2018: 62).

A *Hortobágy* névvel foglalkozók az utótagot a *Bágy* víznévvel azonosították, amelyet a *bágy* vízrajzi köznévből magyaráztak. Ezzel az azonosítással több gond is van. Az ÚMTsz. adatai Hortobágyról és a hozzá közeli Ároktőről valók, azaz a nyelvterület más részein egyáltalán nem fordul elő. A tájszótár Ecsedi Istvántól származó 'széles felszíni mélyedés jelölésére, melyben a víz csapadékos időben összegyűlik' meghatározása (1: 307) alapján ugyanakkor az is kérdéses, hogy a vizsgált területen volt-e ilyen közszó. ECSEDI ISTVÁN ugyanis azt mondja — ahogyan erre már utaltam —, hogy a *bágy* lexémát a *Bágy* víznév őrizte meg (1914: 4). A közszói előfordulásra tehát hitelt érdemlő adattal nem rendelkezünk.

A *Hortobágy* név utótagjának a *Bágy* víznévből való származtatását emellett az is elbizonytalanítja, hogy a *Bágy* víznévnek sincsen közvetlen nyoma a régiségben.¹⁶ BÉRES JÚLIA ezt azzal magyarázza, hogy a *Hortobágy* elnevezés esetleg korán átvehette a *Bágy* név helyét, kiszorítva azt eredeti tulajdonnévi szerepéből (2014b: 42). Ebben az esetben ugyanakkor magyarázatra szorul a *Bágy* helynévből később létrejött gazdag névbokor eredete (pl. *Bágyi-legelő*, *Bágy halma* stb., PORCZIO 2024: 13, SZALATYÁN 2024: 60). E. NAGY KATALIN a névbokor alapjaként ugyanis vagy egy víznevet, vagy egy kiterjedtebb mocsaras területet feltételez (2022–2024: 23–31).

Azok a névmagyarázatok, amelyek szerint a *Hortobágy* név elsődlegesen a Hort település melletti *Bágy* nevű vizet jelölhette, analógiaként a ma is élő *Polgári-Bágy* és *Margitai-Bágy* vízneveket említik (pl. ECSEDI 1914: 4, vö. BÉRES J. 2014b: 45). Ezek a Folyás határába tartozó nevek azonban nem vizek nevei. A ma is élő *Bágy* helynév a Folyás és Görbeháza közötti nagy területű határrésznek a neve, és ennek a részeit jelölik a *Polgári-Bágy* és a *Margitai-Bágy* helynevek (PORCZIO 2024: 27, 30, SZALATYÁN 2024: 43).

Mindezeket figyelembe véve a *Hortobágy* név utótagjának *Bágy* víznévből való eredeztetését elvetni ugyan nem, de egyelőre megerősíteni sem tudjuk. A víznévi származtatás mellett talán azt a lehetőséget is érdemes számításba venni, hogy a *Hortobágy* név utótagja nem víznévi eredetű, hanem egy nagy kiterjedésű mocsaras területre vonatkozhatott eredetileg.

A *Bágy* nevet viselő helyek Görbeháza, Folyás és Újszentmargita határában találhatók (E. NAGY 2022–2024: 23–31). Az élőnyelvi és a 19–20. századi történeti adatok alapján korábban BÉRES JÚLIA is felfigyelt arra, hogy ezek a helyek egy

¹⁶Közvetett forrásként idézhetjük esetleg az 1261/1271-es oklevél *Bagzegh* adatát, amely a *Bágy* folyó szegletében lévő helyet jelölhetett. NÉMETH PÉTER ezt az adatot ugyanakkor nem is *Bágy*, hanem *Bag* település szócikkében szerepelteti (2023: 28). PORCZIO VERONIKA azonban a *Hortobágy* területére, Folyás település határába helyezi (2024: 14).

észak-déli irányban hosszan elnyúló sávban találhatók, és ez a terület esetleg az egykor szabályozatlan Hortobágy folyó völgyével lehet azonos. Ezek alapján azt is elképzelhetőnek gondolja, hogy a *Bágy* egykor ezen a területen egy összefüggő mocsaras alföldi területet jelölhetett (2014b: 40). A mocsár létét igazolhatja esetleg az EKFT. *Bagy morast* adata is.

Ide kívánczik ZOLTAI LAJOS névmagyarázata is, aki 1935-ben a folyót bemutattva szól a névről, de a víznév elsődlegességét sejtető etimológiákkal szemben azt a lehetőséget veti fel, hogy a *Hortobágy* név a *Horth* és a *Bágy* településnevekből is keletkezhetett (1935: 15).

A *Hort* településnévről korábban már szoltam. A *Bágy* település, illetve településnév esetében ugyanaz a probléma, mint a *Bágy* víznév kapcsán, tudniillik nem tudjuk (biztos) adatokkal alátámasztani a létezését (vö. BÉRES J. 2014b: 40–41, PORCZIO 2024: 12, E. NAGY 2022–2024: 23–31).

Összetételként értelmezve a *Hortobágy* nevet magyarázatra szorul az összetételi tagok határán lévő magánhangzó jellege is. KISS LAJOS szerint a *Hort* helynév tövégi magánhangzójaként azonosítható az összetételi tagok közötti magánhangzó, amely a szó belseji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése miatt maradhatott meg (1972–1974: 24). ECSI ISTVÁN úgy magyarázta, hogy az egykori *Hort* és *Bágy* helynevekből **Hort-bágy* név keletkezett, és ebből a kiejtést könnyítendő alakulhatott a *Hortobágy* víznév (1914: 5). Ide kapcsolható egy 14. századi oklevélből származó *Hortobágy* víznévi adat: 1343: fluuy *Hortbag* (Z. 2: 57). Ezt megelőzően és követően azonban mindig *o* vagy *u* magánhangzót találunk az összetételi tagok határán. Ettől csak a név legelső említése tér el: a *Chartybak* szórványban ugyanis *i* magánhangzó van ebben a pozícióban, ahogyan ezt korábban már láthattuk.

6. Végezetül KISS LAJOS után ismét feltéve azt a kérdés, hogy „Hol tart a *Hortobágy* név etimológiájának vizsgálata?“, a következőket mondhatjuk.

Az továbbra is valószínűnek tűnik, hogy a *Hortobágy* név a *Hort* és a *Bágy* helynevek összetételéből alakult. Az előtagja az egykori *Hort* település nevéből származhat.

Az utótagját a *Bágy* víznévből magyarázták, és arra következtettek, hogy a *bágy* vízrajzi köznévből keletkezett. A *Bágy* víznévre azonban nincsenek adataink, a *bágy* közső léte pedig kérdéses. Amennyiben a *Hortobágy* név utótagja a *Bágy* víznévre vezethető vissza, a víznévből keletkezett az egykori településnek vagy birtoknak a megnevezése. A név utótagjának azonosításakor érdemes számításba venni, hogy a környéken egykor létezhetett egy *Bágy* nevű nagy kiterjedésű mocsaras terület, amely nevének magyarázata további vizsgálatokat kíván.

A 19. századtól adatolt tájegység neve pedig biztosan a víznévből keletkezett újabb kori képződmény.

Irodalom

- A = NAGY IMRE szerk. *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1031*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS 1865. *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*. Debrecen, Városi Nyomda.
- BARTAL ANTAL 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Budapest, Franklin Társulat.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉRES ANDRÁS 1974. Debrecen város legelőgazdálkodása a Hortobágyon a XIX. század elején. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 1*: 159–190.
- BÉRES ANDRÁS 1975. A Hortobágy fejlődéstörténetének vázlata és levéltári forrásai. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 2*: 131–146.
- BÉRES JÚLIA 2014a. A Hortobágy mint tájegység. In: BARTHA ÁKOS–SZÁLKAI TAMÁS szerk., *Interdiszciplinaritás a régió kutatásban 4. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. 71–78.
- BÉRES JÚLIA 2014b. Adalékok a Hortobágy etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 33–52.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ 1994. Hortobágy. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 269.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, Atheneum, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- DF. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény. (<http://mol.arcanum.hu>)
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DUNKA SÁNDOR 1996. *A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás*. Budapest, Vízügyi Múzeum.
- ECSEDI ISTVÁN 1914. *A Hortobágy pusztája és élete*. Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomda-Vállalata.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/>
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2022–2024. *A fok földrajzi köznévvvel alakult víznevek a Hortobágy területén. Helynévtörténeti Tanulmányok 18*: 33–46.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1872–1884*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/>
- HUNFALVY PÁL 1876. *Magyarország ethnographiája*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest, Szent István Társulat.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kat. = *Habsburg Birodalom. Kataszteri térképek 19. század*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/>
- KISS LAJOS 1972–1974. Hol tart a Hortobágy név etimológiájának vizsgálata? In: GUNDA BÉLA szerk., *Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és hagyomány 15–16*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. 21–29.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA, *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei*. Kolozsvár, Minerva.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Lipszky, Map. = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1808.
- Lósy = LÓSY-SCHMIDT EDE, *A Hortobágyi kőhid építése Debrecen város mátai pusztáján (1827–1833). Magyarország leghosszabb közúti kőhidja*. Debrecen, Tisza István Tudományos Társaság, 1926.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1972. A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárástól. In: KOMORÓCZY GYÖRGY szerk., *Hajdú-bihari kéziratok térképek*. Debrecen, Déry Múzeum Baráti Köre. 159–190.
- MNLex. = ORTUTAY GYULA főszerk. *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- E. NAGY KATALIN 2022–2024. Elpusztult középkori települések a Hortobágyon: Bágy, Remetekútfő és Zám. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18*: 23–31.
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- E. NAGY KATALIN–TÓTH VALÉRIA 2025. *Balmazújváros helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Balmazujvaros_szotar_online.pdf
- NÉMETH PÉTER 2023. *A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései: adattár*. Nyíregyháza.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- PAPP JÓZSEF 2008. *Hortobágy*. Debrecen.

- PITI FERENC 2006. A százdi monostor alapítólevele (1067 körül). In: MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR szerk., *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 35–41.
- PORCZÓ VERONIKA 2024. Folyás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 8–37.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE szerk., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 2/2–3., 2/4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- RÉVÉSZ IMRE 1853. A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *Új Magyar Múzeum* 3: 76–91.
- SURÁNYI ANDREA–VÉKONY VIVIEN 2025. *Tiszacsege helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarok/Magyarország/HajduBihar/Tiszacsege_szotar_online.pdf
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 38–79.
- SZÁNTAY ADOLF 1862. A „Hortobágy” név eredetéről. *Hortobágy* 1: 144–145.
- SZILY KÁLMÁN 1911. Levélszekrényünk. *Magyar Nyelv* 7: 471.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2021. A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 43–54.
- T9.DvT.643 = *A Hortobágyi malomnál lévő kaszáló térképe*. MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára XV.1.b.-DvT.643.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2003. A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *Névtani Értesítő* 25: 89–94.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. határispánság. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 255–256.
- VR. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU, *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest, Váradi Káptalan, 1903.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS Pál szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1871–1931.
- ZOLTAI LAJOS 1911. *A Hortobágy. A legnagyobb magyar puszták ismertető leírása térképpel és 23 szöveggel*. Debrecen, Debrecen szabad királyi város könyvnyomda-vállalata.
- ZOLTAI LAJOS 1926. *Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdúvármegye mai területén*. Debreceni Képes Kalendárium 26. Debrecen, 104–113.
- ZOLTAI LAJOS 1935. *Debrecen vizei*. Debrecen, Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézete.

Reflections on the Origin of the Name *Hortobágy*

Beyond being the name of the largest steppe in Eastern Europe, *Hortobágy* also refers to the watercourse flowing through this wilderness into the Hármas-Körös, as well as a settlement near Balmazújváros. In this study, I will evaluate the various etymological hypotheses proposed in the past, drawing on findings from the regional place-name collection, which forms part of the Hungarian National Toponym Registry Program. The analysis of contemporary linguistic data allows for a more precise identification of historical records and facilitates the detection of linguistic changes with greater certainty.

The etymology of place name has long been a subject of scholarly interest. Since the 19th century, various explanations for the name *Hortobágy* have been proposed, yet no definitive solution has been reached. The issue remains fraught with contradictions that are difficult to resolve. As LAJOS KISS remarked in a broader discussion on etymological studies, "the last word can never be said on the question of Hortobágy" (1972–1974: 27). I find myself compelled to agree with this skeptical view. As the title of my study suggests, I do not claim to provide a final answer to this question—nor would it be possible, since, like all scientific inquiries, etymological research cannot be regarded as definitively closed.

Therefore, in this study, I aim to highlight factors that have so far been overlooked or insufficiently considered, to engage with controversial aspects of existing explanations, and to present additional evidence based on a broader dataset than previously examined.

Elpusztult középkori települések a Hortobágyon: Zám, Bágy és Remetekútfő*

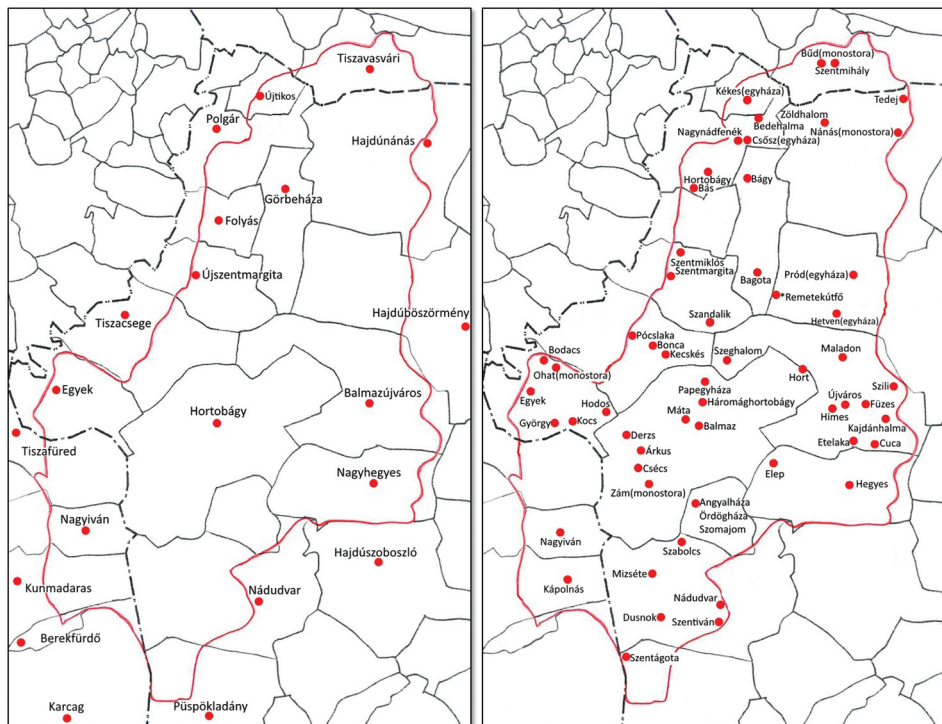
1. Korábban több kutató is felhívta a figyelmet arra, hogy a Hortobágy területének körülhatárolása meglehetősen problematikus, mivel a tájegységet vizsgáló tudományterületek — a történettudomány, a néprajztudomány, a régészet, az ökológia stb. — sajátos közelítésmódot alkalmazva különböző módon vonják meg annak határait (lásd pl. BÉRES 2014a: 71). Jelen írásomban én magam a tájföldrajz tájbeosztását alkalmazom (CSORBA 2021: 80–81), melyet a kutatók a tájalkotó tényezők komplex figyelembevételével, azaz többek között a geológiai, éghajlati, domborzati sajátosságok alapján határoztak meg, de emellett olyan antropogén jegekre is tekintettel voltak, mint például az emberi tevékenység tájformáló szerepe.

A Hortobágy területén közigazgatási szempontból ma az 1. ábra bal oldalán látható települések osztoznak. Az Árpád-korra vonatkozóan pedig — elsősorban korai okleveles adatokra támaszkodó történettudományi megítélés szerint — az ábra jobb oldalán ábrázolt falvak meglétét feltételezhetjük.

A középkori Kárpát-medencét a maihoz képest általában véve is jóval sűrűbb településhálózat jellemezte. Azt persze korántsem állíthatjuk, hogy valamennyi, az ábrán látható piros helyjelölő pont valós faluhelyet jelez. A történész JAKÓ ZSIGMOND ugyanis már a múlt század derekán felhívta a figyelmet arra, hogy a korabeli oklevelek szövegei olyan településcsírákat is megemlíthettek, amelyek később sem fejlődtek falvakká, hanem mint szállások, prédiумok éltek tovább (1945: 6). A prédiумokat leginkább egyfajta gazdasági központokként lehet elképzelni, ahol kis létszámú, akár csupán néhány főnyi lakosság végzett valamiféle termelői munkát (SZABÓ 1963: 15). Az itt látható ábra tehát végső soron nem csupán a valós településeket ábrázolja, hanem a kisebb méretű birtokokat is feltüntetheti, amelyek ráadásul nem is feltétlenül egy időben léteztek.

2. A történettudomány és a névtan egyik közös törekvése, az elpusztult középkori települések helyének meghatározása, korántsem könnyű feladat.

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1. ábra: A Hortobágy területén levő települések napjainkban (bal oldalon) és az Árpád-korban (jobb oldalon)

Mindkét tudományterület sajátos közelítésmódot alkalmaz, és részint azonos, részint eltérő körülmények figyelembevételével, többnyire eltérő módszerekkel tesz megállapításokat. Jelen írásomban nyelvtudományi eszközökkel, a helynév-rekonstrukciós eljárás segítségével teszek kísérletet az Árpád-kori Hortobágy területére eső néhány elpusztult település lokalizációjára.

2.1. A térség helységei közül a korai írott források jó néhányat megőriztek, míg mások — a források fennmaradásának esetlegességéből is adódóan — nem adatolhatók közvetlenül, illetőleg korai elpusztulásuk következtében a helyük sem határozható meg egyértelműen. A lakott helyek, falvak elnéptelenedésével nevük azonban sok esetben nem merül feledésbe, hanem tovább él határrészek, dűlők, vizek vagy akár újabban benépesült helyek nevéként (HOFFMANN 1984–1985: 103). Az elpusztult települések lokalizálásában nyelvi oldalról a tájegység helynévallományában meglévő helynévbokrok lehetnek leginkább segítségünkre.

A névbokrosodás olyan névkeletkezési folyamat, amely során valamely objektum neve újabb helynevek névalkotójává válik (PÁSZTOR 2010: 172).

A helynévbokrok forrásértékét kiválóan szemlélteti SZENTGYÖRGYI RUDOLF azon módszertani megoldása, amellyel a Tihanyi alapítólevél alighanem legismer-

tebb szórványában említett Kesztlőc települést lokalizálta (SZENTGYÖRGYI 2007: 31). A mai élőnyelvi és az újabb kori térképes adatok nagy pontossággal rajzolják meg az egykori település helyét, s ezeket az ismereteket régészeti kutatások is megerősítették. A *Kesztlőc* név, illetve a vele alkotott *Kesztlőc-hegy*, *-oldal*, *-völgy* stb. összetételek Tolna megye négy, egymással szomszédos településén találhatók meg (TMFN. 484, 491, 494, 501). Nemigen lehet kétséges, hogy a tucatnyi névadat az egykori falu határának kiterjedését mutatja (HOFFMANN 2010: 129).

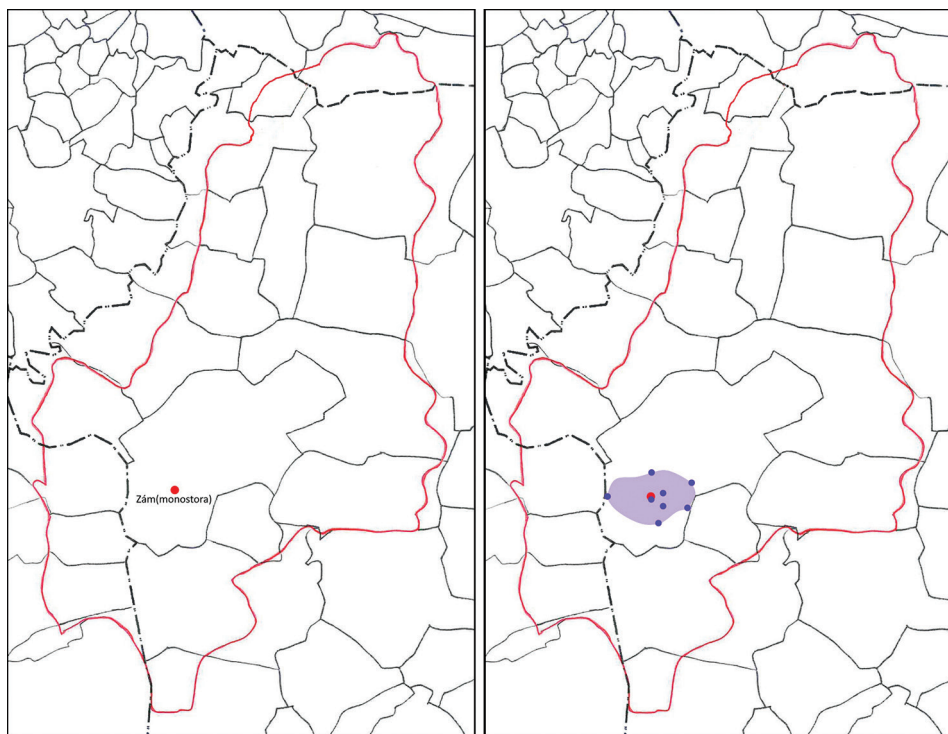
A névbokrosodás során ilyen esetekben a településnév-jelleg megszűnésével az egykori név — amellet, hogy gyakran maga is megmarad a terület összefoglaló elnevezéseként — általában nagy aktivitással vesz részt új helynevek alkotásában (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 353). A helynévi adatok akár olyan elpusztult falvak emlékét is fenntarthatják évszázadokon keresztül, amelyeknek nincs korabeli írásos nyomuk: ilyen esetben leginkább régészeti vizsgálatok révén tárható fel az egykori település helye. Az elpusztult falvak helyhez kötését ebből adódóan tehát a történettudomány, a régészet és a nyelvtudomány állandó dialógusa teremtheti meg. Ezt a megállapítást a továbbiakban a történészek által a mai Hortobágy területére lokalizált három település példájával igyekszem alátámasztani. E három települést úgy választottam ki, hogy esetük a tudományterületek eltérő lehetőségeit is minél jobban szemléltesse.

2.2. Zám. Zám falu első említése a zámi apátra utalván a Váradi regestrumból való *abbas de Zam* alakban (NÉMETH 2023: 437). A váradi káptalan feljegyzése igazolja tehát, hogy Zám már az Árpád-korban monostoros hely volt. Erre enged következtetni a forrásokban a 14. század első felében megjelenő *Zámmonostora* névforma is. ZOLTAI LAJOS szerint a falu monostora azonban már a tatárjárás alatt elpusztult, mivel az 1271-ből fennmaradt oklevél Zám tartozékainak felsorolásakor már nem tesz említést az egykori templomról (ZOLTAI 1925: 56). A templomdombon ő maga végzett régészeti feltárást, melynek során a monostor alapfalainak nagy részét megtalálta (ZOLTAI 1938: 53). Zám a 15. század derekán elhagyott, néptelen birtok, majd a Bajoni család újratelepítésének köszönhetően a 16. század közepén biztosan lakott település volt (ZOLTAI 1925: 57). A század végén, 1594-ben aztán végleg elpusztult, később már csak mint prédiomot említik.

A falut a történészek a régészeti feltárást eredményéhez is igazodva Hortobágy település délnyugati határába, az Árkus-ér partjára lokalizálják (ennek helyét mutatja a 2. ábra bal oldala). A Magyar Nemzeti Helynévtár élőnyelvi és történeti helynevei lehetővé teszik, hogy az így meghatározott lokalizáció felülvizsgálata érdekében a *Zám* alapnévből keletkezett helynévbokrot és ennek területi kiterjedését is szemügyre vegyük. A történeti és jelenkori adatsor azt mutatja, hogy az egykori település és a határrész megnevezésére a *Zám* helynév mellett a *Zám-dűlő*, *Zámi-telek*, *Zámpuszt*a és *Puszt*a-*Zám* helyneveket is használják, illetve használták. Emellett a *Zámi-fok* víznévben, a *Zámi-laponyag* és *Zámi-négyesek* halomnevek-

ben, valamint a *Zámi-rét*, *Zám-rét* és a *Zámi-tanya* helynevekben is megőrződött az Árpád-kori falu neve. Ugyancsak a településre utalnak az egykori monostor helyére vonatkozó *Zámi-templomdomb*-ot jelölő névadatok is (E. NAGY 2025). Mindez azt mutatja, hogy a helynévtár anyagában nyolc különböző objektum megnevezésére egy bő tucatnyi helynévváltozatot ismerünk, amely mintegy száz helynévadatot takar.

A *Zám* névvel megnevezett objektumokat térben ábrázolva a 2. ábra jobb oldalán látható képet kapjuk. Ezt szemügyre véve azt látjuk, hogy a régészeti feltárás eredményéhez igazított történettudományi lokalizálás, valamint a helynévbokor alapján elvégzett helyhez kötés teljes mértékben megegyezik egymással. A névbokor alapján megrajzolt terület pedig egyúttal azt is jelezheti, hogy az egykori falu, a későbbi birtok határa hozzávetőlegesen meddig terjedhetett. A régészeti feltárások által viszonylag pontosan helyhez kötött, huzamosabb ideig folytonosan lakott, majd újránépesült monostoros falu esetében a történettudományi és a nyelvészeti rekonstrukció tehát teljes összhangot mutat, és a helynevek révén némileg finomíthatók is a múltra vonatkozó ismereteink. Jóval problematikusabb ennél az Árpád-kori Bágy ügye.

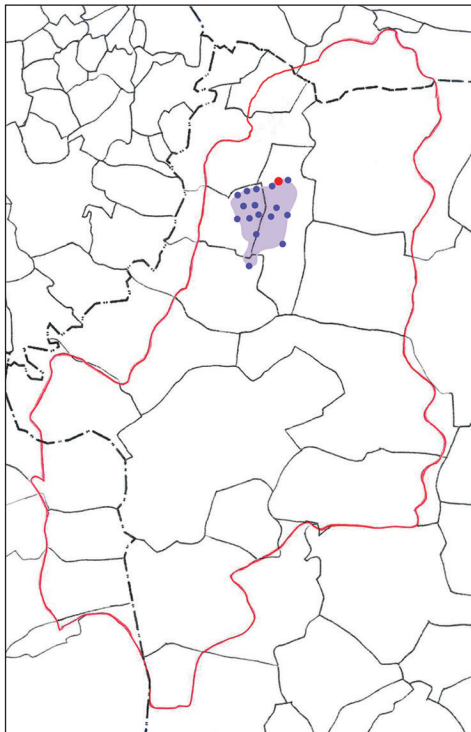

2. ábra: Zám falu helye a történettudomány szerint (bal oldalon) és a helynévrekonstrukciós eljárás alapján (jobb oldalon)

2.3. Bágy. Esetében már a helynév adatsorának egybeállítására sem egyszerű feladat. NÉMETH PÉTER több olyan *villa*-ként említett 13. századi adatot is ide sorol (2023: 29), amelyek — mint ahogyan arra BÉRES JÚLIA tanulmányában rámutat — nem ide köthetők, hanem az elpusztult Bágya településre vonatkoznak (2016: 126–127). E település GYÖRFFY GYÖRGY szerint Heves megyében, valahol Poroszló környékén fektetett (Gy. 4: 68, vö. BÉRES 2016: 127). NÉMETH úgy látja, hogy Bágy falu mint egykori Szabolcs megyei várföld létezett, ahol várnépek és lovas jobbágyok éltek, s helyét a mai Görbeháza közigazgatási határán belül kell keresnünk. A hely lokalizációját az e térségben több újabb kori helynévben is felbukkanó *Bágy* névelemre alapozza (NÉMETH 2023: 29).

Nézzük meg, hogy a *Bágy* alapnévből alakult helynévbokor alapján megerősíthető-e NÉMETH vélekedése. A feltárt élőnyelvi és történeti adatok alapján elmondható, hogy a *Bágy* helynévből igen tekintélyes helynévbokor jött létre. Az alapnév szinonim neveként a *Bágyi-rész* névváltozatot, továbbá a területén fekvő *Bágy-ér*, *Bágy-csatorna*, *Bágyi-erdő*, *Bágy-erdő*, *Bágy halma*, *Bágyi-oldal*, *Bágyi-legelő*, *Bágy-szeg*, *Margitai-Bágy*, *Polgári-Bágy* neveket sorolhatjuk ide, de hosszasan idézhetnénk még a középkori *Bágy* helynévből alakult adatokat (PORCZIO 2024: 11–14, SZALATYÁN 2024: 42–44, SZÉP 2025). A Magyar Nemzeti Helynévtár anyagában tizenhat különböző objektum megnevezésére mintegy fél-száz helynévváltozat található, amelyet csaknem kétszáz helynévadat képvisel. A megnevezett objektumokat térben ábrázolva a helynévbokor területi kiterjedését is szemügyre vehetjük. A 3. ábra szemléletesen mutatja, hogy a névbokor három település, Görbeháza, Folyás és Újszentmargita határára is kiterjed.

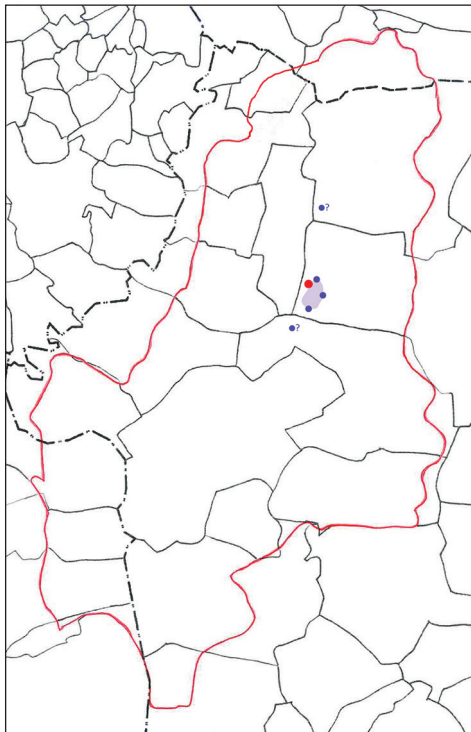
A *Bágy* adatai között egyetlen olyan formát sem találunk, amely településként vagy akár birtokként említené a helyet. Ahogyan arra a szakirodalomban korábban már többen is rámutattak, a mai névbokor helyén egykoron egy nagy kiterjedésű mocsaras, vízállásos terület feküdt, melyet nádtermő helyként és halászóvízként hasznosítottak (BÉRES 2014b: 39, BENCSIK 1974: 232). A harmadik katonai felmérés térképe ennek az objektumnak nem csupán a vízenyős jellegét, hanem a méretét is jól szemlélteti: láthatjuk, hogy a régiségben a Polgár és Hajdúnánás közötti határnak csaknem az egészét elfoglalta ez a vízállás, mely délen a Hajdúböszörmény északnyugati határában fekvő Pródig terjedt (HKFT.). A hely korabeli jellegére többek között a 18. századi *lacus* és *morast* latin fajtajelölő szavakkal álló történeti adatok közvetlenül is utalnak, pl. [18. sz.]: *Lacus Bágy*, 1783: *Bagy Morast* (PORCZIO 2024: 12). A névbokor alapjaként a fentiek szerint nincs okunk feltételezni egy egykor létező *Bágy* településnevet, a *Bágy* nevet a régiségben is sokkal inkább víznévként, esetleg kiterjedtebb terület megnevezéseként azonosíthatjuk (vö. SZŐKE 2022–2024: 18). A fentieket összegezve pedig azt állapíthatjuk meg, hogy Bágy falunak a meglétét a Hortobágy térségében nyelv- és névtörténeti eszközökkel nem tudjuk alátámasztani.

3. ábra: Bágy helynévbokra

2.4. Remetekútfő. Az eddigiekben bemutatott eseteknél is nagyobb bizonytalanság övezi Remetekútfő ügyét. Csupán két 14. századi adat utal az egykori birtok meglétére. NÉMETH PÉTER 1997-ben közreadott adattárában Hajdúböszörmény határába lokalizálta azt (1997: 162). A 2023-ban kiadott, átdolgozott és javított munkájában azonban már jóval bizonytalanabban foglal állást: Bihar vagy Szabolcs megyei településként egyaránt el tudja képzelni, ugyanakkor — noha a Szabolcs megye településeit tárgyaló kötetben közli az anyagot — a Bihar megyei lokalizálást tartja meggyőzőbbnek (2023: 338).

A Hortobágy területén végzett helynévfeltárás eredményeképpen az alábbi helynevekben bukkanhatunk mint az Árpád-kori adatoknak megfelelő tethető nyomokra. Hajdúböszörmény határában egy kisebb vízfolyás megnevezésére a 19. századtól kezdődően adathozható a *Remete-ér* helynév, amit újabban *Remete-csatorná*-nak is neveznek (KATONA–E. NAGY 2015: 217). E vízfolyás torkolatát — ahol belefolyik a Hortobágy folyóba — pedig *Remete-fok*-nak hívják (i. m. 218). A megnevezés legkorábbi adatai a 18. század derekáról valók. A források Hajdúnánás határában is említenek egy *Remete* nevű helyet (PÁSZTOR–RESZEGI 2024: 213), és egy 18. századi forrás a hajdúböszörményi–balmazújvárosi határ közelében is tanúskodik

4. ábra: *Remetekútő* helynévbokra

a helynév meglétéről (1750: [az úJVárosi határ] a *Remetefok* szélen a Viz miatt hányatlan maradt: KATONA–E. NAGY 2015: 218). Mindez térben megjelenítve a 4. ábrán látható képet mutatja. A gyér számú adat mellett is feltételezhetjük, hogy az egykori birtok a Hortobágy területén lokalizálható, és talán egy ér forrása mellett — amelyet *Remete-kút*-nak vagy *Remete-kútő*-nek is nevezhettek — valahol a mai Hajdúnánás határában feküdt. Az attól délre eső területekre pedig maga a Remete-ér vihette magával a nevet, a névbokornak mintegy vonalszerű kirajzolódását eredményezve.

Összegzésképpen elmondható, hogy a szisztematikus feldolgozás révén egybeállított, élőnyelvi és történeti névadatokat egyaránt tartalmazó helynév-etimológiai szótárak nagy mértékben hozzájárulhatnak az Árpád-kor településhálózataról alkotott képünk árnyalásához, a helynév-rekonstrukciós eljárásnak köszönhetően pedig sok esetben nem csupán az egyes falvak pontszerű lokalizálására, hanem azok határának foltszerű ábrázolására is mód nyílik. Mindez új perspektívákat nyithat meg az elpusztult települések kutatásában.

Irodalom

- BENCSIK JÁNOS 1974. A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: BENCSIK JÁNOS szerk., *Polgár története*. Polgár, Polgár Nagyközségi Közös Tanács.
- BÉRES JÚLIA 2014a. A Hortobágy mint tájegység. *Interdiszciplinaritás a régiónkutatásban* 4: 71–78.
- BÉRES JÚLIA 2014b. Adalékok a Hortobágy etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 33–52.
- BÉRES JÚLIA 2016. Elpusztult települések és névbokraik az egykori Polgár területén. *Régiónkutatás Szemle* 1: 113–135.
- CSORBA PÉTER 2021. *Magyarország kistájai*. Debrecen, Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés (1:25000). 1869–1887*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határresshé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–114.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtár Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND 1945. *Az elpusztult települések kutatása*. Erdélyi Tudományos Füzetek 194. Kolozsvár.
- KATONA CSILLA–E. NAGY KATALIN 2015. Hajdúböszörmény helynevei. In: BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 98–253.
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2023. *A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései. Adattár*. Nyíregyháza.
- PÁSZTOR ÉVA 2010. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 169–187.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- PORCZIO VERONIKA 2024. Folyás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 8–37.
- SZABÓ ISTVÁN 1963. A prédióm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle* 5: 1–24.
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthőlcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZÉP SZILVIA 2025. Újszentmargita helynevei. URL: mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Ujszentmargita_szotar_online.pdf
- SZŐKE MELINDA 2022–2024. Gondolatok a Hortobágy név eredetéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18: 7–22.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk., *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- ZOLTAI LAJOS 1925. *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XIV. századokban*. Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés Könyvkiadó-vállalata.
- ZOLTAI LAJOS 1938. *Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések ú.m.: laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és hátak a város határában, valamint külső birtokain. 250 helynév térképpel és 16 halom látképpel*. Debrecen.

Ruined Medieval Settlements in the Hortobágy: Zám, Bágy, and Remetekútffő

The medieval Carpathian Basin was characterized by a much denser settlement network compared to today. While some settlements in the region are preserved in early written sources, others cannot be directly identified due to the scarcity of surviving records and their early destruction. Consequently, their exact locations remain uncertain. However, boundary names and place-name clusters that have evolved over time may preserve the memory of these former villages for centuries.

The Hungarian National Toponym Registry, with its records of living-language and historical data, allows for an onomastic examination of the Hortobágy region. Using this resource, the study aims to identify the locations of destroyed settlements in the Hortobágy area. By applying the toponym reconstruction methodology, the research seeks to shed light on this once densely populated network of villages.

A fok földrajzi köznévvél alakult víznevek a Hortobágy területén*

1. Napjainkban a Hortobágy kistáj első pillantásra egyhangú, formaszegény területnek tűnhet, a figyelmes szempár azonban észreveheti a felszín változatosságát, hiszen a terület asztallapszerű sík folytonosságát folyóhátak, kiszáradt medrek, lösszel borított buckák, mocsaras részek stb. törik meg. A térség eredetileg folyóvizek által formált alföldi vidék volt, amely az évszázadok során szikes pusztává alakult a szél és a víz eróziójának, az emberi tevékenységnek, illetve az éghajlati változásoknak köszönhetően.

A Hortobágy hidrológiai szempontból az évezredek során jelentős változáson ment keresztül. A legújabb kvartergeológiai kutatások kimutatták, hogy a Hortobágy mocsarai nem a Tisza, hanem a Sajó vagy a Hernád főmedréből fűződtek le. Az üledék túlnyomó része ugyanis a Bükkből és északabbról származik, nem a Tisza hozta magával. A területen a Tisza megjelenése nem okozott jelentős változást: a mederváltás gyors folyamat volt, a folyó nem töltötte fel érdemben a tájat, s a mai lefutását legalább húszezer éve foglalta el (lásd erről bővebben a HNP weboldalt). A középkorban és a korai újkorban a Hortobágy magas talajvizű, időszakos felszíni elöntésekkel és áradásokkal sújtott terület volt. Ez annak köszönhető, hogy a térség a Tisza modern kori szabályozása előtt természetes ártér volt. A folyó egykor köztudottan jóval hosszabban, 1419 kilométeren át kanyargott, a síkságon sebessége lelassult, s e lassú folyású Tisza számtalan kanyarulatot és mellékágot alakított ki, ennek következtében pedig igen gyakoriak voltak az áradások. A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy a Tisza mellett a belőle táplálkozó kisebb folyók (például a Hortobágy folyó) is rendszeresen kiléptek medrükből.

Az 1846. augusztus 27-én, a Szabolcs megyei Dobnán és a Borsod megyei Szederkénynél meginduló folyószabályozás megszüntette az időszakos áradásokat. Ennek eredményeképpen a folyó hossza 962 km lett, létrejött 136 km új, épített meder, valamint született 589 km hosszúságú holtág. A hatékonyabb árvízvédelem mellett a vízszabályozás előnyei között említhetjük meg, hogy a vízfolyás hajózható szakaszának hossza 780 kilométerre nőtt. A beavatkozás emellett számos hátránnyal

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

is járt: a vízgyűjtő terület vízháztartása romlott, az éltető áradások elmaradása a Tisza által táplált vizeket belvízelvezető csatornákká degradálta az idők során. Emellett káros következményként említhetjük azt is, hogy a talajvízszint csökkent, a szikesedés erősödött, és az öntözés kérdése egyre nehezebbé vált.

A 20. században a vízrendszer mesterségesen szabályozottá vált: a természetes folyók és mocsarak helyét mesterséges csatornák és víztározók vették át, hogy fenntartsák a terület vízellátását és élővilágát. A napjainkban folyó vízrehabilitációs program a korábbi beavatkozások ejtette tájsebek begyógyítását tűzte ki célul: kiemelt jelentőségű a legelőtavak ökológiai állapotának javítása, mely a vízháztartás helyreállításával, a nyílt vízfelületek és a réti zóna kiterjedésének növelésével valósítható meg. A program keretében ezidáig majd félszáz kilométer hosszúságú régi, a puszta vízháztartását kedvezőtlenül befolyásoló csatornarendszert, gátat, műtárgyat bontottak el. (Erről lásd bővebben a NAK weboldalt.)

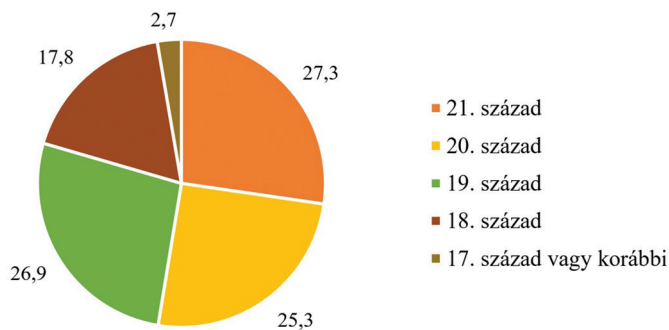
2. A Hortobágy kistáj vízrajzával foglalkozó írásom alapjául szolgáló névanyagot két Hajdú-Bihar vármegyei járás helyneveiből válogatva állítottam össze. Egyik forrásom a Magyar Nemzeti Helynévtár Program első, nyomtatásban is megjelent szótára volt, mely Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Újtikos és Tiszagyulaháza helyneveit tárgyalja (MNH. 1.). Vizsgálatom tárgyát képezte továbbá a Magyar Nemzeti Helynévtár online szótári felületén megjelent négy Balmazújvárosi járáshoz tartozó település — Balmazújváros, Hortobágy, Tiszacsege és Újszentmargita — névanyaga (E. NAGY–TÓTH 2025, E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025, SZÉP 2025). A szintén a Balmazújvárosi járáshoz tartozó Egyek település szótárát nem tudtam bevonni a kutatásomba, mivel az nem állt végleges formájában a rendelkezésemre.

Elemzésem céljával azt tűztem ki, hogy a középkortól napjainkig nyomon kövessem a hortobágyi víznévkincs változását, azaz a névadási mintázatok közötti (szemantikai, morfológiai és keletkezéstörténeti) különbségek és hasonlóságok állnak a vizsgálat középpontjában. Ugyanakkor a vizsgált terület jellemzőihez is igazodva az elemzés alapjául szolgáló víznevek kiválasztásakor nem követtem a magyar névtudományi szakirodalomban fellelhető egyetlen helynévfajták szerinti besorolást sem (ehhez lásd bővebben GYÖRFFY 2011: 29–32). A hagyományosan a víznevek közé sorolt helynévfajták közül a(z időszakosan vagy állandóan meglévő) folyó- és állóvizek, valamint ezek részeinek a neveit vettem fel az adatbázisomba, emellett a térségnek a Tisza szabályozása előtti vízrajzi arculatának bemutatása érdekében a mocsarak, lápok, nádasok nevei is bekerültek a korpuszba. Ezzel összefüggésben fontos megemlítenem azt is, hogy a 19. század közepétől jelentkező folyamatos vízrendezési munkálatok oly mértékben átrajzolták a hely vízrajzi arculatát, hogy olyan helynevek is bekerülhettek az adatbázisomba, melyek ma nem vizet jelölnek, azonban a történeti adataikból, illetve a szócikkek leíró részeiből egyértelműen kiderül, hogy egykor vizet jelölő elnevezéssel van dolgunk

(lásd például a hajdúnánási *Őrfa-lapos* nevet, mely ma kaszálót nevez meg, de korábban vizes, mocsaras hely volt, PÁSZTOR–RESZEGI 2024: 201). Ez a jelenség jól példázza a helynevek múltmegőrző funkcióját, azaz hogy általuk egy-egy térség korábbi időszakokban jellemző természetföldrajzi, gazdasági, néprajzi stb. jellegzetességei is feltárhatók.

Az ezen szempontok szerint összeállított adatbázis majd ezer (958) nevet és névváriánst tartalmaz, mely majd feleannyi (457) objektumhoz tartozik. Azaz az egy objektumhoz tartozó valamennyi névváriánst felvettem a korpuszba, de azoknak nem minden egyes előfordulását, hanem csupán az első és utolsó adatlását rögzítettem. Az elemzés mögött meghúzódó teljes névanyag tehát ennek a számnak a többszöröse.

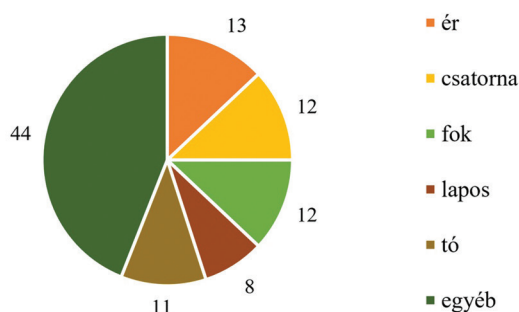
Az első névelőfordulások tekintetében a névanyagról az mondható el, hogy a nevek négyötöde (79,5%) a jelenlegi vagy az elmúlt két évszázadból való (lásd az 1. ábrát). A három századból közel azonos számban találunk nevet a korpuszban: a névanyag negyedének az első adata (25,3%) a múlt századból származik, valamivel több név, a teljes névkincs 26,9%-a került a korpuszba a 19. századból, s ezzel szinte teljesen megegyező arányban (27,3%) szerepelnek a nevek a 21. századból. Érdeemes megemlíteni, hogy a 21. századi nevek nagy része, a teljes korpusz ötöde a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében került lejegyzésre. Emellett a nevek valamivel kevesebb mint egyötöde (17,8%) a 18. századra nyúlik vissza. A fennmaradó 2,7% pedig az ez előtti korokból való.

1. ábra: A víznevek első előfordulásainak kronológiai megoszlása

Fontos kiemelni, hogy ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nevek a lejegyzés évében keletkeztek volna, hanem csupán azt bizonyítja, hogy a forrás (oklevél, térkép, helynévtár stb.) keletkezésekor már léteztek e helynevek. Az első előfordulások felderítését ugyanis több tényező is befolyásolja: például a dokumentumok fennmaradása, hozzáférése, a gyűjtés mélysége, alapossága.

Írásomban a víznevek jellemzését az őket alkotó földrajzi köznevek felől közelítem meg. A névanyag e tekintetben igen színes képet mutat: majdnem félszáz különböző földrajzi köznév járult hozzá a nevek létrehozásához. Az öt leggyakrabban előforduló lexéma ezek közül a *csatorna* (és társai: *fő*-, *mellék*-, *öntöző*-, *tápcsatorna* stb.), az *ér*, a *fok*, a *lapos* és a *tó*. Ez az öt közszo a névvariánsok több mint felében (56%) fordul elő (lásd a 2. ábrát). A névanyagban ezen kívül alkotó módon vett részt többek között az *árok*, *fertő*, *folyás*, *fő*, *kanális*, *laponyag*, *patak*, *rét*, *víz* stb. földrajzi köznév is.

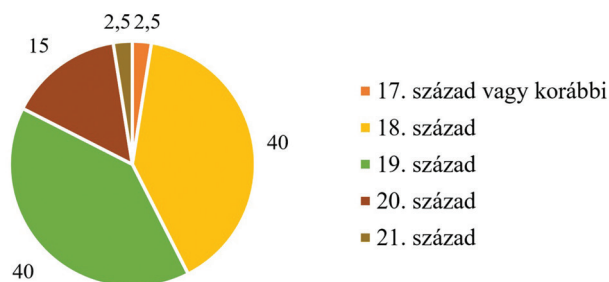
2. ábra: A víznevek létrehozásában részt vevő földrajzi köznevek megoszlása

A továbbiakban ezek közül csupán a hortobágyi tájegység egy egykor jellegzetes vízrajzi köznevével, a *fok*-kal foglalkozom. Ez a szó a névanyag több mint tizedének, a nevek 12%-ának a megalkotásában vett részt.

3. A *fok* földrajzi köznév szép múltra tekint vissza. Már a Tihanyi alapítólevél szórványai között is feltűnik (1055: *fuk*) a ma *Sió* nevű vízfolyás néhány kilométeres szakaszának neveként (erről lásd bővebben HOFFMANN 2010: 56–60). BÁBA BARBARÁNAK a korai ómagyar korra vonatkozó kutatásai azt mutatják, hogy e névtől eltekintve csupán a 12. századtól kezdődően maradtak fenn *fok*-kal alakult víznevek (2017: 95); a 12. század második felében adatolható nevek több mint negyede tartalmazza e vízrajzi köznevet, majd a következő másfél évszázadban — az elérhető adatok nagyobb számának is köszönhetően — ez az arány 5% alá esett vissza.

A hortobágyi névanyagban a denotátumokhoz tartozó nevek és jelentősebb morfológiai eltérést mutató névvariánsok kronológiai megoszlása tekintetében a következőt tapasztalhatjuk (lásd a 3. ábrát). Az ómagyar korból pusztán egyetlen adat maradt fenn egy hamisságát tekintve gyanús oklevélben: a Polgár és Palkonya határában említett *Fok* (+?1292), mely a Csikor tava vizét vezette le a Selypesbe. A névhez emellett két 15. század végi adat tartozik még (1492: *fok*, 1483: *fok*), majd a források nem említik újra (vö. VÉKONY 2024: 278).

Az adatolás vagy a források hiánya miatt ezután a 21. századig folyamatosan adatolható hortobágyi *Borsós-fok* név birtokos személyjeles földrajzi köznévi variánsa a következő megemlíthető adatunk: *Borsosfoka* (1698, E. NAGY 2025). Ezt követően azonban a 18. század közepétől felszaporodnak az előfordulások (lásd a 3. ábrát). A 18. század második felére adatolható a nevek 40%-a, ugyanennyi név 19. századi keltezésű, s csupán a nevek 15%-a bukkan fel újként a 20. századi forrásokban, az élőnyelvi gyűjtések során pedig három új *fok* utótagú nevet is lejegyeztek.

3. ábra: A *fok* földrajzi köznévvél alakult víznevek első előfordulásainak kronológiai megoszlása

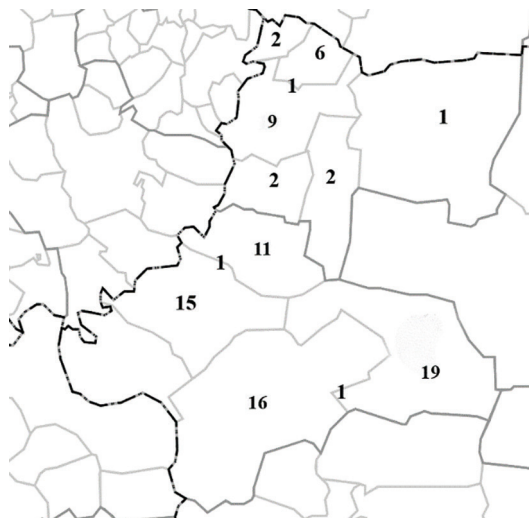
A legrégebbi név, mely a mai élőnyelvben is használatos, a Hortobágy településen említett *Karácsony-fok* (E. NAGY 2025). A vízfolyás a Hortobágy folyó jobb oldali mellékvíze, egykori medrét a 20. század elején öntözési céllal mélyítették ki. A helybeliek ezt a nevet csupán a víznek a Karácsony foka hármás ágáig tartó szakaszára használják. Az ettől keletre húzódó mesterséges szakaszát pedig *Kadars-Karácsonyfoki-csatorná*-nak nevezik. A név első adata birtokos személyjeles földrajzi köznevet tartalmaz: *Canalis Karatson-foka* (1748). A toldalékmorféma nélküli utótag is még ebben az évszázadban feltűnik: *Karácson fok* (1784), s napjainkban is ebben a formában említik.

A térség vízrajzi viszonyainak megváltozását jól szemlélteti az a tény, hogy az adattárban a jelenkori élőnyelvi adatok között csupán néhány régi adatolású helynév elemeként tűnik fel a *fok*. Szintén Hortobágy településhez tartozik a manapság már csak kevesek által ismert *Fehér-nádtű foka* elnevezés (E. NAGY 2025), mely annak az egykori vékony kis érnek a neve, mely az Árkus-érből eredt, s a Ludas-rét, Matyó-fenék és Zoltán-fenék vizét vitte a Hortobágy folyóba. A természetes vízfolyás a 20. század közepén kiszáradt, majd ezt követően a helyébe mélyítették az Árkus-foki-csatornát. Első adata még nem ebben a formában rögzítette a nevet, hanem *Fejér nád foka*-ként (1752), a mai variánsra az első adat 1883-as datálása: *Fehérnádtű foka*. A vizet emellett említik *Fehér nádtű fok* (1899) és *Fehérnádfok* (2008) alakban is.

Itt kell megemlítenünk a szintén hortobágyi *Halas-fok* nevet (E. NAGY 2025), melynek a névtárban az első adata a valószínűleg 1817-es keltezésű *Halas Fok*. E kisebb vízfolyás a Halas-fenék vizét vezeti az Árkus-érbe. A név az eltelt kétszáz évben folyamatosan megjelenik a különböző forrásokban, s az élőnyelvi gyűjtések során is ebben a formában rögzítették. Hasonló régiségű az újtikosi *Lánc-fok* név: *Láncz fok* (1824), melynek mai hivatalos neve: *Lánc-fok-csatorna*, de a beszélt nyelvben a *csatorna* utótag nélküli, eredeti formájában is használják a mai napig (SZÉP 2024: 354). A következő évszázad elejéről származnak a Tiszacsegen ma is csatornaként funkcionáló *Miska-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025), illetve a ma erdőt megnevező *Ördög-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025). Ez a denotátum a Tisza egykor veszélyes, örvényes szakaszáról kaphatta nevét. Mindkét név első előfordulása egy 1909-es névtárban olvasható.

E helyen érdemes megemlíteni azt, hogy vannak olyan elnevezések is, melyek csupán a 21. századi élőnyelvi gyűjtésekben bukkannak fel, s korábban nem: ilyen a hortobágyi *Rác-fok* ~ *Rács-fok* (2023, E. NAGY 2025) és az újszentmargitai *Nagyszögesi-gyűrű-fok* (2013, 2024, SZÉP 2025).

4. A kronológiai megoszlás bemutatása szinte automatikusan vonja maga után, hogy azt is megnézzük, területileg hol helyezkednek el a *fok* földrajzi köznévvvel alakult víznevek által jelölt objektumok (lásd a 4. ábrát).

4. ábra: A *fok* lexémával alakult víznevek denotátumainak területi megoszlása

E vizsgálatkor nem a névvariánsokkal számoltam, hanem a megnevezett denotátumokkal. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy legnagyobb számban Balmazújváros és Hortobágy területén adatolhatunk *fok* vízrajzi köznévvvel alakult nevet: előbbiben 19, utóbbiban 16 vizet találhatunk a korpuszban, egy objektum

pedig mindkét településen folyik. Kevéssel marad el ettől Tiszacsege a 15, illetve Újszentmargita a 11 vízrajzi objektumával, e két területnek ugyancsak van egy érintkező vízfolyása. Nagyobb számban, 9 esetben Polgár anyagában bukkanhatunk ide sorolható denotátumra, ettől elmarad Újtikos a 6 adattal, e két terület határán szintén felbukkan egy fok. Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás és Tiszagyulaháza névanyaga egy-két ide sorolható helyet őrzött meg.

5. A vizsgált korpusz térbeli és időbeli jellemzői után térjünk át a *fok* lexéma szemantikai tartalmának a vizsgálatára!

Történeti-etimológiai szótáraink a *fok*-ot ugor kori örökségnek tekintik, s úgy vélik, az eredeti 'kard, kés tompább fele' jelentésből fejlődhetett a 'nagyobb vízekből kifolyó ér vagy csatorna' szemantikai tartalom (TESz.). Hasonló, de specifikusabb jelentést ad meg a CzF. is: 'áradáskor vagy lecsapolás által a nagyobb vízekből kifolyó ér, csatorna'. REUTER szerint pedig olyan természetes (vagy később mesterséges) vízlevezető medret nevezett meg ez a vízrajzi közszó, amely „elsősorban időszakosan (néha állandóan) a folyó főágának (~ tónak) vize az elszakadt holtágba, haloványba, morotvába, netecsébe vagy a tó levezető folyásába »fakad«”, s ezzel együtt a *fakad* igéből származtatja a lexémát (1970, lásd még EWUng., EtSz.). Az EtSz. már több speciálisabb vízrajzi jelentést is közöl: 'nagyobb vízekből kifolyó ér vagy csatorna; olyan folyó, mely valamely nagyobb víznek a kifolyása; vízjárta keskeny meder; vízlevezető természetes vagy ásott csatorna'.

A mai magyar helynévállományban a *fok* lexéma igen sokféle jelentésben fordul elő. A Magyar Nemzeti Helynévtár oldalán található, az élőnyelvi gyűjtemsek adataival is folyamatosan bővülő Földrajziköznév-tár modul 13 különböző fő- és aljelentését adja meg a *fok*-nak: 1. 'kisebb vízfolyás, vízállás', a. 'patak', b. 'keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, melyet árvíz vagy belvíz táplál', c. 'nagyobb vízekből kiágazó vagy abba beömlő ér', d. 'a középvízi mederből kiágazó, eléggé mély medrű csatorna, illetve mellékág, amelyben két irányban is áramolhatott a víz', e. 'két nagyobb vizet összekötő keskeny árok, vízfolyás', f. 'vízelvezető árok egyéb vízfolyáshoz csatlakozó része', g. 'mesterséges kis vízfolyás', 2. 'a meder legmélyebb része', a. 'mély víz', 3. 'vízpart magasabb része', 4. vízfolyások torlójánál a vízbe benyúló földnyelv', 5. hegynek, várnak meredeken kiugró része' (vö. www.mnh.unideb.hu, lásd még FKnT.).

Ezek — az utolsóként szereplő szemantikai tartalomtól eltekintve — mind vízekkel kapcsolatos jelentések, s közülük a vizsgált területen leggyakrabban a harmadik (1.b) jelentés fordul elő: 'keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, melyet árvíz vagy belvíz táplál'. A történeti források adatközlői is utalnak eme szemantikai tartalomra, PESTY anyagában például ezt olvashatjuk egy-egy név magyarázatánál: *Beke fok* | *Máta. Árvíz kor ezen folyt a 'Hortobágyba víz.* (1865), *Fecske fok* | *Máta. Árvíz kor viz folyás, rajta híd* (1865, E. NAGY 2025). Nemcsak a kisebb vizekre volt ez azonban igaz, hanem a nagyobb vízfolyásokat (például

a Hortobágyot, Árkust, Kadarcsot) is a Tisza áradásai táplálták, s nem a lehullott csapadék (az árvizekről lásd bővebben például PAPP 2008: 22).

Érdemes azonban ezt a jelentést tovább is boncolgatni. ANDRÁSFALVY BERTALAN így ír erről: „a főként nyár elején érkező zöldár vízfeleslegét fokozatosan és csendesen vezették szét az egész ártér minden előlonthető pontjára, majd azután apadáskor biztosították az erdőt, rétet, legelőt elborító víz visszavonulását. Átvágták [...] a medreket kísérő hátaikat, hogy a vizet ki és bevezethessék. E réseket, vízkapukat nevezték *fok*-oknak.” (1970: 225). FEKETE PÉTER pedig a *fok*-on „a folyót kísérő hátaikon keletkezett kiszakadásokat, a hátaikat megszakító nyílásokat” érti, „amelyek keresztül-kasul haladva csatornaszerűen hálózta be a területet. Ezeken keresztül töltődtek fel a fokok segítségével egymással is összeköttetésben lévő tavak, mocsarak.” (1997: 443). A vízrajzi szakirodalom ennek megfelelően beszél elsődleges és másodlagos fokokról. Előbbin olyan, a középvízi meder mentén épülő folyóhátaikat átréselő oldalirányú medreket vagy csatornákat értik, melyeken keresztül a víz oda-vissza áramlik a főmeder és az árterek között. A másodlagos fokok pedig az ártéri laposok, nagyobb medrek, tavak közé került szűkebb medermaradványok, erek (ehhez lásd pl. BALOGH é. n. 9–10).¹

A fokoknak kulcsszerepe volt egykor az ártéri gazdálkodásban: egyfajta vízkormányzási módszerként az ún. fokgazdálkodás alapjául szolgáltak. Ez azt jelenti, hogy áradáskor a medréből kilépő folyó megnövekedett vízmennyiségét a fokon keresztül az ártérre vezették le, később a megmaradt vizet pedig vissza lehetett áramoltatni a folyómederbe. Ugyanígy a nedvesebb rétek vizét is a fokok vezették el. Máshol a vizet tározókba levezetve raktározták, s később a csapadéktalan időszakokban öntözésre használták. A nagyobb mélyedésekben megmaradt vízben pedig halastavat hoztak létre (erről lásd bővebben GYŐRI 2002). Az ártéren, a vizek partján lévő növényzet (pl. nád, sás, fűzfavessző), valamint az agyag és a vályog kiváló alapanyagot biztosított a házépítéshez és kézműveskedéshez.

A fokrendszer ANDRÁSFALVY véleménye szerint már a 14–15. században virágzott, de vélhetően jóval korábban vette kezdetét (1970). A török uralom alatt azonban pusztulásnak indult, s vele együtt a fokgazdálkodás ismerete is kiveszett a

¹ ANDRÁSFALVY fontos megfigyelése, hogy a latin nyelvű szövegekben előforduló *fok*-okat különböző terminusokkal adták vissza: *piscina*, *lacus*, *alveus*, *meatus*, *introitus aquae*, *vena*, *rivulus*, *fluvius*, *parva aqua* stb. E jelenség magyarázatát abban látja, hogy „mindezek megannyi — fokok által időszakosan vizet kapó — ártéri mélyedések, melyek a határjárás időpontjában különböző külsőt mutathattak: medret, tavat, eret, nádas helyet stb.” (1970: 225). A polgári névanyag *Morotva-fok* elnevezése kiválóan szemlélteti ANDRÁSFALVY ezen feltevését: a névnek ugyanis van *Morotva-tó* variánsa is: *Morotva fok* (1870), *Morotva tava* (1864), *Morotva tó* (1858). Az időnként tószzerűvé kiszélesedő vizet nevezhették *tó*-nak. Emellett *ér* utótaggal is szerepel a forrásokban: *Morotva ér* (1967). A helyzet érdekessége, hogy az elnevezés az 1960–1970-es években is feltűnik mindhárom vízrajzi köznévi utótaggal (az adatokhoz lásd VÉKONY 2024: 295–296).

köztudatból. Noha később helyreállították valamelyest a régi rendszert, a halászati jogok megcsappanása, valamint a vízrendezések jelentősen visszaszorították azt.

A fokoknak a mindennapi életben nélkülözhetetlen szerep jutott. Talán a legfontosabb szegmense a halászat volt (ennek fő színtere ugyanis nem a Tisza volt). A fokok kijáratánál csapdákat állítva gyűjtötték be a vízzel visszavonuló halakat, máshol kasokkal halásztak a vízben. A felmelegedő állóvizek kiváló ikráztató helyként is funkcionáltak. Az ártér ugyanakkor gazdag legelőt biztosított az állattartáshoz: egykor ló, szarvasmarha, sertés, juh legelt ezeken a területeken. Emellett gyümölcsösöket is telepítettek ide. E gazdálkodási forma fenntartása azonban gondoskodást igényelt: a fokokat rendszeresen tisztítani, a gátakat pedig ellenőrizni kellett stb. (lásd bővebben FEKETE 1997, GYÖRI 2002).

HOFFMANN ISTVÁN a fentebbi szempontokat is mérlegelve, valamint a Tihanyi alapítólevélbeli *Fok* név helynévtörténeti rekonstrukcióját elvégezve indokoltnak látja a korai ómagyar kori eredeti jelentés árnyalását. Úgy véli, az árterületi vízgazdálkodás e fent bemutatott szakszói jelentése már a korai ómagyar korban is meglehetett a vízrajzi köznéven (2010: 60).

6. A fokoknak a mindennapi életben betöltött sokrétű szerepét maguknak a neveknek a szerkezeti, azaz funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai felépítése is jól illusztrálja.

Szerkezeti felépítésüket tekintve a korpuszt alkotó víznevek lehetnek egy- és kétrészesek. Egyrészes, azaz *Fok* alakú helynevet csupán egyet találunk a polgári névanyagban, a fent említett legkorábbi nevet. A névvariánsok háromnegyedében a *fok* toldalékmorféma nélküli formában jelenik meg: például a balmazújvárosi *Asot fok* névben (1858, E. NAGY–TÓTH 2025). Az elnevezések negyedében pedig birtokos személyjellel ellátva szerepel a *fok* vízrajzi köznév: az esetek nagy részében *foka*, ritkábban *fokja* formában. Előbbire látunk példát a balmazújvárosi *Dankó Foka* név esetében ([1750], E. NAGY–TÓTH 2025). A tiszacsegei *Bencsik fokja* név (1787, SURÁNYI–VÉKONY 2025) érdekessége, hogy az élőnyelvi gyűjtés alkalmával is ebben a formában használták az adatközlők a nevet. Az Újtikoson lévő *Topla fokja* (1762, SZÉP 2024: 364) név szintén a 18. század második feléből adathozható, ez a név első előfordulása, azonban birtokos személyjel nélküli utótagos formában is megjelenik csaknem egy évszázaddal később: *Tapja fok* (1840, SZÉP 2024: 364). A korábban már idézett *Halas-fok* név szintén rendelkezik birtokos személyjeles vízrajzi köznévi utótagú névvariánssal, sőt az egyik forrásban *Halas foka* (1975), egy másik forrásban *Halas fokja* (1810) formában szerepel (E. NAGY 2025). Meg kell említenünk továbbá azt is, hogy több esetben azt tapasztaljuk, hogy *fok* és *foka* utótaggal egyaránt lejegyezték ugyanazt a nevet: lásd például a hortobágyi *Borsós Fok* (1752) ~ *Borsosfoka* (1698, E. NAGY 2025) vagy a balmazújvárosi *Komámasszonyfoka* (1978) ~ *Komámasszonyfok* (1883, E. NAGY–TÓTH 2025) elnevezéseket.

A vízrajzi utótagok említésekor nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a *fok* időnként a történeti adatokban más vízrajzi köznevekkel váltakozva jelenik meg. Példának említhetjük, hogy az Újszentmargitán 1956-ban lejegyzett *Csurgóháti ér* 18–19. századi adataiban még *Csurgó Fok* (1779) formában szerepel, majd egy térképen *Csurgó ér* ([1900]) variánsa tűnik fel (SZÉP 2025). A tiszacsegei *Hataj-patak*-ot első előfordulásakor két különböző utótaggal is feljegyezték: *Hataj-fok*, *Hatajpatak* (1787), ezenkívül azonban *ér* vízrajzi köznévvel alakult változata is van: *Hataj-ér* (1988, SURÁNYI–VÉKONY 2025). Hasonlót tapasztalunk az *Igej-patak* esetében is, viszont az 1909-es adatai között három különböző utótaggal említik a nevet: *Igěj-fok* és *Igěj-patak*, *Igěj-erecske*, majd később már csak két különböző utótaggal bukkanunk a névre: *Igej-fok*, *Igej-patak* (1967, SURÁNYI–VÉKONY 2025).

A kétrészes nevek előtagjában kifejezett funkcionális-szemantikai tartalom bemutatásával a névadás alapjául szolgáló motívumokat is fel tudjuk tárni (lásd az 5. ábrát). Ezek pedig közvetett vagy közvetlen módon utalnak a helyet övező, nyelven kívüli valóságra: azaz általuk természetföldrajzi, néprajzi, társadalom- és gazdálkodástörténeti stb. információkra is szert tehetünk.

5. ábra: A kétrészes *fok* utótagú víznevek első névrészeinek funkcionális-szemantikai tartalmának megoszlása

A nevek felében (51,5%) olyan névrész áll az elnevezés előtagjaként, mely kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát. Legnagyobb számban e kategórián belül olyan névvel találkozunk, melyben az előtag arra utal, hogy mely terület vizét vezeti el a *fok*, vagy pedig hogy mely határrészen, földterületen, esetleg mellett vagy közelében található a *fok*-kal megnevezett denotátum. Balmazújvároson a Kis-Malátom területén folyik például a *Kis-Malátom-fok* nevű kisebb vízfolyás (E. NAGY–TÓTH 2025), s a hortobágyi *Zámi-fok* a *Zám* nevű határrészről kapta nevét (E. NAGY 2025). A Tiszacsegen folyó *Hataj-fok* nevű víz vélhetően a *Hataj* nevű vízjárta terület vizét (SURÁNYI–VÉKONY 2025), Polgáron a *Kenderföld-fok* elnevezésű vízfolyás (VÉKONY 2024: 286) a Kenderföld vizét vezethette el.

E csoportban találkozunk csupán egy-két névvel reprezentált alkategóriákkal is. Ritka, de víznevek körében gyakrabban megjelenő altípusként említhetjük az irányjelölést kifejező szemantikai tartalmat: a polgári *Bogát-fok* név például

olyan vízfolyást nevez meg, mely a Bogát tavából ered (VÉKONY 2024: 269). Itt kell szólni a 'hely valaminek a része' motivációval leírható nevekről is. Ilyen Görbeháza névkincsében például a *Hollós-fok* elnevezés, mely a *Hollós* nevű vízfolyás torkolatvidékét jelöli (SZALATYÁN 2024: 55). A víz relatív helyzete fejeződik ki a hortobágyi *Közép-fok* névben (E. NAGY 2025).

A második legnépesebb csoportban (a nevek 32%-a tartozik ide) olyan elnevezések vannak, melyekben a 'víz viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' szemantikai tartalom fejeződik ki. E típuson belül leggyakrabban olyan nevekkal találkozunk, melyekben valamilyen személynév szerepel: e nevek a hely tulajdonosára vagy bérlőjére utalhattak. Ide sorolhatjuk például Balmazújvároson a *Bencsik-fok* (E. NAGY–TÓTH 2025), Tiszagyulaházán a *Karádi-fok* (BÓDIS–TÖRÖK 2024: 324) vagy Hortobágyon a *Karácsony-fok* (E. NAGY 2025) víznevet.

A kategóriába tartoznak állatvilágra utaló nevek is: például a tiszacsegei *Disznós-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025) és a hortobágyi *Halas-fok* (E. NAGY 2025). A növényzet szolgáltatta a motivációt a hortobágyi *Fekete-nád foka* (E. NAGY 2025) és az újszentmargitai *Gyékényes-fok* (SZÉP 2025) nevek esetében. A vízen lévő építményről kapta a nevét a tiszacsegei *Hidas-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025). A meder kialakításának módja jelenik meg a balmazújvárosi *Ásott-fok* névben (E. NAGY–TÓTH 2025).

A víz valamilyen tulajdonságát kifejező névrészek igen kis számban vannak jelen a vizsgált korpuszban (a nevek csupán 7%-a tartozik ide). Ezen elnevezések esetében olyan a vizekre jellemző sajátosságok szolgáltak a névadás alapjául, mint például a víz mozgása (*Csurgó-fok*, Görbeháza, SZALATYÁN 2024: 46), a víz alakja (*Görbe-fok*, Polgár, VÉKONY 2024: 279). Közvetetten utalnak a méretre az újtikosi *Lánc-fok* (SZÉP 2024: 354, vö. a *lánc* előtag talán régi terület-, illetve hossz mérték, TESz.), valamint a balmazújvárosi *Komámasszony-fok* (ti. a helyi néphagyomány szerint olyan keskeny a vízfolyás, hogy még a komámasszony is átléphet rajta, E. NAGY–TÓTH 2025) elnevezések.

Két név esetében megnevező funkciójú névrész az elnevezés előtagja, azaz egy már meglévő víznév egészült ki a *fok* vízrajzi köznévi utótaggal. Mindkét esetben a *Selypes-fok* elnevezésről van szó, ám a polgári névanyagban a *Selypes* ma *Király-ér*-ként is nevezett szakaszát jelöli a név (VÉKONY 2024: 305), míg Tiszacsegén a szintén *Selypes*-nek is hívott Árkus névvariánsaként bukkan föl a *Selypes-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025).

Három név esetében többféleképpen is magyarázható az első névrész. Az Újszentmargitán lévő *Gyűrű-fok* név (SZÉP 2025) utalhat arra, hogy az egykori meder gyűrű alakú volt, de gyűrűfákról is kaphatta a nevét. A szintén újszentmargitai *Petenye foka* név (SZÉP 2025) kapcsán az okozza a nehézséget, hogy nem dönthető el, hogy a *Petenye* víznév vagy a *Petenye* földterület neve keletkezett előbb. Az elsődleges név minden bizonnyal a *Petenye* személynévre vezethető vissza. Hasonló kicsit a helyzet a hortobágyi *Pente-fok*-kal is (E. NAGY 2025).

Nem dönthető el, hogy az előtag a 18. században élt Pente Mátéra utal, vagy pedig a Pente-zug közelsége szolgált a névadás alapjául.

Három név etimológiája egyelőre még nem tisztázott: ezek a Tiszacsegen és Újszentmargitán folyó *Igej-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025, SZÉP 2025), a hortobágyi *Nyavalyás-fok* (E. NAGY 2025) és a tiszacsegei *Ördög-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025).

7. A fokgazdálkodás nyomai napjainkra szinte teljesen eltűntek, az egykori fokrendszerek lenyomatai talán légi felvételek segítségével még láthatók. A (történeti) helynévkincs azonban képes arra, hogy tanúbizonyságot tegyen az egykori világról, ezért a helynevek gyűjtése, közzététele interdiszciplináris felhasználhatósága okán elengedhetetlen. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program e cél megvalósításának kiváló színteréül szolgál, ahogy a tanulmány alapját képező korpusz gazdagsága és sokszínűsége is bizonyítja.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY BERTALAN 1970. *A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. Nyelvtudományi Értekezések* 70: 224–228.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 91–101.
- BALOGH PÉTER é. n. *A Közép-Tiszai Táj eredendő működéséről és fenntartható működtetéséről avagy A mentett oldali tájhasználat-váltás alapjai a Közép-Tisza-vidéken*. Nagykőrű, Tisza Tájéközpont. URL: https://www.5mp.eu/fajlok/barka/ha_tan_20v_abraval2_www.5mp.eu_.pdf
- BÓDIS MIRA MÁRIA–TÖRÖK ESZTER 2024. Tiszagyulaháza helynevei. IN: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 317–333.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest, [később] Budapest, 1862–1874.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EtSzt. = ZAICZ GÁBOR főszerk., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEKETE PÉTER 1997. A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 209: 442–448.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtár Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYŐRI RÓBERT 2022. Vadvízországtól a fokgazdálkodásig. URL: https://mult-kor.hu/20021111_vadvizorszagtolt_a_fokgazdalkodasig

- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HNP. = <https://www.hnp.hu/hu/szervezeti-egyseg/termeszetvedelem/oldal/a-hortobagy-felszinfejlodese>
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- E. NAGY KATALIN–TÓTH VALÉRIA 2025. *Balmazújváros helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Balmazujvaros_szotar_online.pdf
- NAK. = <https://www.nak.hu/agazati-hirek/vidékfejlesztés/157-környezetgazdálkodás/97450-vízrehabilitációs-program-indul-hortobágyon>
- Magyar Nemzeti Helynévtár. URL: <https://www.mnh.unideb.hu>
- MNH. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024.
- PAPP JÓZSEF 2008. *Hortobágy*. Debrecen.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- REUTER CAMILLO 1970. *A fok vízrajzi köznév és a Fokorú földrajzi név. Nyelvtudományi Értekezések 70*: 104–111.
- SURÁNYI ANDREA–VÉKONY VIVIEN 2025. *Tiszacsege helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Tiszacsege_szotar_online.pdf
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.
- SZÉP SZILVIA 2024. Újtikos helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 335–365.
- SZÉP SZILVIA 2025. Újszentmargita helynevei. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Ujszentmargita_szotar_online.pdf
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- VÉKONY VIVIEN 2024. Polgár helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 261–314.

Hydronyms Formed by the Geographical Common Name *fok* in the Hortobágy Area

From a hydrological perspective, the Hortobágy region has undergone significant changes over the past two centuries, as reflected in the transformation of its toponymicon. The hydronymic corpus underpinning this study of the area — compiled from the published Volume 1 and the forthcoming Volume 2 of the Hungarian National Toponym Registry — contains nearly one thousand (958) names and name variants, corresponding to almost half as many (457) objects.

Regarding the first recorded appearances of these names, 25.3% date back to the last century, slightly more (26.9%) to the 19th century, and a nearly identical proportion (27.3%) to the 21st century. Additionally, slightly fewer than one-fifth (17.8%) of the names were first recorded in the 18th century, with the remaining 2.7% predating that period.

The characterization of hydronyms in this study is approached through the lens of the geographical common names that constitute them. The corpus is notably diverse: almost fifty different geographical common names have contributed to the formation of these hydronyms. The five most frequent lexemes are *csatorna* ‘channel’, *ér* ‘brooklet’, *fok* ‘small watercourse’, *lapos* ‘flat area’, and *tó* ‘lake’. Together, these five terms account for coining more than half (56%) of the name variants. Among them, I focus on *fok*, a once-characteristic hydrological common name in the Hortobágy area, which features in 12% of the names.

In terms of the chronological distribution of these name variants, only two records predating the 18th century have survived. A significant portion (40%) of the names can be traced to the second half of the 18th century, while an equal proportion date back to the 19th century. In contrast, only 15% of the names appear in 20th-century sources. Additionally, three new names with *fok* as a second name element have been recorded in contemporary spoken language. The settlements of Balmazújváros and Hortobágy contain the highest number of names with *fok* as a second name element.

The geographical common name *fok*, considered part of Ugric heritage, commonly appears in the study area with the meaning ‘narrow-bedded periodic stream or channel fed by flood or inland water’. It is worth noting, however, that in earlier times, an entire water management system was based on foks. Thus, *fok* can also be regarded as a technical term describing this method.

By examining the functional-semantic content expressed in these names, we can uncover the naming motifs behind them. In half of the compound names, the first element indicates the place’s relationship to another location. For example, the small watercourse called *Kis-Malátom* flows through the Kis-Malátom area. The second largest group consists of names that express the relationship of the water to external features or circumstances. Within this category, the most common names involve personal names, such as *Bencsik-fok*. Very few names in the corpus reflect specific characteristics of the water itself. For instance, the name *Csurgó-fok* refers to the movement of the water.

Halmok és neveik a Hortobágyon*

A halmok az alföldi táj tökéletes síkságát megtörő jellegzetes tájképi elemek. Írásomban e sajátos domborzati forma névanyagával foglalkozom, mégpedig konkrétan egy szűkebb alföldi régió, két hortobágyi járás halomneveit elemezve. E helyfajta névanyagán keresztül azt kívánom bemutatni, hogy egy átfogó, a történeti és a jelenkori névanyagot egybeállító és a lehetőségekhez képest a névhasználat sajátosságait is figyelembe vevő helynévgyűjtés, s ennek eredményeképpen a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készülő névtárak miként hasznosíthatók a tudományos kutatás számára, és milyen előnyökkel jár a névanyagnak az efféle teljességre törekvő feldolgozása.

A dolgozatban ehhez elsőként a *halom* és a *halomnév* terminust értelmezem, ennek kapcsán több különböző tudományterület felfogására is kitérek, majd ismertetem azt a meghatározást, amelyet én magam követni fogok. Ezt követően a választott két hortobágyi járás halomneveit elemzem többféle szempontból. Egyrészt a névadás motivációját, a nevekbe sűrített narratívákat tekintem át; emellett a *laponyag* szó példáján keresztül szemléltetem a névanyag szóföldrajzi vonatkozású hasznosíthatóságát; majd kitérek a halomnevek kapcsán megmutatókozó szinonímia kérdésére is. Végül röviden utalok az átfogó helynévgyűjtésnek a nyelvtudományon túli hozadékaira.

1. A halmok névanyagának egybeállításához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit is tekintünk halmoknak, hogyan határozzuk meg azt a helyfajtát, amelynek a névanyagával foglalkozunk. A halmok és neveik számos tudományterületnek képezik a vizsgálati tárgyát, ám ha a *halom*-definícióikat egymás mellé helyezzük, azonnal kitűnik, hogy e tekintetben nincs egyetértés a különböző tudományterületek között.

Minthogy a halmok a tér elemei, az értelmezések áttekintéséhez érdemes a földrajztudomány és az érintkező területek felfogásából kiindulnunk. A domborzati formákkal foglalkozó geomorfológia szemszögéből a halom „környezete felé minden irányban lejtőkkel határolt felszíni kiemelkedés, melynek viszonylagos magassága nem haladja meg a 30 métert” (GÖNCZY–SZALAI 2004: 30), azaz földrajztudományi

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

szempontból a halmokat alakjuk és magasságuk alapján határozzák meg. Ez a definíció tehát nem korlátoz egyetlen tájegységre, mégis sokan az Alföldre asszociálnak a halmok kapcsán, itt ugyanis a halmok jellegzetes sűrűsödése jellemző, s ráadásul a sík vidéken ezek igazán szembeötlő domborzati formák. Minthogy az alföldi halmok általában „a hajdani árterületek partjain, hordalékkúpok, hátaik legmagasabb pontjain állnak” (BEDE 2008: 7), korábban a szakemberek között is jelen volt az a vélekedés, hogy természetes úton alakultak ki. A feltárásoknak köszönhetően azonban már a 19. században bebizonyosodott, hogy valójában a legtöbb esetben ember alkotta kiemelkedésekről van szó. Ez a felismerés már definitív jegyként jelenik meg a táj és a környezet kapcsolatát vizsgáló tájökológia alföldi halmokra fókuszáló meghatározásában: „mesterségesen keletkezett, a térszínből érzékelhetően jól kiemelkedő magaslatok, amelyek keletkezési koruktól, funkciójuktól, földrajzi fekvésüktől függetlenül »halomszerű« formakincsei a síksági tájnak” (TÓTH A. 2004: 9). Eszerint az alak és a méret mellett alapvetően meghatározó a keletkezés módja, s ebből adódóan a természetes úton keletkezett kiemelkedések, illetve a kisebb laponyagok, buckák nem tartoznak a halmok kategóriájába.

A halmokról a régészetnek köszönhetően mára igen bőséges ismereteink vannak. A régészetben belül azonban nem általános a *halom* terminus használata, e tudomány ugyanis a kiemelkedések létrejötté alapján elkülönült típusokat tart számon (BEDE 2014a: 8). A halmok legtöbbje őskori, római kori vagy népvándorlás kori temetkezések sírhalma (kurgán), melyek közül a legkorábbiak közel 5000 évesek. Ezeket — illetve általában véve a régészeti értéket rejtő halmokat — némileg félrevezetően *kunhalom*-nak is mondják, ugyanis korábban ezzel a népcsoporttal kapcsolták össze a létrehozásukat.¹ Mivel az alföldi halmok legnagyobb része ebbe a csoportba sorolható, találkozunk olyan meghatározásokkal is, amelyek ebből kiindulva definiálják a (kun)halmokat: „többnyire ármentes helyen, nem nagy területen fekvő, viszonylag elég magas (5-10 m), messziről lapos, kúp- vagy félgömb alakúnak látszó emelkedések. Csaknem minden esetben régi sírhalom.” (GYÖRFFY 1921: 61). A méreteket illetően azonban tágabb keretekkel számolhatunk: „léteznek az alig fél méterestől a közel tizenegy méter magasságúig” (BEDE 2016a: 15), s átmérőjük is igen különböző lehet, jellemzően azonban 20–80 m között van (ECSEDY 1979: 14). A nagyszámú kurgán mellett a halmok másik csoportja újkőkori, bronzkori falvak, települések lakódombja (tell). Emellett halmok esetenként régi háborúk vagy nagy járványok tömegsíraiként is létrejöhetnek (testhalmok). Mindezeket túl kisebb számban középkori építmények alapjának magasítására is emeltek földhalmokat (motte) (BEDE 2014a: 8). Ezek átfogó megjelölésére az

¹ A *kunhalom* nyelvújítás kori kifejezés, HORVÁT ISTVÁN nyelvész-történész alkotta meg a 19. században, véleménye szerint ugyanis a halmokat a betelepülő kunok emelték (1825: 40–41). Rövidesen kiderült azonban, hogy a halmok nagy része más népekhez és sokkal korábbi időkhöz kötődik. Ennek ellenére a köznyelvben megmaradt ez a megjelölés.

utóbbi időben kezdik használni a *halom* terminust a régészeti szaknyelvben is (BEDE 2014a: 6). Eszerint a *halom* megjelölés a régészek számára kizárólag ember alkotta kiemelkedésekre vonatkozik, melyek elterjedési köre azonban nem korlátozódik az Alföldre, s méreteik a természet és az ember tájátalakító tevékenységének eredményeképpen igen különbözőek lehetnek.

A fenti és a hasonló meghatározások természetszerűen a tudományos kategorizáció sajátosságait mutatják, bennük olyan definitív jegyekkel, amelyek alapján egyértelműen megállapítható, hogy egy-egy kiemelkedés az adott tudomány szempontjából halomnak, illetve adott halomtípusba tartozónak tekinthető-e, vagy sem. Ránézésre azonban nincs különbség a halmok között attól függően, hogy hogyan alakultak ki, s ezzel összefüggésben az elkülönítésük csak régészeti feltárással lehetséges. Ezzel együtt az alföldi nép halmoknak tekinti és nevezi az egyéb „halmoszerű” természetes és mesterséges kiemelkedéseket is. A természetes kategorizáció ugyanis sokkal inkább prototípus alapú, és a családi hasonlóság elve mentén működik. Ez azt jelenti, hogy a mindennapokban működtetett kategóriáinknak jobbára nincsenek éles határai, és nem feltétlenül állapítható meg a definitív jegyek listája, de még akár egy vagy több olyan tulajdonságjegy sem, amelyben egy kategória minden tagja osztozik. Ez a fajta kategorizáció a hétköznapi kommunikáció szóhasználatának alapja. A köznyelvben és a különböző regionális változatokban ráadásul eltérések is mutatkozhatnak a szójelentéseket illetően, többek között a földrajzi környezet is hatással lehet rá, s a jelentésviszonyok időben is változhatnak. Érdemes ehhez végigkövetnünk, hogy mit mutatnak a nyelvemlékeink, illetve mi jellemzi a szinkrón nyelvhasználatot, azaz mit tud mondani a nyelvészet a *halom* szó jelentéséről: hogyan használták és használják az emberek ezt a szót.

A szláv eredetű, ’kis domb, halom’ alapnyelvi jelentésű *halom* szót korán átvették a magyarok, a legkorábbi nyelvemlékünk már a magyar nyelv szerves részeként mutatja: 1055: ad *luazu holma*, *Serne holma* (vö. BÁRCZI 1951: 43, 57). Az ómagyar korra vonatkozóan az oklevelekben előforduló helynévi és közsői szórványok, illetve a mellettük álló latin nyelvi minősítések alapján egy általánosabb ’alacsony domb’ elsődleges jelentése valószínűsíthető (TESz.). A 14. századtól fennmaradt szójegyzékeink jellemzően a latin *collis*, *monticulus*, *colliculus*, *tumulus* latin fajtajelölőkkel, valamint a német *Hubel* (*Hübel* ~ *Hügel*), *bühel* vagy a *berglin* (*Berglein*) ’hegyecske, kis hegy’ (Pesti) megfelelőikkel értelmezik (mindezekre lásd RMG1.), azaz szintén általában véve ’kisebb földfelszíni kiemelkedés, földhányás’ jelentését adják meg. A *tumulus* és a német *Grab* ’sír’ értelmezések alapján azonban emellett ’sírdomb’ jelentését is valószínűsíthetjük (vö. RESZEGI 2004). Ez azt jelzi tehát, hogy ember alkotta kiemelkedéseket is jelölhettek a szóval, s az összetett szavakban való használata is egyértelműen ezt támogatja (pl. *kőhalom*, vö. még a szónak a *halmozás*, *halomlás* alakjait, amellyel mesterséges földhányásokat, határhalmokat jelöltek, TAKÁCS 1987: 78). A későbbiekben is egymás mellett élhetett a természetes és a mesterséges földdomborulat jelentés, esetleges

területi különbségekkel számolhatunk viszont abból a szempontból, hogy melyik jelentés-összetevőt tekintik inkább meghatározónak, s ezzel összefüggésben az elsődleges jelentés vonatkozásában is természetesek az eltérések (vö. pl. HEFTY 1911: 208–209, SZABÓ 1999: 85). Napjainkban a legtöbb helyről az általános ’alacsony domb’ jelentésben való használatot rögzítették elsődleges jelentésként, de több helyütt a ’mesterséges földhányás’ jelentését közlik elsődlegesként a szónak, Kanizsa környékén pedig ’nagyobb, meredekebb domb’ értelemben használatos (FKnT.).

A jelentés kérdésének árnyalásában egy-egy térség kapcsán az emberek táj-felfogására utaló régi iratok is segíthetnek: egy 1796-os határper szerint például „a Szentessy Lakossoknak olly a közönséges Szokássok hogy legg kisebb döbörstöt és legg inkább pedig régi határt ábrázoló helyeket kincs keresés színe alatt azonnal el hánnyák s fel ássák” (vö. BEDE 2008: 10–11, TAKÁCS 1987: 93). Az efféle szövegrészek alapján bizonyos, hogy az embereknek évszázadokkal ezelőtt — tehát a régészeti feltárásokat megelőzően — is voltak olyan tapasztalatai, hogy a halmok gyakorta rejtenek magukban valamit (jellemzően csontokat vagy homokot, köveket), s ez alapján más halmokról is feltételeztek hasonlót.² Hogy ezt mennyire tekintették a halmok meghatározó jegyének, az már más kérdés.³ A jelen nyelvhasználat és a nyelvi kategorizációra utaló források szerint mindenestre nyelvi szempontból inkább egy általánosabb és rugalmasabb *halom* fogalommal számolhatunk, a továbbiakban ezért ennek megfelelően én is átfogóbban értelmezem a *halom* lexémát, s *halom*-nak tekintem mindazokat a helyeket, amiket annak (is) mondtak és mondanak (hasonló elvű elemzésekhez vö. PÁSZTOR 2012, 2022). Ebből a szempontból pedig a kiemelkedés jelleg, illetve a halomszerű forma tűnik alapvetően lényeges tulajdonságjegyek (tehát a hosszan elnyúló földhátak nem tartoznak ide).

Arra is mindenképpen utalnunk kell, hogy a különböző módon létrehozott halmok a területet a későbbiekben benépesítő emberek számára már a táj szerves részét képezték, jól ismerték és különböző funkciókban használták őket, ez pedig szintén hatással lehetett a *halom* fogalmára. A legmeghatározóbb szerepet a tájékozódásban töltötték és töltik be ma is. A halmok fél métertől 11 méterig terjedő magasságukkal ugyan a hegyvidékek kiemelkedéseihez képest elhanyagolhatók, az alföldön azonban ez a szintkülönbség már ténylegesen szembeötlő. Egyrészt távolról is jól láthatók, másrészt a halomról nagyobb távolságokat be lehet látni. A halmokat emellett más gyakorlati célokra is használták: az előbbiekkal is

² A néprajz tudománya többek között ezt a jellegzetes viszonyulást tanulmányozza, s ez alapján határozza meg a halmokat (vö. NéprLex. *halom*).

³ SZILÁGYI N. SÁNDOR nyelvi világmodelljében ennek elkülönítésére szolgál a fogalmi jegyek és a nyelvi minősítés feltételeinek elkülönítése, az utóbbi „azoknak az ismérveknek az együttesét [jelenti], amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi melyik nyelvi kategóriába tartozik” (1996: 39).

összefüggésben, gyakran szolgáltak például őrhelyként, de határhalmokként is,⁴ sok halom a határvonalak konzervativizmusából adódóan napjainkban is közigazgatási határvonalon áll (vö. ehhez BEDE 2008: 7–8). Emellett a halmok egy részén épületeket emeltek: igen jellemzőnek számítanak az Árpád-korban, majd a késő középkorban vallási okokból és céllal épült templomok, de más építményekkel is találkozhatunk rajtuk. Az sem ritka, hogy újra sírhelyként vagy temetőként használták a halmokat, erre még ma is találunk példákat (i. m. 10).

A halmok tehát a tér viszonylag jól elkülönülő részei, amelyek a különböző hozzájuk kapcsolódó funkciókkal együtt a kognitív térkép fontos szervező elemei, éppen ezért jellemzően nevet is kaptak. A névadás ugyanis szintén fontos térszervező mechanizmus, a névadással elkülönítjük az adott helyet a tér más részeitől, identitást adunk neki. A halomnevek kapcsán pedig elmondható, hogy jellemzően természetes névadással alakultak, s minthogy jobbra nincs mellettük hivatalos névváltozat, ezért nem jellemző, hogy ezeket a „népi” neveket — még az esetleg kevésbé szalonképes névváltozatokat is — ne tekintenék neveknek. (Erre legalábbis az általam végzett helynévgyűjtés során nem volt példa, míg például az utcanevek vagy a víznevek kapcsán rendre találkozhatunk ezzel a fajta viszonyulással.) Ebből a szempontból ugyanakkor nyilvánvalóan e névfajta kapcsán is számolnunk kell valamilyen mértékig a térképi névírás és általában véve az írásbeliség hatásával. A halomnevek kapcsán a névszerkezet, mint majd látni fogjuk, viszonylag egységes, s a földrajzi köznévi névrészek sem mutatnak túl nagy változatosságot, így jellemzően nem okoz problémát, hogy a halomnév terjedelmét megállapítsuk.

Előfordul persze az is, hogy egy halomnak nincs és nem is volt neve, ez nagyobb eséllyel a félreeső, kisebb, jellegtelen, funkciótlan kiemelkedések esetében merül fel (vö. BEDE 2016b: 9). A névtelen kiemelkedések esetében azonban sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak nem maradt fenn a halomnév írásos említése, napjainkra pedig már nem ismerik azt. Ez viszont szorosan összefügg azzal, hogy a táj használata és ismerete mára átalakult, az emberek nincsenek olyan közvetlen mindennapos viszonyban a határral, mint korábban, s a határhoz kapcsolódó névanyag egy része is fokozatosan feledésbe merül. Többek között ezért is van kitüntetett jelentősége a helynévgyűjtéseknek. A nevek a korábbi idők lenyomatai, őrzői, általuk kiveszőben lévő kulturális ismeretanyag őrizhető meg az

⁴ A régészet hangsúlyozza a *határhalom* és a *határdomb* közötti különbségtételt is. A határhalmokat elsődlegesen nem határjelölő céllal emelték, de később erre a célra használták őket, míg a határdombokat eleve ezzel a céllal hordták össze: „Olyan kis alapátmérőjű és alacsony (jellemzően 1–3 m szélességű és 0,5–1,5 m magasságú) földhányások (dombocskák), melyeket a középkor óta települések, birtokok közigazgatási határvonalai mentén, bizonyos távolságra egymástól, kifejezetten határjelölési céllal emeltek, tetejükbe sok esetben faragott követ ástak” (BEDE 2014a: 6, TAKÁCS 1987). Esetenként a határjelölésre használt halmok tetejére is került határdomb, hogy egyértelművé tegye a határjelölő funkciót.

utókor számára, amelynek elemzésével közelebb juthatunk a régi korok világához, térszemléletéhez, térhasználatához stb.

Ennek szemléltetésére a Hajdúnánási és a Balmazújvárosi járás (11 település: Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Tiszagyulaháza, Újtikos; valamint Balmazújváros, Egyek, Hortobágy, Tiszacsege, Újszentmargita) 246 névvel jelölt halmának és esetenként halomcsoportjainak neveit (a lexikális különbségeket mutató névváltozatokat tekintve 331 nevet)⁵ elemzem több szempontból. A névanyag legnagyobb hányada a 18–19. századtól adatolható, noha vannak régebbi, esetenként a középkorig visszavezethető nevek is. A legkorábbi adatok azonban mindössze azt jelzik, hogy a halomnév akkor már rövidebb-hosszabb ideje bizonyosan használatban volt. A nevek mintegy fele azonban a 21. századi gyűjtések alapján már nem ismert, ez sok esetben magának a halomnak a pusztulásával is összefügg. A névgyűjtések tehát ebben a vonatkozásban is lényegében kulturális leletmentésnek tekinthetők.

A két járás névanyagának elemzése révén kirajzolódó eredmények nyilvánvalóan nem általánosíthatók a halomnevekre, de jó alapul szolgálhatnak más területek halomneveivel való összevető vizsgálatokhoz. Ugyanakkor a névanyag önmagában sem egységes: a névvel jelölt halmok megoszlása nem egyenletes, noha a két járás területe hasonló, a délebbre eső Balmazújvárosi járásból való a halomnevek kétharmada.

2. Elsőként a névadási motívumokat, a nevekbe sűrített narratívákat tekintem át. Ennek kapcsán ismeretes, hogy a helynevek a megjelölt hely egy, legfeljebb két tulajdonságjegyét sűrítik magukba, s ezért a legszembetűnőbb tulajdonságok azok, amik nyelviileg kifejeződnek a névben (vö. HOFFMANN 1993: 43). Ezáltal a név kitűnően betölti a feladatát, a névben is megjelölt tulajdonságjegy révén egyértelműen azonosítja a denotátumát. A *Köves-halom* névben például egyrészt megjelenik a hely fajtájának a megjelölése, azaz hogy kiemelkedésről, halomról van szó, másrészt kifejeződik a hely azon tulajdonsága, hogy a felszínén és a mélyebb rétegeiben is nagy mennyiségben találtak köveket. A nevek elemzése révén tehát feltárható a névadás korának tájszemlélete, hogy mik számítottak olyan szembeötlő tulajdonságjegyeknek, amik a nevekben nyelviileg is megjelentek. Elemzésünkkel a táj egykori természeti és társadalmi viszonyaira, korábbi történetére is következtethetünk.

A halmok megjelölésére jellemzően földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes nevek voltak és vannak használatban. A nevek utótagja túlnyomórészt a *halom* földrajzi köznév, ennek a dominanciája a legkorábbi adatoktól kezdve napjainkig érvényes. Főleg a kisebb kiemelkedések megjelölésére szerepel a *laponyag* is,

⁵ A morfológiai különbségeket is figyelembe véve ez a szám magasabb: mintegy 370 névváltozatról beszélhetünk.

ez azonban fokozatosan elvesztette a produktivitását. Ezek mellett viszonylag nagyobb számban használatos a *domb* is, amelynek a jelenkor felé haladva egyre nő a névalkotó szerepe. Elvértve a *hegy* földrajzi köznév is előfordul az alföldi halmok neveiben. A továbbiakban csupán a nevek előtagjaira fókuszálok, ezek ugyanis azok a névösszetevők, amelyek alapján a halmok tulajdonságai, a nekik tulajdonított jegyek felfejthetők.

2.1. A vizsgált területen a leggyakoribb halomnévadási mód az volt, hogy más helyekhez, jellemzően határrészhez s nem ritkán ember alkotta helyhez képest jelölték meg a kiemelkedést, például Újszentmargitán emelkedik a *Margita-domb* (SZÉP 2025),⁶ Újtikoson a *Tikos-domb* (SZÉP 2024), a Vidiföldön a *Vidi-halom* (Hajdúnánás, PÁSZTOR–RESZEGI 2024), a Gucsiton a *Gucsit-laponyag* (Balmazújváros, E. NAGY–TÓTH 2025). Az egyeki *Földvár-halom* arról kapta a nevét, hogy tőle délre földvár nyomai látszanak (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), a tiszacsegei *Posta-laponyag* (SURÁNYI–VÉKONY 2025) pedig arra utal, hogy mellette vezetett a postai út a 18. században (PAPP 1967: 15); vö. még Balmazújvárosról *Karinkó-laponyag*, *Malátom-halom*, *Nyíró-laponyag* (E. NAGY–TÓTH 2025), Egyekről *Nyírházi-halom* (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), Polgárról *Fátyolfenéki-domb* (VÉKONY 2024) stb. Ezek a nevek rész–egész viszonyt, de térbeli érintkezést, szomszédságot, közelséget is kifejezhetnek, s esetükben különböző helyfajtákhoz történhet a viszonyítás. A lokális viszony megjelölése általában véve is igen gyakori névadási indíték: a mentális térképünkön reprezentált téri viszonyok döntő hatással vannak a helyek fogalmi és nyelvi konstruálására is. Ez a megnevezési mód persze bizonyos értelemben éppen nem a halmokat helyezi a fókuszba, hanem a másik helynek és nevének fontosságát mutatja.

A halomnevek nem ritkán — mára határrésszé vált — Árpád-kori települések neveit őrzik (pl. a hortobágyi *Csécs-halom*, *Derzsi-halom*, *Mátai-halom*, E. NAGY 2025), jelentős segítséget nyújtva ezáltal a középkori települések lokalizálásában. A már említett *Vidi-halom* előtagjában a határrésznek is nevet adó egykori Vid település neve rejlik, az Árpád-kori Csehi falut a *Cseh-halom* neve alapján valószínűsítik a hajdúnánási határ közelébe, Tiszavasvári területére (vö. NÉMETH 2023: 89).

A régi vízrajzi viszonyok is megjelenhetnek a nevekben, kifejezve azt, hogy a halom valamely víz közelében áll: *Hejő-halom* (< *Hejő* patak, Tiszacsege, SURÁNYI–VÉKONY 2025), *Sáros-ér-halom* (Hortobágy, E. NAGY 2025), *Utas-ér-halom* (Hajdúnánás, PÁSZTOR–RESZEGI 2024), *Cseh-fertő-laponyag*, *Kisistók fokja halom* (Egyek, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025).

A lokális viszony kifejezése, amint a fenti példák is jelzik, többféleképpen is történhet. A jelzett típusok mellett viszonylag gyakorinak mondható az is, hogy a helyzetük alapján nevezték el a halmokat. Itt tehát a lokális viszony nem a másik

⁶ A neveknek az első említésekor adom meg a forrását, a további előfordulásoknál nem tüntetem fel.

hely megnevezésével konstruálódik, hanem egy kitüntetett nézőpontból, jellemzően a település belterületéről nézve jelölik meg a kiemelkedés helyzetét, pl. a *Belső-halom ~ Végső-Hármas-halom, Faluvég-halom, Középső-halom, Külső-halom* (E. NAGY 2025), *Északi-domb* (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). A *Mérföldes-halom* arról kapta a nevét, hogy Tiszacsege és Egyek egyaránt egy mérföldre volt tőle (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). A görbeházi *Egyes-domb, Kettes-domb, Hármas-domb* és *Négyes-domb* nevek a település központjától távolodva jelölik meg a halmokat (SZALATYÁN 2024). Ide sorolható az egyeki *Határ-laponyag* (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), illetve a Tiszacsege és Újszentmargita határában fellelhető *Határ-halom* név is (SURÁNYI–VÉKONY 2025), amelyek egyúttal a régi vagy akár a jelenkori határviszonyokról is tájékoztatnak.

2.2. Gyakori névadási indíték, hogy a halmot a tulajdonosáról vagy olyan személyről nevezik el, akihez valamilyen módon kötődik a kiemelkedés: a balmazújvárosi *Lós-laponyag* arra utal, hogy Lós Bálint pástor kunyhója állt rajta (E. NAGY–TÓTH 2025), a hortobágyi *Bajnok-halom ~ Bajnok-laponyag* a 18. század végén élt Bajnok Miklós számadó juhászról kaphatta a nevét (E. NAGY 2025). A szintén hortobágyi *Szász János laponyagja ~ Szász-halom* névváltozatok is a nevezett személyhez való viszonyt jelzik (E. NAGY 2025). Az egyeki *Fene-halom* Fene Mihály egyeki sörös gazda nevét viseli, aki a 18. században a területet legeltetés céljából bérelte (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). A hajdúnánási *Kántor-domb* arra utal, hogy a 20. század elején Nagy Károly kántornak volt itt illetményföldje, a *Nagy Imre-halom* név pedig azt jelzi, hogy a halom Nagy Imre illetményföldjén emelkedett (PÁSZTOR–RESZEGI 2024). A *Deák halom ~ Ferenc deák halma* nevekben 18. századi tiszacsegei lakos neve rejlik (SURÁNYI–VÉKONY 2025). Több hasonló példa mellett olyan nevek kapcsán is egyértelműen valószínűsíthetjük a személyhez való viszony kifejezését, amelyek esetében a tulajdonosról már nincsenek a fentiekhez hasonló konkrét adataink: többek között a hajdúnánási *Jankó-halom* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024), a balmazújvárosi *Benedikó-laponyag* és *Lovász-laponyag* halomnevek esetében is erről lehet szó (E. NAGY–TÓTH 2025).

A személyt jelölő szót tartalmazó halomnév persze komplexebb asszociációkat is magába sűrít, a polgári *Csősz-halom*-ról ezt olvashatjuk: „onnét jó szét lehet látni, oda felfelt a csősz, a gunyhója is ott vót” (GÖRÖMBEI 1965: 10). A helynév tehát a *csősz* személye mellett a feladatát s a kiemelkedés őrhalm funkcióját is felidézi. Azt is érdemes megjegyezni más oldalról, hogy a birtokviszonyt nem csupán személyt jelölő szóval fejezhetik ki: egyházi tulajdonban volta jelenik meg az egyeki *Templomos-domb* nevében (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025).

2.3. A halmok a környék fölé magasodtak, s így az egyébként vízjárta területeken minden időben szárazon maradtak, ezért szívesen emeltek rajtuk különböző építményeket. Ezáltal viszont alapvetően megváltozott a tájalelem arculata, új száliens tulajdonságjegy épült be a mentális térképekbe, ami a névadásra is hatással

volt. A nevek révén ezek a ma már nem feltétlenül álló építmények is rekonstruálhatók. Középkori templomhelyekre vagy egyéb vallásos objektumokra utalnak a hajdúnánási *Tedeji-templomdomb* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024), a hortobágyi *Zámi-templomdomb* (E. NAGY 2025), az egyeki *Kereszt-halom* nevek (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). Valószínűleg ide tartozhat a hortobágyi *Kép-halom* név is, a halmon képoszlop állhatott (vö. KATONKA–KISS 2022: 65–67, CzF. *képoszlop*, vö. még PERGER 1994). Temetkezésre, tömegsírokra utal a hajdúnánási *Test-halom* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024) és a polgári *Kálvária-domb* (VÉKONY 2024). A vízállásos határrészekeken emelkedő halmokra gyakran egyéb épületeket, szálláshelyeket emeltek, s ez szintén megjelenhet a megnevezésükben: *Csűr-domb* (Polgár, VÉKONY 2024), *Filagória-halom* (Tiszacsege, SURÁNYI–VÉKONY 2025), *Szállás-halom* és *Kosár-halom* (Hajdúnánás; < *juhkosár* ’vesszőfonatú pásztorépítmény, karám’, PALÁDI-KOVÁCS főszerek. 2001).

Az eddigiekben bemutatott névadási módokkal magyarázható a halomnevek döntő hányada. Ez azt mutatja, hogy — legalábbis a vizsgált területen — a halmok már az ember által birtokba vett és formált táj részeként konceptualizálódnak és konstruálódnak meg nyelvileg.

2.4. A fenti megállapítás a kiemelkedéseket borító vagy a környezetükben lévő élővilágra utaló halomnevek kapcsán is jórészt érvényesnek mondható. Az ide tartozó nevek száma az előző típusokhoz képest összességében jóval kisebb, s ezek nagyobb hányada növényzetre utal. Segítségükkel jórészt az egykori földhasználati és gazdálkodási viszonyokra következtethetünk: *Dinnyés-halom* (Egyek, Hajdúnánás, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025, PÁSZTOR–RESZEGI 2024), *Dinnyés-laponyag* (Tiszacsege, SURÁNYI–VÉKONY 2025), *Kenderes-halom* (Egyek, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), *Kenderes-laponyag* (Tiszacsege, SURÁNYI–VÉKONY 2025), *Borsós-laponyag* (Hortobágy, E. NAGY 2024), *Szőlő-halom* (Balmazújváros, E. NAGY–TÓTH 2025), *Nyárjas-halom* ~ *Eperjes-halom* (Egyek, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), *Parajos-halom* (Hortobágy, E. NAGY 2025), *Tökös-halom* (Egyek, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), *Lopó-halom* (< *lopótök*; Hajdúnánás, PÁSZTOR–RESZEGI 2024). Növényzetéről nevezhették el a balmazújvárosi *Szőrös-halmo*-t is (E. NAGY–TÓTH 2025), a másutt is előforduló névről PESTY FRIGYES 19. századi helynévgyűjtésében a következőket találjuk: „elnevezését azon nehéz kaszálható fütől vette a mi a’ kasza előtt mint valami szőr szál elcsúszik” (Tápiógyörgye), „azon néhány szálfű — ballangkóró, gaz tenyészik — innen vette nevezetét” (Tass, Pesty 1864/33). A név tehát valószínűleg a *szőrfű*-nek is nevezett növénynévvel áll kapcsolatban (CzF.). A folyási *Csicseri-halom* előtagja lehet növénynév: ’egyfajta borsó’ vagy állatnév: ’pacsirta, illetve kabóca’ (ÚMTsz., PORCZIO 2024).

A növényvilágra utaló nevekhez képest még kisebb az állatnévi előtagú halomnevek aránya, ezekben az állattartás mellett a természetes élővilág is megjelenik, pl.

a Hortobágyon és Egyeken is előforduló *Bivaly-halom* (E. NAGY 2025, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025) a hajdúnánási *Kutya-domb* és *Fürj-halom* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024), a tiszacsegei *Sólyom-halom* (SURÁNYI–VÉKONY 2025), és a polgári *Bibic-halom* (VÉKONY 2024).

Elvétve az élettelen környezet, a kiemelkedés jellegzetes anyaga is feltűnik a nevekben, amint azt a balmazújvárosi *Köves-laponyag* (E. NAGY–TÓTH 2025), a hajdúnánási *Köves-halom* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024) és a polgári *Homok-domb* (VÉKONY 2024) nevek példázzák.

2.5. Csupán néhány esetben nevezték el a halmokat a kiemelkedés valamely elsődleges perceptuális jegyről. Ezek jórészt vizuálisan érzékelhető jegyek: a kiemelkedés színére utalhat a hajdúnánási *Veres-halom* és *Fekete-halom* név (PÁSZTOR–RESZEGI 2024), méretre utalnak az Egyeken és Balmazújvároson is előforduló *Nagy-halom* és az egyeki *Fél-halom* (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025, E. NAGY–TÓTH 2025), illetve a hortobágyi *Apró-laponyagok* nevek (E. NAGY 2025). A legjellemzőbb ezen a nagyobb kategórián belül az alakra utalás, ez jelenik meg az egyeki *Görbe-Szék-halom* név előtagjában (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), valamint a több településen is előforduló *Csonka-halom* (Egyek, Tiszacsege, Polgár, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025, VÉKONY 2024) és *Lyukas-halom* (Hajdúnánás, Egyek, Tiszacsege, Újszentmargita, PÁSZTOR–RESZEGI 2024, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025, SZÉP 2025) nevekben. A *Lyukas-halom* típusú nevek azonban ennél komplexebb magyarázatot igényelnek. A halmokhoz ugyanis igen gyakran hiedelmek, történetek kapcsolódnak. A legtöbb legenda elásott kincsekhez és annak kereséséhez fűződik, s ezzel összefüggésben teljesen általános volt a halmok bolygatása, megásása, vö. *Ásott-halom* (Egyek, Tiszacsege, Polgár, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025, VÉKONY 2024), *Vágott-laponyag* (Hajdúnánás, PÁSZTOR–RESZEGI 2024). (A hajdúnánási Lyukas-halom bolygatásairól lásd BÁRCZI–HORVÁTH–PETŐ–DANI 2012: 27–28 ábráit. A nevekhez kapcsolódó hiedelmekről részletesebben lásd a 2.8. pontban írottakat.)

Elenyésző azoknak a neveknek a száma, amelyek valamilyen egyéb érzékszervi benyomásra utalnak, de itt említhető az egyeki *Böggő-halom*, amely a helyiek szerint farkasok hangjára utal (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), a hajdúnánási *Rothadt-halom* pedig vízállásos területen emelkedett, s a rothadó növényzet szagáról kaphatta a nevét (PÁSZTOR–RESZEGI 2024).

2.6. A halmok körében ugyanakkor megjelenik egy sajátos névadási motívum, egy sajátos névadói szemlélet is, ami más helyfajták körében kevésbé jellemző. A halmokat ugyanis nem ritkán egymás közelében, akár egymás közvetlen szomszédságában emelték, ezeket pedig jellemzően közösen jelölték meg, s ezért a területen több település határában is találkozunk a *Kettős-halom* (Balmazújváros, Hortobágy, Egyek, Tiszacsege, E. NAGY–TÓTH 2025, E. NAGY 2025, CSEPREGINÉ

FEHÉR–E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025), *Hármas-halom* (Hortobágy, Hajdúnánás–Polgár, E. NAGY 2025, PÁSZTOR–RESZEGI 2024) nevekkel. Ezek az esetek felében határhalmokat jelöltek, a határ mellett mindkét vagy mindhárom település oldalán állt egy-egy halom. Több halmot jelölt a *Hét-laponyag* is Hortobágyon (E. NAGY 2025) és a *Hármas-Kecskés-halom* Tiszacsegén (SURÁNYI–VÉKONY 2025).

Az is gyakran előfordult, hogy nagyobb halmok mellé vagy a közelükbe kisebb halmokat is emeltek, s ezeket a későbbiekben azonos módon nevezték meg, és a *Kis-* és a *Nagy* előtaggal ellátva különböztették meg őket: *Kis-Szálla-halom* – *Nagy-Szálla-halom* (E. NAGY–TÓTH 2025), *Kis-Mérőföldes-halom* – *Nagy-Mérőföldes-halom* (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), *Kis-Rothadt-halom* – *Nagy-Rothadt-halom* (PÁSZTOR–RESZEGI 2024) stb. Efféle névpárok másodlagosan is létrejöhetnek, azaz az egyik már névvel jelölt halom neve vonódhatott át egy közeli halomra, s ezért volt szükség a megkülönböztető előtagra. Az idetartozó nevek tehát nem általában véve árulkodnak a halmok magasságáról, hanem az összetartozó halmok közül jelölték a kisebbet és a nagyobbat. Mára sok esetben a *Kis* előtaggal álló halmoknak nyoma sincs, ezeket jobbára elszántották, s ezzel összefüggésben a közelében álló nagyobbik halom korábban *Nagy* előtaggal álló neve megrövidült, mivel már nem volt szükség a megkülönböztető jelzőre (pl. hajdúnánási *Lopó-halom*, *Fürj-halom*, *Rothadt-halom*, PÁSZTOR–RESZEGI 2024).

2.7. A halomnevek egy részét nem a fenti jellegzetes sémák alapján hozták létre, hanem az adott hely egyedi sajátosságát fejezték ki benne. A hortobágyi *Heverő-halom* például ZOLTAI LAJOS 1908-as régészeti feltárása alapján kapta ezt a nevét, benne ugyanis egy karcsontok nélküli tetemet találtak (E. NAGY 2025). Hozzá kapcsolódó eseményről vagy a funkciójáról kaphatta a nevét a polgári *Akaszto-halom*, amelyről úgy tartják, hogy „A káptalani cseléccsig éccer összeveszett. Jó összevették a pallót, úgy, hogy az égygyik a másikának a házat fél izz gyújtotta. A gyújtogatót ezenn a hejenn akasztották fél.” (TERGE 1968: 46).

2.8. Az előbbi magyarázat is jelzi, s már utaltam is rá, hogy a halmokhoz igen gyakran hiedelmek, történetek kapcsolódnak (ehhez bővebben lásd például BEDE 2014b), melyek szintén megjelenhetnek a nevekben. A halmokba rejtett kincs legendája például gyakran expliciten megjelenik a nevekben is: *Kincses-domb* névvel találkozunk Polgáron (VÉKONY 2024), *Kincses-laponyag*-gal Hortobágyon (E. NAGY 2025), Hajdúnánáson *Pénzes-halom*-nak is mondták a megásott Lyukas-halmot (PÁSZTOR–RESZEGI 2024). Így magyarázzák a hajdúnánási *Lopó-halom* nevet is: „Azt tartják, hogy Szent György nap éjtszakáján ki kell erre a halomra ülni és figyelni, hogy hol csapódik fel a láng, mert ott kincs van elásva” (MOLNÁR 1938: 14).

A hajdúnánási *Rác-domb* vagy másképpen *Test-halom* nevek annak a történetnek állítanak emléket, hogy ide temették az egykori Vid faluból a nánási hajdúkra

támadó rácoakat a nagy összecsapás után (vö. DANKÓ 1956). Több halomhoz a török időkre visszamenő hiedelem kapcsolódik, pl. az egyeki *Strázsa-halmo*-t és *Gyenge-halmo*-t a hagyomány szerint a törökségi időkben hordták össze a falubeliek, az előbbi tetejéről jelzőtüzeket adtak, az utóbbi a magyar vitézek győzelmét hirdeti (CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). A hajdúnánási *Kakas-halmo*-t állítólag a helyiek által gyűlölt s kakasként emlegetett törökről nevezték el, aki itt épített kastélyt (PÁSZTOR–RESZEGI 2024).

Amint a fenti példák is jelzik, esetenként ma már nem is tudjuk eldönteni, hogy a halmokhoz kapcsolódó történet indukálta a nevet, vagy a név mozgatta meg a későbbi névhasználók fantáziáját, miután az eredeti névadási motiváció már elhalványult, az utóbbi révén jönnek létre a népetimológias magyarázatok. Ilyen másodlagos magyarázat kapcsolódik a Debrecen és Balmazújváros határán emelkedő *Szálka-halom*-hoz is, mely szerint a halom a két város pásztorai szemében örökös szálka, vagyis veszekedés tárgya volt (a név valójában személynévből alakulhatott). További izgalmas magyarázatok születtek a balmazújvárosi *Kárhozott-halom*, a Polgár és Hajdúnánás határhalmát jelölő *Király-domb* stb. nevekhez. Az előbbi kapcsán PESTY gyűjtésében ezt olvashatjuk: „neve eredetről a’ monda azt tartja hogy 1797 ben Debreczen és Ujváros között támadt határ villongás alkalmával – két ki halgatott Debreczeni tanú – Czula és Baka bö csizmájukba debreczeni homokot tévén – e’ dombra álva a’ küldötség előtt le tették a hitet: – hogy ők azon helyen Debreczeni földön állanak – amiért a köz vélemény szerint mind ketten későbbben Szemei világát el veszítvén; – el kárhoztak.” (Pesty 1864/38: 53a). Egy másik helyi magyarázat szerint a Semsey családnak volt itt, a halomban pincéje, a dézsmát oda kellett behordani, ami miatt sokat átkozták azt a pincét, s ezért lett a fölötté emelkedő domb neve *Kárhozott-halom* (E. NAGY–TÓTH 2025). A *Király-halom* neve a hagyomány szerint onnan ered, hogy Mátyás király egykor e vidéket járta a lovával, amikor utolérte a Tisza áradása. Erre a kis dombra menekült, az ott lévő ház gazdája pedig szívesen fogadta, s ezért cserébe utóbb a király megajándékozta mindazzal a földdel, amit csak a dombról be lehetett látni. A gazda hálából róla nevezte el a halmot (PÁSZTOR–RESZEGI 2024).⁷

3. Új eredményeket hozhat a teljes nyelvterületre kiterjedő helynévgyűjtés névföldrajzi, szóföldrajzi szempontból is. Ennek szemléltetésére egyetlen példát említek csupán a vizsgált két járás névanyaga alapján: a halomnevekben nagy számban elforduló *laponyag* földrajzi köznév vonatkozásában. A köznyelvben ma már nem használjuk ezt a szót, de a Tiszántúlon a 19. századig általános használatú volt (vö. PESTY FRIGYES gyűjtésében Kunhegyesről: „Laponyagok vagy szántható alacsony dombok a Roffi Nafy ér, Kárászos és Sáfrán laponyagok”, Pesty 1864/22:

⁷ Ez a fajta viszonyulás, hiedelmek, mondák kapcsolása a kiemelkedésekhez és a kiemelkedések nevének népi értelmezése persze nem sajátosan az alföldi halmokhoz kapcsolódik; teljesen általános a hegyvidékeken is.

139, lásd még TORMA 2008: 272, 274), és néhol még ma is él. A vizsgált területen ugyanakkor a *laponyag* szónak egy sajátos használata is kimutatható. Ennek megvilágításához mindenekelőtt a földrajzi köznév etimológiáját és jelentését, illetve a helynevek alapján megmutatkozó használatát kell körüljárunk.

A *laponyag* lexéma alapszava a *lapos*, *lapály*, *lapít* szavakkal azonos, ebből alakult ki a szónak az Alföldön általános 'kisebb kiemelkedés' jelentése, s lapos földdomborulatokat, relatíve kisebb halmokat jelölhettek vele. Egy 1397. évi határjárásból idézhető először a szó ebben a szerepben: *laponyaghalm* (HAAN–ZSILINSZKY 1877: 16, idézi: TORMA 2008: 273), korai adataihoz vö. még 1521: Ad monticulum *hatharlaponyaghalma* nominatum (Oklsz., TESz.), 1521: Vnam metam terream Keweshalomhatha aliter *Hatharlaponyag* vocatam (TORMA 2008: 273). A legkorábbi adatok tehát azt mutatják, hogy a *laponyag* a *halom* és a *hát* szóval áll párban, illetve annak jelzőjeként szerepel. A hegyrajzi köznévi előtag kiemelkedések nevében egyáltalán nem példa nélküli, vö. *Halom-hegy*, *Halom-domb*. Ebben az elrendezésben az előtagként álló földrajzi köznév valamely jelentéskomponense kerül az utótaghoz, illetve a 'kiemelkedés' jelentéskomponenshez képest előtérbe. Ezzel magyarázható, hogy például a legáltalánosabban 'kiemelkedés' jelentésben használt *hegy* földrajzi köznév nem szerepel ilyen típusú szerkezetben előtagként, csak melléknévi *hegyes* alakjával találkozhatunk ebben a szerepben.

A korai példák emellett előrevetítik azt a későbbiekben jellemző tendenciát is, hogy a *laponyag* utótag igen gyakran váltakozik a *halom* utótaggal: a vizsgált két járásban is több példát találunk erre: Balmazújvárosról *Benedikó-laponyag* ~ *Benedikó-halom*, *Pápa-laponyag* ~ *Pápa-halom* (E. NAGY–TÓTH 2025), Hortobágyról: *Bajnok-laponyag* ~ *Bajnok-halom*, *Borsós-halom* ~ *Borsós-laponyag*, *Derzsi-laponyag* ~ *Derzsi-halom*, *Kincses-laponyag* ~ *Kincses-halom*, *Szász János laponyagja* ~ *Szász-halom* stb. (E. NAGY 2025). A névpárok azt is jelzik, hogy valójában nincs éles határ a két szó használata között, a *halom* és a *laponyag* nem különböző kategóriákat jelölt, az átfogóbb *halom* kategória egy része, a nem abszolút értelemben vett kisebb halmok jelölhetők *laponyag*-ként. A lexéma a nevekben további, a környezeténél magasabb földfelszíni formát jelölő szavakkal is váltakozik időnként: *Vágott-laponyag* ~ *Vágott-telek*, *Gucsit-laponyag* ~ *Gucsit-part*.

A szónak az Értelmező szótárban közölt jelentésmeghatározásában szerepel az a — GYÖRFFY ISTVÁN 1921-es tanulmányára visszavezethető — kitétel is, hogy a *laponyag* 'sík, rendsz. árvizes területen' emelkedik (ÉrtSz., GYÖRFFY 1921: 61). Ez azonban a régi térképek tanulságai és a 20–21. századi terepbejárások alapján nem feltétlenül tartható (vö. TORMA 2008: 274–275). A valóban vízállásos helyen emelkedő laponyagok száma alapján legalábbis a fenti kitétel általában véve nem

tekinthető száliens jelentéskomponensnek, inkább csak járulékos tulajdonságjegy lehet egyes halmok esetében.⁸

A *laponyag* esetében jóval kevesebben feltételezik, hogy a kialakulás módja is lényeges jelentéseleme lehet. Jellemzően ugyanis e kisebb kiemelkedéseket természetes földdomborulatoknak tartják (vö. pl. HEFTY 1911: 29). ZOLTAI LAJOS a debreceni határ laponyagjait vizsgálva kimutatta azonban, hogy ezek a kisebb, laposabb emelkedések többségükben a halmokhoz hasonlóan sírhalmok (1938: 6–7). Ez ugyanakkor általában véve a halmokhoz képest kevésbé lehetett lényeges tulajdonságelem a laponyagok esetében.

Annyi bizonyos, hogy a szó köznévként már jó ideje teret veszített, használata visszaszorult. A vizsgált terület halomneveinek egy részében — főleg a halmok sűrűsödési területein — ennek ellenére megőrződött a *laponyag* lexéma (napjainkban is adatható pl. Balmazújváros: *Gucsit-laponyag*, Hortobágyon: *Borsós-laponyag*, *Halas-laponyag*, *Holtember-laponyag*, E. NAGY 2025, Egyeken: *Bujár-laponyag*, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025). Ebben a régióban tehát a szó még ismert halomnevek elemeként. Bár látunk példát arra is, hogy mára a *halom* váltotta a már nem transzparens utótagot (pl. Balmazújváros: *Malátom-laponyag* > *Malátom-halom*, E. NAGY–TÓTH 2025, Hortobágyon: *Derzsi-laponyag* > *Derzsi-halom*, *Kincses-laponyag* > *Kincses-halom*, E. NAGY 2025).

A szó a nyelvterület más részén a 17. században ’völgy’ jelentésben is adatható (TESz., NySz.). Melléknévi *laponyagos* formájában a Csallóközben ’lapos, mélyen fekvő, lapályos’ jelentésben adathatók (MTsz., HEFTY 2011: 29). TORMA ISTVÁN szerint vízrajzi köznévi használatra utalhat a borsodi Sáta község PESTY FRIGYES gyűjtésében való leírása: „Sáta helység nevééről semmi bizonyos nem tudatik – némellyek szerént sok Laponyagja lévén Sártónak is mondatott” (Pesty 1864/12: 303, TORMA 2008: 275–276).

Hajdúnánáson a fenti két jelentéssel összefüggő használat figyelhető meg napjainkban. Ennek hátterében a *laponyag* mint halmot jelölő közszó használatának visszaszorulása, s ezzel párhuzamosan jelentésének elhomályosulása állhat. Utalnunk kell arra is, hogy ez a terület az alföldi halmok elterjedésének már az északi szélé felé helyezkedik el, s noha halmokkal északabbra is találkozunk, összességében a Hajdúnánási járásban már jóval kisebb a halomnevek aránya, mint a tőle délebbre fekvő Balmazújvárosi járásban. A 18. században azonban még Hajdúnánáson is egyértelműen halmok megjelölésére lehetett használatban a *laponyag*, ezt igazolják a korból adatható *Vágott-laponyag* és *Süldős-laponyag* halomnevek (PÁSZTOR–RESZEGI 2024). A szó azonban összességében nem volt túl gyakori névalkotó elem itt ebben a funkcióban. A *laponyag* közszóként való hasz-

⁸ TORMA ISTVÁN az efféle túláltalánosítások veszélyeire is felhívja a figyelmet: a nevek ezen feltételezett jelentéskomponense alapján készült rekonstrukciós térképekre a laponyagok mellé utólagosan vizek ábrázolása került be, az eredeti térképek pillacsíkozása helyett (2008: 275).

nálatának visszaszorulásával párhuzamosan a két említett halom megnevezésében is más földrajzi köznév váltotta a szót, s így később már nem volt tapasztalata az itt lakóknak a szó halomnévalkotó szerepéről. Az elhomályosuló *laponyag*-gal kapcsolatban már csak a helyjelölő funkciója őrződhetett meg, s a *lapály*, *lapos* szavakra asszociálva átértelmezték, az alapszavával összefüggően a földfelszín bemélyedéseinek, a *lapos*-nak is nevezett, alacsonyabb fekvésű — s ezért vízállásos — területeknek a megjelölésére kezdték el használni, s ma is használják. A szónak ilyenfajta átértelmeződését az egyébként halmokban egykor gazdagabb Nádudvaron is regisztrálták: a közszo halomjelölő funkciójának visszaszorulásával és a halmok pusztulásával párhuzamosan a 20. század második feléből már a *lapos* földrajzi köznév változataként említik (JAKAB 1975: 44).

A *laponyag* funkcióváltása a szó- és névföldrajzi vizsgálatokban eddig nem volt ismert, az átfogó névgyűjtés révén tehát számos új ismeret várható ezen a téren is. A vázolt funkcióváltás, esetleges jelentéshatár területi vonatkozásai a későbbiekben további adatokkal pontosíthatók lesznek.

4. Egy sajátos, a névadás-névhasználat lényegét érintő kérdésre utalok még a halomnevek példáján. Mint ismeretes, a tulajdonneveknek az az alapvető funkciója, hogy azonosítsanak, identifikáljanak. Helynevek nélkül, csak körülírással elképesztően nehezen lehetne egyértelműen megjelölni a tér egy adott elemét, a helynevekkel viszont egyetlen nyelvi elem használatával meg tudjuk ezt tenni. Éppen ezért a nevek nyelvi és antropológiai univerzálék.

Ezt az elemi identifikáló szerepet a nevek nyilvánvalóan azáltal tölthetik be tökéletesen, ha egy helyet egy név jelöl. Mégsem ritka, hogy egy-egy helynek több neve is van. Ezek a megjelölések az esetek egy részében időben váltják egymást, más esetekben különböző névhasználói körhöz kapcsolódnak, ekkor beszélünk többnevűségről (J. SOLTÉSZ 1979: 39). De arra is van példa, hogy egy időben egyazon beszélők körében használatban van adott hely megnevezésére több forma, és azok az értelem jelentősebb megváltoztatása nélkül felcserélhetők, ekkor beszélünk szinonímiáról (i. m. 39). A helynévi szinonímiának különböző típusait/fokozatait különítik el, noha ezek megítélése nem egyértelmű (vö. pl. HOFFMANN 1980, TÓTH V. 1999, GYÖRFFY 2005). Ide sorolják többen azokat az eseteket, amikor ugyanaz a névadási motívum eltérő nyelvi formában valósul meg, egyrészt a nyelvi megformálásukban, grammatikai felépítésükben eltérő alakváltozatokat (pl. *Csécs-halom* ~ *Csécsi-halom*), illetve a különböző típusú hosszú és rövid variánsokat (*Benedikó* ~ *Benedikó-laponyag*, *Fekete-halom* ~ *Nagy-Fekete-halom*). Emellett azonban találunk példát arra is, hogy különböző tulajdonságai alapján jelölik meg ugyanazt a helyet, ezek az ún. erős szinonímia esetei (pl. *Kép-halom* ~ *Heverő-laponyag*, E. NAGY 2025). Ez — főként az utóbbi típus — ellentétben áll a tulajdonnév elsődleges azonosító funkciójával és a nyelvi gazdaságossággal is, hiszen egy hely fogalmi reprezentációjához több fonológiai forma is társul,

ami egyrészt extra kognitív teher, másrészt kommunikációs problémákat is eredményezhet. Ennek ellenére a helynévi szinonímia univerzális jelenségnek tűnik, melynek háttérében számos különböző ok állhat, amely a hely fogalmi reprezentációjának megváltozását, új száliens tulajdonságjegye előtérbe kerülését idézi elő. Ez lehet tényleges fizikai változás, de a helyhez kapcsolódó esemény stb. is olyan meghatározó lehet a közösség felfogásában, hogy ez új név létrehozásához vezet.

Nézzük, hogyan jelentkezik a többnevűség, illetve a szinonímia a halomnevek esetében! A korábbi megfigyelések alapján az alföldi halmok nevei kapcsán igen magas fokú szinonimitással számolhatunk. A dél-alföldi halmok esetében például nem ritka, hogy egy halomnak 8-10, esetenként 20 neve is használatban van (pl. *Tőkei-halom ~ Magyar-Tőkei-halom ~ Nagy-halom ~ Tőke-halom ~ Alsó-Jámbor-halom ~ Liba-halom; Vigyázó-halom ~ Vigyázó ~ Ír-halom ~ Szántó-halom ~ Kálvária ~ Temető-halom ~ Kálvária-halom*, BEDE 2016b: 9, 2008: 38, 50), de nem feltétlenül egy időben és nem feltétlenül ugyanazon beszélők körében. Ez tehát valójában nem a szinonímia, inkább a többnevűség eseteként írható le. Erre azonban a korábbi vizsgálatok jellemzően nem voltak, nem lehettek tekintettel. Ehhez ugyanis olyan névtárakra, adatbázisokra van szükség, amelyek a lehetőségekhez képest átfogó képet adnak a nevek történetéről, azaz rekonstruálhatók a névhasználat sajátosságai. Így feltárható, hogy a szinonimitás valójában mennyire általános, vagy épp milyen esetleges területi különbségek mutatkoznak ebből a szempontból.

A vizsgálatba bevont két hajdú-bihari járás névanyaga mindennek ellenére is árnyalja a képet. Itt a halmoknak — amennyiben csak a lexikális különbségekre vagyunk tekintettel — jórészt egy vagy kettő, esetenként 3-4 neve van; ha a morfológiai eltéréseket is figyelembe vesszük, akkor 1-6 névváltozat jellemző. A szembeötlő különbséget az adatolás bizonytalanságai mellett területi különbségekkel, eltérő névmodellekkel is magyarázhatjuk. Ezzel együtt érdemes a korábbi elemzések eredményeit is behatóbban, lehetőség szerint a névhasználat sajátosságait is figyelembe véve felülvizsgálni. Ahogy egyre nagyobb számban elkészülnek a területi helynévszótárak, erre lehetőségünk is lesz.

5. Tanulmányomat azzal a kitekintéssel zárom, hogy a teljességre törekvő és interdiszciplináris ismeretanyagot közreadó névtárak óriási segítséget nyújthatnak más tudományterületek képviselői számára is. Erre csak egyetlen példát említek. Ahogy már jeleztem, az alföldi halmok szinte kivétel nélkül sajátos történeti-kultúrtörténeti értéket rejtenek magukban. De emellett botanikai és zoológiai szempontból is kiemelkedő jelentőségűek. Az Alföld területét ugyanis eredetileg löszvegetáció borította, minthogy azonban a löszön képződtek a legjobb minőségű (csernozjom), mezőgazdasági művelésre alkalmas talajok (Kiss 1999: 244, 248), ezeket fokozatosan intenzív művelés alá vonták. A löszpusztagyepek maradványai csak a művelésre kevésbé alkalmas helyeken, így a halmok meredek oldalain

maradtak meg. A halmok őrzik az egykori flóra elemeit, s menedéket nyújtanak a megmaradt állatvilágnak, rovaroknak, gyíkoknak stb. (i. m. 248–256).

Maguk a halmok is veszélyben vannak azonban, ugyanis értékes anyagaikért vagy útépitések miatt gyakran széthordták, másutt — főleg alacsonyabb kiemelkedések esetében — a környező jó minőségű termőföldekkel együtt elszántották őket. Így az egykori 40.000-re becsült alföldi halomból mára csupán néhány ezer maradt meg (GALLÉ–BEDE 2019). Védelmükről ma már törvény gondoskodik (1996. évi LIII. törvény). Ennek megvalósításához azonban szükség van a nyilvántartásba vételükre, erre szolgálnak a halomkataszterek (vö. többek között KISS 1999, BEDE 2022), melyek többnyire régi térképek alapján készülnek. Jelentős hozzájárulása lehet ehhez a jelenkori és történeti névanyagokat felölelő helynévgyűjtéseknek is.

Irodalom

- BARCZI ATTILA–HORVÁTH TÜNDE–PETŐ ÁKOS–DANI JÁNOS 2012. Hajdúnánás-Tedej – Lyukas-halom: egy alföldi kurgán régészeti értékelése és természettudományos vizsgálata. In: KREITER ATTILA–PETŐ ÁKOS–TUGYA BEÁTA szerk., *Környezet – Ember – Kultúra: A természettudományok és a régészet párbeszéde*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ. 25–45.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BEDE ÁDÁM 2008. *Szentes halmai*. Szentes, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára.
- BEDE ÁDÁM 2014a. *A tiszántúli halmok régészeti geológiai és környezettörténeti szempontú vizsgálati lehetőségei*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- BEDE ÁDÁM 2014b. Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon. *Belvedere Meridionale* 26/3: 104–116.
- BEDE ÁDÁM 2016a. *Kurgánok a Körös–Maros vidékén... Kunhalmok tájrégészeti és tájökölógiai vizsgálata a Tiszántúl középső részén*. Budapest, Magyar Természettudományi Társulat.
- BEDE ÁDÁM 2016b. A közép-tiszántúli halmok neveinek tájtörténeti szempontú jellemzése. *Crisicum* 9: 7–19.
- BEDE ÁDÁM 2022. Makó és környéke halmainak kataszterezése, állapotfelmérése és tájrégészeti vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 19/3: 212–232.
- CSEPREGINÉ FEHÉR ORSOLYA–E. NAGY KATALIN 2025. *Egyek helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Egyek_szotar_online.pdf
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest–Budapest, 1862–1874.
- DANKÓ IMRE 1956. A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. *Ethnographia* 67: 519–525.
- ECSEDY ISTVÁN 1979. *The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GALLÉ LÁSZLÓ–BEDE ÁDÁM 2019. Az alföldi halmok értékeinek pusztítása. In: MOLNÁR GYULA–ANDRÉSI PÁL szerk., *A civilizáció káros hatásai az élővilágra Magyarországon*. Budapest, Typotext Kiadó. 107–112.
- GÖNCZY SÁNDOR–SZALAI KATALIN 2004. *Geomorfológiai fogalomgyűjtemény*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- GÖRÖMBEI ANDOR 1965. *Polgár földrajzi nevei*. Kézirat. Szemináriumi dolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének könyvtára. K 412.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1921. Kúnhalmok és telephelyek a karcagi határban. *Föld és Ember* 1: 59–62.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2005. A helynevek jelentéstani kategóriáiról. *Magyar Nyelvjárások* 43: 95–102.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911. A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.
- HOFFMANN ISTVÁN 1980. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HORVÁT ISTVÁN 1825. *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb történeteiből*. Pest.
- JAKAB ATTILA 1975. *Helynevek eredete Nádudvaron*. Kézirat. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, EA 18697.
- KATONA-KISS ATTILA 2022. „Képek” a Magyar Alföldről. In: HOPPÁL BULCSÚ–SZABADOS GYÖRGY szerk., *Mítosz és történelem 2. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára. Első kötet*. Mítosz és Történelem Könyvek 3. Budapest, Európai Folklór Intézet – Magyar Vallástudományi Társaság. 57–79.
- KISS CSABA 1999. A kunhalmok védelme és megmentésük lehetőségei. *A Puszta* 16: 240–287.
- MOLNÁR JÓZSEF 1938. Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. *Hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője* 1938: 7–18.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest, 1893–1901.
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- E. NAGY KATALIN–TÓTH VALÉRIA 2025. *Balmazújváros helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Balmazujvaros_szotar_online.pdf
- NÉMETH PÉTER 2023. *A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései*. Adattár: Nyíregyháza.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND szerk., *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest, Hornyánszky, 1890–1893.
- OKlsz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk. 2001. *Magyar néprajz* 2. *Gazdálkodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- PAPP JÓZSEF 1967. *Tiszacsege*. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 8. Debrecen.
- PÁSZTOR ÉVA 2012. A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 101–109.
- PÁSZTOR ÉVA 2022. *Halmok könyve. Fejezetek Hajdúnánás kurgánjainak történetéből*. Nánási Füzetek 34. Hajdúnánás, Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- PERGER GYULA 1994. Képoszlopok a Kisalföldön. In: CSERI MIKLÓS szerk., *A Kisalföld népi építészete – A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga*. Szentendre–Győr, Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Xantus János Múzeum. 357–384.
- Pesty 1864/12. = *Pesty Frigyes helynévtára. 12. Borsod vármegye*. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fol. Hung. 1114/12. (Szövegkiadása: TÓTH PÉTER, *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Documentatio Borsodiensis 5. Miskolc, Herman Ottó Múzeum – II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, 1988.)
- Pesty 1864/22. = *Pesty Frigyes helynévtára. 22. Jászkun terület: Jászság–Kiskunság–Nagykunság*. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fol. Hung. 1114/22. (Szövegkiadása: BOGNÁR ANDRÁS, *Pesty Frigyes helynévtárából 1. Jászkunság*. Kecskemét–Szolnok, Katona József Megyei Könyvtár–Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1978.)
- Pesty 1864/33 = *Pesty Frigyes helynévtára. 33. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések*. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fol. Hung. 1114/33. (Közreadja: BOGNÁR ANDRÁS, *Pest megyei téka 6*. Szentendre, 1984.)
- Pesty 1864/38 = *Pesty Frigyes helynévtára. 38. Szabolcs vármegye*. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fol. Hung. 1114/38. (Szövegkiadás: MIZSER LAJOS, *Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 42 (2000), 227–372.)
- PORCZIO VERONIKA 2024. *Folyás helynevei*. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–37.
- RESZEGI KATALIN 2004. Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 145–165.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SURÁNYI ANDREA–VÉKONY VIVIEN 2025. *Tiszacsege helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Tiszacsege_szotar_online.pdf
- SZABÓ JÓZSEF 1999. A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–86.
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.

- SZÉP SZILVIA 2024. Újtkos helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 335–365.
- SZÉP SZILVIA 2025. *Újszentmargita helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Újszentmargita_szotar_online.pdf
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- TAKÁCS LAJOS 1987. *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TERGE LAJOS 1968. *Földrajzínév-adás Polgáron és közvetlen környékén*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének könyvtára. K 563.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TORMA ISTVÁN 2008. Laponyag. Tiszántúli halmok sajátos elnevezése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 272–277.
- TÓTH ALBERT 2004. A kunhalom-kérdésről. In: TÓTH ALBERT szerk., *A kunhalmokról – más szemmel*. Kisújszállás–Debrecen, Alföldkutatásért Alapítvány–Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság. 7–12.
- TÓTH VALÉRIA 1999. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 21: 55–61.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VÉKONY VIVIEN 2024. Polgár helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 261–314.
- ZOLTAI LAJOS 1938. *Debreceni halmok, hegyek, egyéb természetes és mesterséges emelkedések ú. m.: Laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és hátak a város határában, valamint külső birtokain*. Debrecen.

Mounds and Their Names in the Hortobágy Region

Mounds and their names are the subject of study in several scientific fields, but there are differences in how these disciplines define the term mound. Geography, landscape ecology, and archaeology work with precise scientific definitions. From a linguistic perspective, however, the concept of mound is broader and more flexible. Based on natural language use, the paper interprets the category more broadly, encompassing all places referred to as *halom* 'mound'. Mounds are relatively distinct spatial features that, along with their associated functions, serve as important organizing elements of the cognitive map, which is why they are typically named. The paper analyzes the names of mounds in two districts of the Hortobágy region, Hungary, from various perspectives. This approach allows us to gain insight into spatial perception and use of space in the past. Besides, the study also highlights the advantages of the ongoing comprehensive place-name

survey (Hungarian National Toponym Registry), with the first two volumes of the survey forming the basis of this analysis.

Section 2 gives an overview of naming motifs and narratives embedded in the names of mounds. These toponyms are typically compounds, composed of a generic and a specific. The most frequently occurring generics are *halom* ‘mound’, *laponyag* ‘lower mound’ and *domb* ‘hill’, occasionally, names appear to contain *hegy* ‘mountain’ as a generic element as well. Mounds are generally conceptualized and linguistically construed as parts of the man-shaped landscape. Specifics often refer to nearby places (e.g., *Tikos-domb*: *Tikos* refers to a settlement, and the second part of the name means ‘hill’). It is also common for a mound to be named after its owner, or a person associated with it (*Szász János Laponyagja* ‘János Szász’s hill’). In some cases, names refer to structures built on the mounds (e.g., *Tedeji-templomdomb* settlement name + ‘church’ + ‘mound’). Fewer names reflect the surrounding wildlife or natural features, these are mostly related to historical land use or farming practices (e.g., *Szőlő-halom*, referring to a vineyard). In rare cases, mounds are named after prominent visual features (*Fekete-halom* ‘black mound’). Another common naming pattern involves proximity, as in *Két-halom* ‘two mounds’, indicating two nearby mounds. Many mound names are also linked to local legends and beliefs, such as tales of hidden treasures. These stories are preserved in names like *Kincses-halom* ‘treasure mound’ or *Pénzes-halom* ‘money mound’.

Section 3 focuses on the geographical term *laponyag* frequently found in the names of mounds in the Hortobágy region. The lexeme derives from the word *lapos* ‘flat’, historically referring relatively small, flat mounds, though the word is now obsolete. In the northern part of the study area, *laponyag* has undergone a semantic shift. While initially referring to small mounds, it has been reinterpreted as denoting low-lying, waterlogged areas. This might be influenced by the geographical location: this area is located at the northern boundary of the spread of mounds.

Place names serve as essential tools for identifying and distinguishing spatial elements in the landscape. Without them, precise communication about specific locations would require lengthy descriptions. While the ideal scenario for a place name is a one-to-one correspondence with the geographical feature it represents, mounds in the Great Hungarian Plain often have several names, but as section 4 highlights, there are regional differences in this respect.

The concluding section highlights the importance of comprehensive and interdisciplinary name registries for other disciplines. Most of the mounds in the Great Hungarian Plain are ancient burial sites of significant historical and cultural value. They also have ecological importance, as they are the last remnants of the loess grasslands that once covered the territory. Today, these mounds are legally protected, but proper conservation requires systematic registration, that is often based on historical maps. Collections of place names, including both contemporary and historical forms, can make a substantial contribution to these interdisciplinary endeavors.

Nyelvjárási sajátosságok Polgár és környéke helynév-anyagában*

1. A helynevek jelenkori dialektológiai vizsgálatokban betöltött szerepére a korábbiakban elméleti szempontból több kutató is felhívta a figyelmet, s ennek megfelelően végeztek olyan, a jelenkori nyelvjárások valamely sajátosságát feltáró empirikus kutatást, amely a helyneveken mint nyelvjárási adatokon alapult (vö. BENKŐ 1960, BÍRÓ 2000, N. CSÁSZI 2003, GUTTMANN 1999, HAJDÚ 1991, 2002, HEGEDŰS 1989, KIRÁLY 1981, MOLNÁR 1989, CS. NAGY 1997, PESTI 1989, SZABÓ G. 1985, SZABÓ J. 1981).

A helynevek (és az azokat összegyűjtő szótárak) dialektológiai forrásértéke különösen az olyan esetekben jelentős, amikor az adott területről (mint az itt vizsgált régióban Folyás, Görbeháza, Tiszagyulaháza és Újtikos településekről) más nyelvjárási adatok nem vagy csak igen kis mennyiségben állnak a rendelkezésünkre (vö. CS. NAGY 1997: 397, SZABÓ G. 1985: 76, BÍRÓ 2000: 51, N. CSÁSZI 2003: 519). A szóban forgó területen ezzel szemben Polgár A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) kutatópontjai közé tartozik, az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) pedig adatokat tartalmaz Polgár, Egyek és Újszentmargita településekről. A helynévszótárak jelentősége ugyanakkor az ilyen területeken is számottevő: egyfelől azért, mert — ahogyan rövidesen látni fogjuk — a korábbi nyelvjárási célú gyűjtemények adatai nem feltétlenül mutatnak meg bizonyos nyelvjárási sajátosságokat, másfelől pedig a kiadásuk óta eltelt jelentősebb idő miatt adataiknak a jelenkori helynévgyűjtések adataival való szembesítése akár dialektológiai változásvizsgálatra is lehetőséget nyújthat.

A helynevek különösen jól használhatók a hangtani és lexikális jelenségek nyelvjárási különbségeinek vizsgálatára, ugyanakkor jellegükből fakadóan morfológiai természetű eltéréseket kevésbé tanulmányozhatunk általuk (vö. BÁBA 2023). E téren leginkább a közvetett (úgynevezett orv) adatok lehetnek a hasznunkra: a helynevekben megmutatkozó alaktani sajátosságok viszonylag szűk köre (a birtokos személyjelezés, a birtokjel, a képzők sajátosságai stb.) mellett ugyanis a helynévszótárakban az adatközlőktől a helyre, illetve magára a névre vonatkozó

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás írott, bővített változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

szövegrészletek, valamint a szótárakba be nem került, a helynévgyűjtés során felvett hanganyagok olyan egyéb nyelvjárási elemeket is a felszínre hoznak, amelyek bár nem helynévi elemek (s ezért a helynévgyűjtemények szempontjából periférikusak), nyelvjárási szempontból ugyanakkor kifejezetten értékesek.

2. Az általam vizsgált települések helynévanyagának elemzése dialektológiai szempontból azért is kifejezetten hasznos, mert azok átmeneti nyelvjárást képviselnek: jelenkori és történeti adataik a Tisza-Körös vidéki régió közép-tiszántúli csoportjának jellegzetes sajátosságait éppúgy magukon hordozzák, mint a kibocsátó területek bizonyos elemeit. Az is előfordul továbbá, hogy a kibocsátó terület és a befogadó nyelvjárás sajátosságai felerősítik egymást.

A török kiűzése után az elnéptelenedett hódoltsági területekre a népfelesleggel bíró részekről spontán és szervezett áttelepülések, áttelepítések történtek. Ezek egy jó része a Palócföldről és a Jászságból történt (GYÖRFFY 1942: 22, SZABÓ J. 1990, BALOGH 2001: 319, PALÁDI-KOVÁCS 2004: 201). A betelepülések mögött a szóban forgó területeken mindemellett az egri káptalannak az a törekvése is ott állt, hogy a korábbi református lakosság helyett katolikus telepeseikkel népesítse be a területet (PALÁDI-KOVÁCS 2004: 223–225). PALÁDI-KOVÁCS ATTILA az alföldi palóc kirajzásokról szólva Polgár, Tiszagyulaháza, Újtikos, Görbeháza, Újszentmargita és Egyek kapcsán azok palóc-matyó eredetéről tesz említést: a 16. században az egri káptalannak adományozott települések a török hódoltság megszűnése után ismét az egri káptalan birtokába kerültek, s azokat különböző vármegyékből hozott telepeseikkel népesítették újra (2004: 223–225, vö. még SZÁLKAI 2024: 261). A vizsgált terület nemcsak nyelvi szempontból, hanem néprajzi tekintetben is teljesen elüt nemcsak a megye, de a járás többi lakosságától is (BOROVSKY-SZIKLAY 1900: 171, BENCSIK 1974: 319). Polgáron például a lakóházak tetőszerkezete, a lakosság viselete, a népszokások, a névviselési hagyományok egyaránt palócos jelleget tükröznek, illetve tükröztek a múltban (BENCSIK 1974: 319–322).

Az egyes települések kibocsátó területeiről a következők tudhatók. Miután Polgárt a hajdúk 1717-ig elhagyták, az egri káptalan katolikus jobbágyokat telepített a területre: elsőként Nógrád és Hont megyéből (például Cserhátszentiván és Terbegéc településekről), később Hevesből és Borsodból is települtek át palóc jobbágyok és nemesek. PALÁDI-KOVÁCS szerint „számolni kell a matyó felülrétegzéssel is”, a 19. században ugyanis főleg Szentistvánról, Mezőkövesdről és Keresztesről költöztek be ide nagy számban (2004: 223–224, vö. még PAPP 1967: 40–41, BENCSIK 1974: 152, 319, NYAKAS 1974: 149–164, GYÖRFFY 1929: 140, 1942: 246). Folyás és Görbeháza története szorosan összefonódik Polgár történetével, mivel a két település évszázadokig Polgár külterületének része volt, így a káptalan által visszaperelt területeken a 18. században szintén megjelentek az uraság emberei (MÓNUS 2000: 263–273, SZÁLKAI 2024: 39). PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerint Görbeháza kiterjedt tanyavilággal rendelkezett, és az ezeken a tanyákon élők többsége matyó

származású, illetve jelentős részük Polgár és Egyek palóc-matyó népéből került ki (2004: 224). Újszentmargitát, vagyis az egykori Szentmargitapusztát szintén Polgárral együtt szerezte vissza az egri káptalan a 18. század első negyedében. Ezt követően mezőkövesdi, majd polgári, egyeki, nagyiváni lakosok bérelték, „rajtuk kívül Szentistván, Szihalom, Mezőtárkány és Tarnaszentmiklós, azaz a káptalan által telepített palóc-matyó települések kaptak bérleteket. A puszta fokozatos benépesítésében is ők játszottak meghatározó szerepet” (PALÁDI-KOVÁCS 2004: 224, vö. még NYAKAS 1974: 193, SÁRKÖZI 1975: 102, 427).

Tiszagyulaháza kapcsán GYÖRFFY ISTVÁN és PALÁDI-KOVÁCS szintén annak palóc eredetéről számol be. A település területe ugyan csak a 19. század folyamán népesült be, és Szederkény határából a 20. század elején vált különálló faluvá, de lakosai a palóc eredetű Polgárról és a dél-borsodi katolikus településekről származnak (GYÖRFFY 1942: 244–245, PALÁDI-KOVÁCS 2004: 224). Erről a település lakosai ma is tudnak: *Nem őüslakossok, ezeg bevándoroltak. Alapvetőüen Polgárról jöttek a lektöbben, tehát Polgárról települtek ki, de a környezöü falvagból is, tehát Dobról, Tiszadobról is, Szederkényből is* (Tiszagyulaháza, hanganyag).

Újtikos Tiszagyulaházához hasonlóan a 19. század végén és a 20. század első felében népesült be, s PALÁDI-KOVÁCS szerint „az egri káptalan birtokán létesült falu népe főként Polgárról, kisebb részben a borsodi, hevesi palóc-matyó községekből származik” (2004: 224).

Az ugyancsak az egri káptalan egykori birtokát képező Egyek katolikus lakosai a 18. században Szihalom, Kömlő, Tiszanána, illetve Tarnaleesz vidékéről származtak, majd a 19. században Mezőkövesdről érkeztek (PALÁDI-KOVÁCS 2004: 224–225, vö. még PAPP 1967: 13, SÁRKÖZI 1975: 98, 104).

Az eddig leírtak alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a kibocsátó terület valószínűsíthetően az Ipoly vidéki (pl. Terbegéc) és a középpalóc (pl. Tarnaleesz, Cserhátszentiván), valamint az IMRE SAMU által Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásaiként megnevezett térség lehet (pl. Tarnaszentmiklós, Tiszanána, Kömlő, Mezőtárkány, Szentistván, Szihalom stb.). Ez utóbbit IMRE SAMU „a magyar nyelvterületnek nyelvjárástani szempontból egyik legérdekesebb, legszínesebb, legváltozatosabb” részének tekinti (1971: 359). Az általam vizsgált térséghez hasonlóan ezt a területet is átmeneti jellegűnek mondja, mivel jellemzőek rá egyfelől a palóc nyelvjárástípusok bizonyos sajátosságai (pl. a *t*, *d*, *n*, *l* palatalizációja *i* előtt, a *meg* igeikötő *g*-jének hasonulása, a *teteji* : *tetejē* birtokos személyjeles, illetve a keleti palócban jellemző *mondi*, *mēnnyünk* ’megyünk’ típusú alakok). A Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásában a palóc sajátosságokon kívül ugyanakkor megjelennek olyan nyelvjárási jegyek is, amelyek a keleti nyelvjárások sajátosságai (az igen erős *i*-zés, az erős diftongálás, a *lú*, *kű* alakok stb.) (i. h.). Mindezek alapján tehát Polgár vidékének nyelvjárásában Ipoly vidéki, középpalóc, keleti palóc, valamint a Tisza-Körös vidéki régió közép-tiszántúli csoportjára jellemző sajátosságokat egyaránt várhatunk.

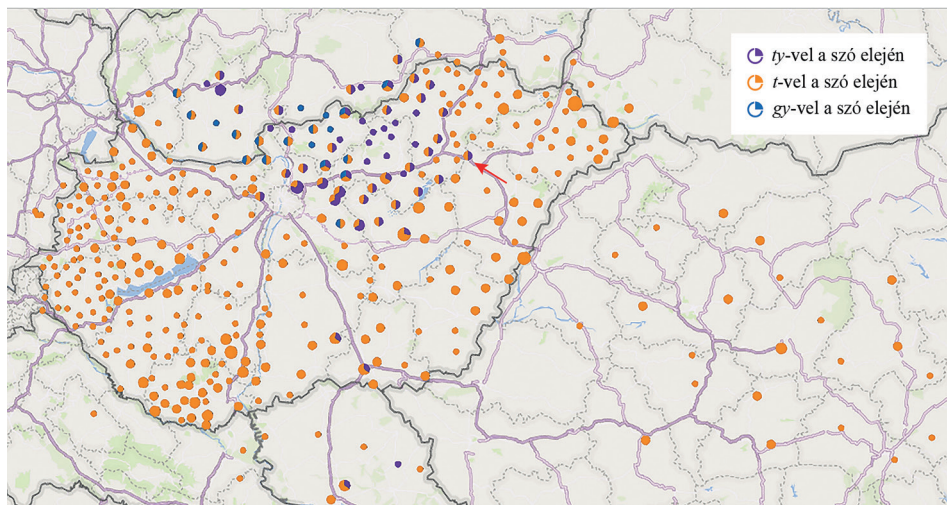
3.1. A közép-tiszántúli nyelvjáráscsoportra jellemző sajátosság például az, hogy Polgár és környékének nyelvjárásában erőteljes *i*-zés figyelhető meg, például: 1968: *kössig, nevit, ünnepségék, részt* (Polgár, VÉKONY 2024), 1965: *mentiben*, 1968: *bősigesen, Fehéregeres, környike, közepibe, legelőjim* 'legelőjén', *ménnyim, szélibe, tetejin, végim*, 2013: *Csikóys-kúti-rész, nevesztik, Örviny-szög, Repcis, Rít-szil*, 2022: *Bikás-lapos, Bibices-rít, Böszörményi-legelőü, idejin, rígen Sárkányheveris* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), 1967: *tetejire*, 1968: *idejibe, részim* 'részén', *kössigre, máskíppen, nevit*, 2023: *Ígett-hát* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), 1968: *közepim* (Újtikos, SZÉP 2024), 1909: *Nagy zsombikos*, 1967: *zsombikos*, 1968: *környike, közepit, részibe, kössikhé, kössíggel, nevit* (Újszentmargita, SZÉP 2025), *kilis* 'kelés' (Polgár, MNyA. 956), *penisz* (Polgár, MNyA. 1093), *testvérit* (Polgár, MNyA. 1154). Noha a palóc régió nyugati tömbjét szintén erős *i*-zés jellemzi (JUHÁSZ 2001: 284), ez a terület nagy valószínűség szerint nem tartozik a kibocsátó területek közé, így a vizsgálatainkban nem kell vele számolnunk.

Az erős diftongálás ugyancsak a közép-tiszántúli nyelvjáráscsoportra jellemző sajátosság, például 2013: *Akác-erdőü*, 2022: *Bagotai-legelőü*, 2022: *Bagotai temetőü*, 2022: *Bogárzóü* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), 2023: *Bagojfogóü* (Újtikos, SZÉP 2024), 2024: *Póúgár*, 2024: *Akasztóü-hát* (Polgár, VÉKONY 2024), *apróütörek* 'polyva' (Polgár, MNyA. 190), *átmännéinek* (Polgár, MNyA. 779), *belsőü* (Polgár, MNyA. 703), *bíróüho* (Polgár, MNyA. 1067). Igaz ugyan, hogy a palóc régió középső tömbjében „az *ó, ő, é*-k enyhe záródó diftongusban is realizálódhatnak (*jó^u, ő^üsz, kéⁱr*)” (JUHÁSZ 2001: 282), a Polgár környéki erőteljes diftongushasználat azonban minden bizonnyal nem ezzel, hanem sokkal inkább a környező települések hatásával magyarázható.

A vizsgált területen a főnévi igenév képzője a közép-tiszántúli nyelvjáráscsoportra jellemző módon jobbra *-ni* formában jelentkezik (JUHÁSZ 2001: 289), például 2024: *békötni, menni, megölelni, nevezni*, 1965: *lakni* (Folyás, PORCZIO 2024), 1993: *fogni, tojni*, 2023: *delelni, örölni* (Újtikos, SZÉP 2024), *híni* (Polgár, MNyA. 916), *inni* (Polgár, MNyA. 917), *ríni* (Polgár, MNyA. 918). A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy — különösen a korábbi élőnyelvi gyűjtésekben — igen gyakori a palóc eredetű *-nyi* forma használata is.

3.2. A palóc nyelvjárási régióban elsősorban a középső tömbben (vagyis a középpalóc és Ipoly vidéki nyelvjáráscsoportban) jellemző a *t, d, n, l* palatalizációja *i* előtt (JUHÁSZ 2001: 282–286). Ez a sajátosság A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) és az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) polgári, egyeki és újszentmargitai adataiban nem jelentkezik. A települések helynévszótáraiban ezzel szemben ez a jelenség a legszembetűnőbb nyelvjárási sajátosság (főként azokban a forrásokban, amelyek az adatközlőktől származó szövegrészleteket bőven közölnek).

Leggyakrabban az *n* palatalizációja tapasztalható *i* hang előtt, különösen a *-ni* főnévi igenév képzője esetében (vö. HEGEDŰS 2001a: 354), például 1965: *tarjányi*

1. ábra: A *tükör* hangalaki változatai a szókezdő mássalhangzó minősége szerint
A magyar nyelvjárások atlasza adatai alapján

'tiszatarjáni', 1968: *átmennyi, bírnyi, elhordanyi, káptalanyi, látynyi, megértényi, mëgművelnyi, művelnyi, temetynyi, termelnyi* (Polgár, VÉKONY 2024); 1967: *mënnyi* 'menni', *mëgbújnyi*, 2024: *tarjányi* 'tiszatarjáni' (Folyás, PORCZIÓ 2024); 1968: *fürdenyi, káptalanyi, legelnyi, lënnyi, tartanyi, termelnyi, tunnyi* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024); 1968: *elásnyi, szétvernnyi, termelnyi* (Újtikos, SZÉP 2024); 1968: *annyi* 'adni', 1970: *kaszányi* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), 1880: *Debreczenyi Út* (Újszentmargita, SZÉP 2025), 1968: *Debrecënyi tábla, mëgbújnyi, vënnyi, rámondanyi, ányi* 'állni', *káptalanyi, legeltetynyi, mëgmunkányi* (Újszentmargita, SZÉP 2025).

A *t* palatalizációja *i* előtt ugyancsak gyakori, például 1956: *Kishortyi, Nagy-Hortyi*, 1956, 1965: *Hortyi*, 1968: *Kőkútyi déllő, Kőkútyi döllő, Kőkútyi út, menytyin* (Polgár, VÉKONY 2024); 1965: *Hortyikirálydomb*, 1968: *Kisvasútyi, mëntyim* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024); 1968: *vezetyi*, 1970: *Kútyi-tábla* (Újtikos, SZÉP 2024); 1968: *délkeletyi, Fëlsőkútyi döllő* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024); 1968: *Ökörkútyi tábla, Sósókútyi erdő* (Újszentmargita, SZÉP 2025).

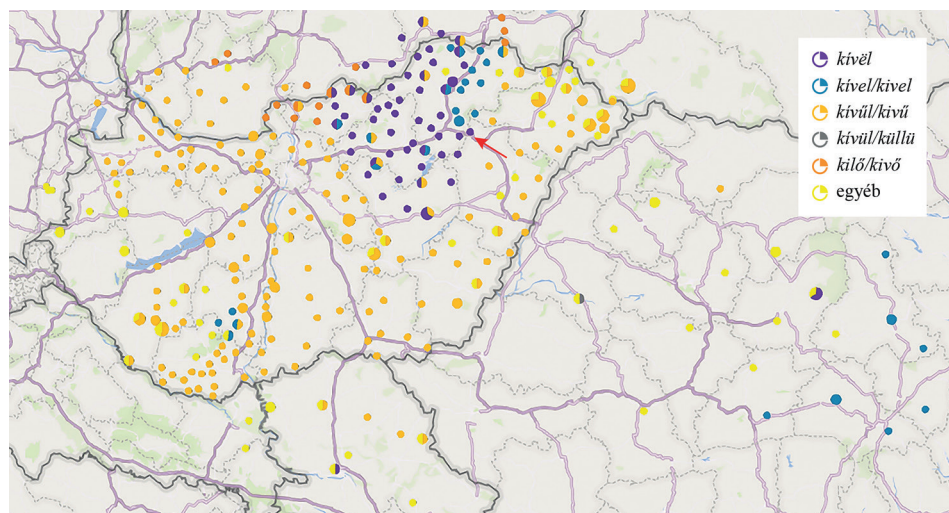
A *d* palatalizációja a vizsgált anyagban ezzel szemben jóval ritkább, például 1968: *emelkëgyik, húzógyik* (Polgár, VÉKONY 2024); 1970: *kezdőgyik* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), 1968: *húzógyik* (Újtikos, SZÉP 2024).

A palatalizáció egyéb esetei: 2024: *Kálmányé* (Egyek, CSEPREGINÉ FEHÉR–E. NAGY 2025), 1968: *benyőtte, Nyőt, nyő, látynyi* (Polgár, VÉKONY 2024), 1968: *nyő* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), 1968: *nyőttek, legeltetynyi* (Újszentmargita, SZÉP 2025). IMRE SAMU szerint ritkábban jelentkezik a palatalizáció *ü, ű* előtt is (1971: 250), az ide vonható példák azonban A magyar nyelvjárások atlaszában bukkannak csak fel, például *tetyű* (Polgár MNyA. 978), *tyűkör* (Polgár, MNyA.

224). Ez utóbbi elterjedési területe jól illusztrálja azt, hogy Polgár nyelvjárási szempontból mely területekkel mutathat rokonságot (lásd az 1. ábrát).

Feltehetően szintén a palóc területekhez köthetők a Polgár környéki helynév- és nyelvjárási anyagban a köznyelvel szembeni illabiális megoldások is, például 1968: *mögötti* (Polgár, VÉKONY 2024), 1762: *Keres dereka* 'Körös dereka' (Újtikos, SZÉP 2024), 1968: *kívél* 'kívil' (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), *kívél* (Polgár, MNyA. 738), *kőműves* (Polgár, MNyA. 929), *rihēs* (Polgár, MNyA. 712), *siket* (Polgár, MNyA. 721), *vödër* (Polgár, MNyA. 1005), *pergelt* 'pörkölt, pirított (ételféle, ill. orvosság)' (Polgár, ÚMTsz. 4.), *sirínye* 'a zsúp- vagy nádtető gerincét alkotó, tövével felfelé álló kévesor' (Polgár, ÚMTsz. 4.), *térvénbiró* 'törvénybíró' (Polgár, ÚMTsz. 5.). IMRE SAMU leírása alapján a köznyelvi *ő* : nyelvjárási *ē* megfelelés viszonylag erőteljes a palóc régió középső területein, a köznyelvi *ü* : nyelvjárási *ē* szembenállás viszont mindössze néhány elemre, köztük a *kívil* lexémára korlátozódik (1971: 216–218), ami igen határozott nyelvföldrajzi megoszlást mutat: IMRE SAMU a Balassagyarmat–Szolnok–Tisza–Hernád vonaltól északra lévő területeket jelöli meg elterjedési területeként (lásd a 2. ábrát). JUHÁSZ DEZSŐ szintén úgy véli, hogy a palócság középső és keleti tömbjében inkább az illabiális megoldások a jellemzőek (a középső tömbben nemcsak a *söpör* ~ *sēpēr* ~ *seper*, *föl* ~ *fel* ~ *fēl* esetében, de a *mihely*, *kőműves*, *híves*, *kilső* stb. példákban is) (2001: 283, 285).

Előfordulnak ugyanakkor a vizsgált helynév- és nyelvjárási anyagban a hangsúlytalan (többnyire asszociatív) *ő*-ző formák is, még ha ez szintén csak néhány lexémára, például az *őket* nyelvjárási változatára korlátozódik is, például: 1965: *őköt*, 1968: *kösztők* (Polgár, VÉKONY 2024), 2024: *környékön* (Egyek, CSEPREGINÉ

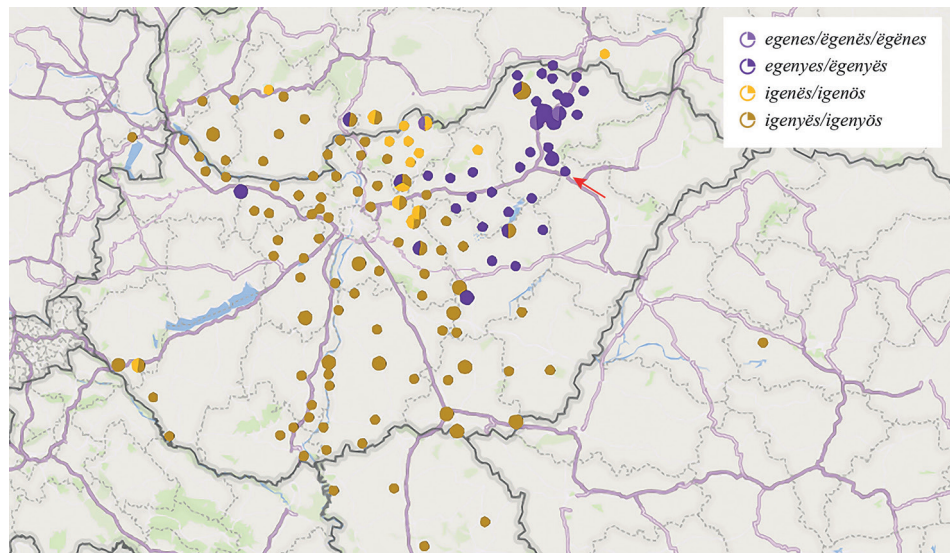

2. ábra: A *kívil* hangalaki változatai
A magyar nyelvjárások atlasza adatai alapján

FEHÉR–E. NAGY 2025), 1968: *Kösztők* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), 1967: *őkök* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), *öököt* (MNYA. 728). JUHÁSZ DEZSŐ szerint a palóc régió középső tömbjében ugyan nem jellemző az *ő*-zés, néhány, asszociatív hatást mutató példában azonban előfordulhat (például *tövöstő* 'tövestől', *őkök*), az Ipoly vidékén pedig már erősebb az *ő*-zés, és jellemző az *l* előtti asszociatív *ő*-zés is (például *ebédöl*, *sindöl* 'zsindeley') (2001: 283, vö. IMRE 1971: 350, 352).

Ugyancsak jellegzetes területi terjedést mutatnak (lásd a 3. ábrát) a köznyelvi *egyenés* formával szemben ebben a térségben a helynevekben is adatható *égényes* alakok: 1967: *égényes* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), *égényes* (Polgár, MNYA. 708), s az ugyanezt a hangtani sajátosságot tükrözik a (korábbi forrásokban előforduló) *gēnge* (Polgár, ÚMTsz. 2.), *gēngekukorica* (Polgár, MNYA. 46) formák is.

A *meg* igekötő *g*-jének teljes hasonulása az ige szókezdő mássalhangzójához szintén a palóc régió középső tömbjében jellemző sajátosság (JUHÁSZ 2001: 283). Ez a jellegzetesség a vizsgált területen a következő elemekben mutatkozik meg: 1968: *mēmmondanyi*, *mēmmaratt*, *mēllopták* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024); 1968: *mēmmaratt* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024). A magyar nyelvjárások polgári és az Új magyar tájszótár polgári, egyeki és újszentmargitai adatai között ez a nyelvjárási jegy nem tűnik fel: *mēgver* (Polgár, MNYA. 835), *mēkfokta* (Polgár, MNYA. 901), *mējegyēzi* (Polgár, MNYA. 890), *mēgnyöü* (Polgár, MNYA. 871), *mēkpeniszēdik* (Polgár, MNYA. 1095), *mēkpityvallik* 'megpitymallik', *megrázták*, *megvágatták* (Polgár, ÚMTsz. 3), csupán a *mēkkērēstēli* (Polgár, MNYA. 888)

3. ábra: Az *egyenés* *g*-vel előforduló alakjai
A magyar nyelvjárások atlasza adatai alapján

adat mutatja látszólag ezt a sajátosságot, itt azonban inkább a zöngesség szerinti hasonulás érvényesüléséről lehet egyszerűen szó.

Az igei személyragozásban ugyancsak mutatkoznak a közép-tiszántúli csoportra nem, sokkal inkább a palócságra jellemző jegyek. Az E/3. személyű igei személyragok közül például az *adi*, *mondi* típus jelentkezik egy esetben (*Aki toli, nem raki.*) a polgári hanganyagban. HEGEDŰS ATTILA az MNyA. 853. számú (*mondja*) térképe (MNyA.) alapján az *adi*, *mondi* típusú E/3. személyű igeragozás elterjedési területeként két nagyobb régiót: a déli-délnyugati és a kelet-palóc-északkeleti területeket jelöli meg (ezzel igazolva azt, hogy a jelenség megőrzött régiség, 2001c: 53, 54). Szintén bizonyos palóc területeken jellemző a folyási korpuszban előforduló 2024: *felszáríjja* (Folyás, PORCZIÓ 2024) forma. A magyar nyelvjárások atlaszában a polgári anyag *taníjja* ('tanítja, tanítsa') adata tanúskodik a jelenség előfordulásáról a területen (MNyA. 861, 862). A T/1. személyű alanyi ragozású igei személyrag *-junk/-jünk* alakja, például *ménnyünk* 'megyünk' (Görbeháza, SZALATYÁN 2024) szintén palóc jegy (JUHÁSZ 2001: 286). A sajátosságot A magyar nyelvjárások atlaszában polgári *ménnyünk* 'megyünk' adata szintén mutatja (MNyA. 772).

A palóc régió nyelvjárásai körében előfordulhatnak a köznyelvhez képest egyeztetési különbségek is (HEGEDŰS 2001b: 366), így például jellegzetes a határozatlan számnév után többes számú névszó használata, illetve KÁLMÁN BÉLA szerint északon és nyugaton az, hogy a birtokon is jelölik a birtokos többségét (1966: 57). A vizsgált települések anyagában ugyancsak megfigyelhetjük a köznyelvi egyeztetéstől eltérő adatok jelentkezését, például: 1968: *sok kígyók* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), *Ignácék földjük* (Egyek, hanganyag) (HEGEDŰS 2001b: 366, JUHÁSZ 2001: 284).¹

3.3. Más nyelvjárási sajátosságok nem köthetők kizárólag a kibocsátó területéhez és a közép-tiszántúli területéhez sem. Így például a birtokos személyjelezésben előfordul a vizsgált településeken mássalhangzó után a köznyelvi *j* nélküli változatokkal ellentétben a *j*-s alak: *üvegje* (Polgár, MNyA. 1137), *zsebje* (Polgár, MNyA. 1150), 1820: *halászattya*, 1968: *területtye*, *hajlattyának* (Polgár, VÉKONY 2024), 2013: *árokja* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), 1968: *határja*, *mérettyegbe* (Tiszagyulaháza, BÓDIS–TÖRÖK 2024), 1778: *folyamattyát* (Újtikos, SZÉP 2024). A *j*-s és *j* nélküli változatok használata azonban napjainkban erőteljes ingadozást mutat, s bár IMRE SAMU szerint ezekben felfedezhető földrajzi kötöttség, és a *j* nélküli formák északon-északkeleten gyakoribbak, ő maga is úgy nyilatkozik, hogy a kérdés további vizsgálatra szorul (1971: 311).

A T/3. személyű birtokos személyjelezésben a területen több adatban jelentkezik a háromalakú megoldás, vagyis az *-ok/-jok*, *-ék/-jék*, *-ök/-jök* variációk, például: 1968: *igazok* (Újtikos, SZÉP 2024), 1965: *apjok*, 1968: *natyságjok* (Polgár, VÉKONY

¹ Ilyen példákat a közeli Hajdúnánáson is találunk, ahol az egri káptalan területéről ugyancsak történt áttelepülés: 2012: *Szurkosék tanyájuk*, *Tót Gáborék tanyájuk*, *Ijjések tanyájuk*, *Jóna Lajosék tanyájuk* (Hajdúnánás, PÁSZTOR–RESZEGI 2024).

2024), *onokájok, unokájok* (Polgár, MNyA. 1155), *szívek* 'szívük' (Polgár, MNyA. 1139), *kertyék* (Polgár, MNyA. 1114), 1968: *mérettyegbe* (Tiszagyulaháza, BÓDIS-TÖRÖK 2024), 1968: *főggyök* (Újtikos, SZÉP 2024), *kösztok* (Polgár, VÉKONY 2024). Ez a nyelvjárási sajátosság azonban egyes palóc területeken (így például az Ipoly vidéki Ipolytölgyes, Tolmács, a középpalóc Mátraszőlős, Zsip és a keleti palóc Szinpetri, Hét, Szuhogy településeken) éppúgy jellemző, mint a Tisza-Körös vidéki régió bizonyos kutatópontjain (például a közép-tiszántúli Tiszacsege és a hajdú-bihari Téglás településeken) (IMRE 1971: 312, JUHÁSZ 2001: 289, 2018: 142).

A középpalóc, az Ipoly vidéki, a déli palóc és a keleti palóc nyelvjárásban némelyik morfémban *r* után a *j* hang helyén *ny* áll (IMRE 1971: 350, 355, 357, JUHÁSZ 2001: 283). A vizsgált nyelvi anyagban a következő példák jelzik ezt a sajátosságot: 1967: *Varnyulapos*, 1968: *Varnyulapos* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024), 2024: *Bornyújáró* (Folyás, PORCZIO 2025). A magyar nyelvjárások atlaszának polgári *bornyú*, *sarnyú* adata ugyancsak mutatja ezt a jelenséget: *bornyú* (Polgár, MNyA. 992), *sarnyú* 'sarjú' (Polgár, MNyA. 85). Ugyanakkor ez a sajátosság mégsem kifejezetten egyedítő, mivel A magyar nyelvjárások atlasza szerint egyes lexémákban az Alföldön nagyobb területen is jelentkezik (vö. még IMRE 1971: 255, FODOR 2001: 339).

Minthogy a nyelvterület igen nagy részén érvényesül az *á* utáni *o*-zás is (IMRE 1971: 193, JUHÁSZ 2001: 275, 284, 297), az olyan adatok, mint például *hijábo* (Polgár, MNyA. 744), 1968: *bikákat, fákot* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024) nem köthetők kizárólag sem a kibocsátó, sem a közép-tiszántúli csoport nyelvjárásához.

Polgár környékén gyakori a köznyelvi *ny* : nyelvjárási *n* megfelelés is, például 1965: *dohánbevátó*, 1968: *félhánt* 'felhányt', *kukoricánövint*, *Örötvínkanális* (Polgár, VÉKONY 2024), 1784: *Óredwin fok*, 1970: *Örötvén-rész, Örötvín-rész*, 1993: *Ásván* (Újtikos, SZÉP 2024), 2022: *Dézsán, Dézsánba*, 2013: *Dohán ~ Dohánfőüd* (Görbeháza, SZALATYÁN 2024). IMRE SAMU szerint a jelenség a nyelvterület több részén megfigyelhető, s DEME LÁSZLÓ is úgy véli, hogy „látszólagos jelentkezése bizonyára több helyen is nem más, mint a paradigmatis *n ~ ny* váltakozásnak mássalhangzóval kezdődő szuffixum előtti (s esetleg abszolút szóvégi) alakja” (DEME 1956: 248, KÁLMÁN 1966: 46).

Ugyancsak nem köthető kifejezetten egy adott területhez a *megy* ige E/3. személyű *mögyën* (1968: *mögyën*, Polgár, VÉKONY 2024; *mögyën*, MNyA. 771) formája. Bizonyos egy szótagú (például a *megy* és a *v* tövű *tesz, vesz, lesz, hisz, visz*) igékben ugyanis igen nagy területen jelentkezik az *-n* ragos forma: „nyugatra kb. a Tarna–Zagyva vonaláig, délre a Körösökig általános” (IMRE 1971: 322).

A *j*-zés szintén nem tartozik azok közé a sajátosságok közé, amelyek alapján a kibocsátó és a környező települések nyelvjárási hatása vizsgálható lenne, mivel a közép-tiszántúli csoportban és a palóc régió keleti tömbjében is igen erős, a köznyelvit is meghaladó mértékű, amit az mutat, hogy egyes lexémákban a köznyelvi *l*-l szemben is *j*-t adathatunk, például 1968: *Pájinkási fenek, Pájinkási ódal*,

ajig 'alig' (Polgár, VÉKONY 2024), 1970: *Pájinkási-fenek* (Polgár, VÉKONY 2024), 1974: *akoj* (Polgár, BENCSIK 1974: 323), *jászok* (Polgár, MNyA. 1016), 2013: *Pájinkás ~ Pájinkás-kúti-erdő*, 1970: *Pájinkás-erdő*, 1968: *Pájinkás erdő, -be* | *Ennek a szomszéccságába van a pájinkafőző*, 1968: *Ajig* (Újszentmargita, SZÉP 2025).

4. Polgár és környéke helynévanyaga több szempontból is jól kiegészíti A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar tájszótár adatait. Egyfelől kétségtelen azoknak az adatoknak a dialektológiai forrásértéke, amelyek a nyelvjárási alapforrások által fel nem dolgozott településekről származnak. Folyás, Görbeháza, Tiszagyulaháza és Újtikos helynévadatai alapján megállapíthatjuk, hogy azokban a közép-tiszántúli nyelvjárás csoport legjellemzőbb nyelvjárási jegyei, valamint a palóc régióban fellelhető sajátosságok egyaránt jelentkeznek. Másfelől azt is tapasztaltuk, hogy Polgár, Egyek és Újszentmargita egyes nyelvjárási sajátosságai — így éppen a kibocsátó területek meghatározásában döntő jelentőséggel bíró *t*, *d*, *n*, *l* hangok *i* előtti palatalizációja, a *meg* igekötő *g*-jének hasonulása és bizonyos egyeztetési sajátosságok — ezekben a forrásokban nem, a települések helynévanyagában viszont szép számmal tükröződnek.

A kibocsátó területek nyelvjárási sajátosságokkal való kimutatására kétségtelenül a dialektometriai módszer (így Polgár település esetében a Bihalbocs nevű geolingvisztikai szoftver által generálható hasonlósági térképlap) a legalkalmasabb (vö. VARGHA 2018, https://www.bihalbocs.hu/dialektologia_demo/rokonok.html#). A módszer alapjául szolgáló adatállomány azonban a helynévszótárak adataival tovább bővíthető, s az ilyen gyűjtemények esetenként olyan egyezésekre mutathatnak rá, amelyek A magyar nyelvjárások atlasza alapján nem voltak láthatóak. Abban az esetben pedig, ha a kibocsátó települések nem tartoznak A magyar nyelvjárások atlaszában kutatópontjai közé (mint ahogyan például Polgár kapcsán a feltételezhető kibocsátó települések esetében látjuk), a helynévszótárak elsődleges forrásai lehetnek az ilyenfajta összevető elemzéseknek.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a felhasznált adatokban megmutatkozik egy-egy forrás kiemelt volta: így például szembetűnő, hogy számos, palóc vonást mutató adat a TERGE LAJOS-féle forrásokból származik (1968). Ez több okkal magyarázható, amelyek közül egyfelől az adatközlőktől származó szövegrészek felhasználásának különbsége lehet az egyik. TERGE szép számban közöl ugyanis az adott helyre, illetve a névre vonatkozó hosszabb szövegrészeket, így ezek olyan, nyelvjárási szempontból fontos adatokat is tartalmaznak, amelyek a helynevek alkotóelemeiként nem fordulnak elő. Ugyanakkor azt is számításba kell vennünk, hogy a vizsgált nyelvjárási sajátosságok a jelenkori nyelvjárásban esetleg már nem élő sajátosságok. Azt a kérdést azonban, hogy ez valóban így van-e, egy az adott településeken elvégzett nyelvjárásgyűjtés tudja csak a későbbiekben megválaszolni.

Jelen összevető vizsgálat hangtani, morfológiai és mondattani sajátosságokat hozott a felszínre, a betelepítések nyomai viszont természetesen igen gyakran lexicális szinten is megmutatkoznak. Igaz ugyan, hogy a nyelvjárásközi összevető vizsgálatokban a hangtannak van elsősorban kitüntetett szerepe (VARGHA 2016: 160, vö. BÁBA 2017), a későbbiekben mégis érdemes figyelmet fordítanunk az olyan, valószínűleg palóc eredetű elemekre, mint például a BENCSEK által említett *cserászka* 'slambuc, öhön', *zsuf* 'zsup', *had* 'nagy család, kiterjedt rokonság', *pecctej* 'a kisborjas tehén első teje', *peccpíte* 'a pecctejből készített étel' (BENCSEK 1974: 319–322). Ezzel szoros összefüggésben a vizsgált településeken használt földrajziköznév-állomány ugyancsak rámutathat a kibocsátó területek és a környező települések nyelvjárási hatásának mértékére (vö. BÁBA 2017). BENCSEK szerint az okleveles forrásokban használt *rekeszték* elnevezés is arra utal, hogy a polgáriak nem ismerték a Tisza vidékén használt *vész* kifejezést a rekesztőhalászat egyik ősi formájának megnevezéseként (1974: 323). Mindezt igazolandó egy 1804-es forrásból idéz: „A szederkényi halászoknak ... vészeket vagy is rekesztékeket kihányattam.” (1974: 323). Polgár helynevei ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a már a korai ómagyar korban a Tisza vidékén elterjedt *szégye* (halászhelyek megnevezéseként) használatos volt a polgáriak körében. Ezt igazolja a *Szégyés* helynév (mely a 18. század végétől napjainkig adatolható), s annak viszonylag kiterjedt névbokra (*Szégyés foka*, *Szégyés-hát*, *Szégyés-háti-domb*, *Szégyés-háti-dűlő*, *Szégyés-háti-tanya*, *Szégyés laposa*, *Szégyés-oldal*). A *szégye* helynevekben való feltűnése ugyanakkor nem feltétlenül a korai ómagyar kori szóföldrajzi elterjedés kontinuitásának, hanem akár a betelepítésnek a következménye is lehet, az Új magyar tájszótár adatai ugyanis annak a peremvidékekre való visszaszorulását mutatják: *cége* (Göcsej, Csicsó), *szégye* (Tiszahát, Ung vm.), *szígye* (Nagygejőc), *cíge* (Hugyag) (ÚMTsz. *cége*).

További vizsgálati lehetőséget nyújt az a TÓTH TEODÓRA és DITRÓI ESZTER által korábban felvetett kérdés, hogy a migráció a névrendszerek sajátosságait befolyásolja-e, és ha igen, ez a hatás milyen mértékben és mely sajátosságokat érintően jelentkezik (vö. TÓTH 2013, DITRÓI 2017: 79–107). Egy ilyen összevető vizsgálathoz ugyanakkor nemcsak az itt érintett, hanem a környező és a kibocsátó települések helynévanyagának összegyűjtése és névrendszertani elemzése is elengedhetetlenül szükséges.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2017. Módszertani problémák a szigethelyzetű települések földrajzi köznévi adatainak vizsgálatában. *Magyar Nyelvjárások* 55: 63–73.
- BÁBA BARBARA 2023. Az E/3. birtokos személyjelezés nyelvjárási különbségei a korai okleveles forrásokban. *Magyar Nyelvjárások* 61: 37–58.

- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárásszigetek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 316–324.
- BENCsik JÁNOS 1974. A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: BENCsik JÁNOS szerk., *Polgár története*. Polgár, Polgár Nagyközségi Közös Tanács. 227–323.
- BENKő LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 132–135.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- BÓDIS MIRA MÁRIA–TÖRÖK ESZTER 2024. Tiszagyulaháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 317–333.
- BOROVSKY SAMU–SZIKLAY JÁNOS szerk. [1900]. *Magyarország vármegyei és városai*. 18. kötet. Szabolcs vármegye. Budapest.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2003. Nyelvjárási jelenséghatárok Zoboralja helynevei alapján. In: KESZLER BORBÁLA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 519–523.
- CSEPREGINÉ FEHÉR ORSOLYA–E. NAGY KATALIN 2025. *Egyek helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Egyek_szotar_online.pdf
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ö-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–410.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1929. A matyók. *Népünk és Nyelvünk 1*: 137–160.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1942. *Magyar nép — magyar föld*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 104–120.
- HEGEDŰS ATTILA 1989. Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 96–99.
- HEGEDŰS ATTILA 2001a. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 351–361.
- HEGEDŰS ATTILA 2001b. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 362–374.

- HEGEDŰS ATTILA 2001c. A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 2. Magyar és finnugor alaktan*. Szeged. 49–54.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A közép-tiszántúli nyelvjárás a 20. század közepén. In: ÖRSI JULIANNA szerk., *A Nagykunság földje és népe*. Túrkeve–Szolnok.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KIRÁLY LAJOS 1981. A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 199–206.
- MNYA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1989. Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 146–150.
- MÓNUS IMRE 2000. Folyás története. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 27: 263–293.
- CS. NAGY LAJOS 1997. Királyhelme és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 397–401.
- NYAKAS MIKLÓS 1974. A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig. 1717–1848. In: BENCsik JÁNOS szerk., *Polgár története*. Polgár, Polgár Nagyközségi Közös Tanács. 134–226.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2004. *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAPP JÓZSEF 1967. *Tiszacsege*. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 8. Debrecen.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- PESTI JÁNOS 1989. Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet: a IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. 156–159.
- PORCZIÓ VERONIKA 2024. Folyás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. 9–37.
- SÁRKÖZI ZOLTÁN 1975. Mezőkövesd története. 1275–1918. In: SÁRKÖZI ZOLTÁN–SÁNDOR ISTVÁN szerk., *Mezőkövesd város monográfiája*. Mezőkövesd. 39–173.
- SZABÓ GÉZA 1985. Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás. Az Incezfői Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. 75–82.

- SZABÓ JÓZSEF 1981. *Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján*. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 173–177.
- SZABÓ JÓZSEF 1990. *Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek*. Dél-alföldi Évszázadok 3. Békéscsaba, Szeged, Kecskemét, Csongrád Megyei Levéltár.
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.
- SZÁLKAI TAMÁS 2024. Történeti háttér. [Görbeháza, Polgár]. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. 39–40, 261–263.
- SZÉP SZILVIA 2024. Újtikos helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 335–365.
- SZÉP SZILVIA 2025. *Újszentmargita helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Újszentmargita_szotar_online.pdf
- TERGE LAJOS 1968. *Földrajzinév-adás Polgáron és közvetlen környékén*. Kézirat. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének könyvtára. K563. Debrecen.
- TÓTH TEODÓRA 2013. Dercen: egy nyelvjárássziget helynévrendszertani sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 101–114.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2018. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- VÉKONY VIVIEN 2024. Polgár helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 261–314.

Dialectal Peculiarities in the Place Names of Polgár and Its Surroundings

The role of place names in contemporary dialectological studies has been theorized by several researchers, and empirical research based on place names as dialectal data has been conducted to explore specific features of modern dialects. The dialectological value of place names (and the dictionaries that compile them) is particularly significant in areas where little or no other dialectal data is available (such as the settlements of Folyás, Görbeháza, Tiszagyulaháza, and Újtikos in the region under study). However, even in areas where dialectal data is more readily available—such as Polgár, which is one of the research points of the Atlas of Hungarian Dialects (MNYA.), and Egyek and Újszentmargita, which are represented in the New Hungarian Dialect Dictionary (ÚMTsz.)—place-name dictionaries remain highly valuable. This is because earlier dialect dictionaries and atlases may not fully capture certain dialectal characteristics.

From a dialectological perspective, analyzing the place names of the settlements under study is particularly useful, as they represent a transitional dialect. Both historical and contemporary data reflect characteristics of the surrounding settlements, as well as certain features from the settlers' regions of origin. Following the expulsion of the Turks, depopulated areas were resettled both spontaneously and through organized efforts, often by people from regions with surplus populations, notably Palóc region and Jászság. In addition to these spontaneous migrations, the Eger Chapter sought to replace the former Reformed population with Catholic settlers in the affected areas.

This study demonstrates that the place names of Polgár and its surroundings complement the data found in the Atlas of Hungarian Dialects and the New Hungarian Dialect Dictionary in several respects. Firstly, the dialectological value of place-name data from settlements not covered by these primary dialect sources is undeniable. The place names of Folyás, Görbeháza, Tiszagyulaháza, and Újtikos exhibit both the characteristic features of the surrounding settlements and influences from the Palóc region. Secondly, the study highlights that certain dialectal features of Polgár, Egyek, and Újszentmargita, which are crucial in determining areas of origin—are not reflected in the traditional dialect sources. However, these features do appear frequently in the place-name data of the settlements, reinforcing the importance of place names as dialectological evidence.

Horvát nyelvű helynévgyűjtési tapasztalatok Bátyán és Dusnokon*

Bevezetés

Bátya (hr. Baćin) és Dusnok (hr. Dušnok) Bács-Kiskun vármegye Kalocsai járásában, a járásközponttól, Kalocsától délre található települések. Néprajzi szempontból a Kalocsai-Sárközhöz tartoznak. A tájegység többi településétől elsősorban abban különböznek, hogy mind Bátyán, mind Dusnokon élnek katolikus déli szláv eredetű lakosok, akik önmagukat rácnak nevezik. Ezért okkal nevezhetjük ezt a két falut kétnyelvűnek, amely kettősség a települések helynévanyagában is tetten érhető. Az alábbiakban a 2024 nyarán e településeken végzett horvát nyelvű helynévgyűjtési tapasztalataimról számolok be.

2. A bátyai és dusnoki horvátok

A bátyai és dusnoki horvát közösség önmagát rácnak nevezi, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy katolikus vallásuk miatt különböznek a pravoszláv (ortodox) szerbektől. A katolikus rác vagy rác elnevezés gyökerét és okát a 19. században kell keresnünk, amely a nagy szerb nyelvújítótól, VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆTÓL származik. 1849-ben megjelent *Srbi svi i svuda* (Mindenkí, mindenhol szerb) című cikkében fogalmazta meg azon állítását, miszerint a što nyelvjárást beszélő szerbek, csupán vallásukban különböznek egymástól (DUDÁS 2023: 136). Így KARADŽIĆ szerint vannak pravoszláv (ortodox) szerbek, muzulmán szerbek — mai terminológiával bosnyákok — és katolikus szerbek, akiken a horvátokat kell érteni.

A magyarországi horvátok eredet, nyelvjárás és néprajzi jellegzetességek szempontjából nagyon változatos közösséget alkotnak (SOKCSEVITS 2021: 15). SÁROSÁCZ GYÖRGY néprajzkutató nyomán a magyarországi horvátok a fenti jellemzők alapján hét nagyobb csoportba sorolhatók, amelyek egyike a Duna menti horvátok csoportja, ahová a bátyai és dusnoki ráchorvátok is tartoznak (SOKCSEVITS 2021: 17).

A bátyai és dusnoki horvátok ősei a 16. században érkeztek mai lakóhelyükre (SOKCSEVITS 2021: 26), bár Bátya kapcsán a betelepülés idejét a 17–18. század

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

fordulójára teszik (FEHÉR 1996: 39). Nyelvi szempontból mindkét településen a horvát nyelv *što* nyelvjárását, annak is archaikus szlavóniai dialektusát beszélik (LISAC 2003: 32). Ez egyben arra is utal, hogy a mai ráchorvátok ősei minden bizonnyal Szlavóniából érkeztek mai lakóhelyükre. Ennek a dialektusnak a fő jellemzője, hogy az összsláv **ě* helyén *e* áll, pl. *čoe*k 'ember', *deca* 'gyerekek', *grej* 'bűn', *mleko* 'tej', *svet* 'világ'. Azonban egy-egy szóban a *ja*t helyén *i* áll, pl. *divojka* 'lány'. További, a helynevekben is megfigyelhető nyelvjárási sajátosságokkal részletesebben az alábbiakban a 6. pontban foglalkozom.

3. A helynévgyűjtés körülményei

A múltban szervezett horvát nyelvű helynévgyűjtésre nem került sor sem Bátyán, sem pedig Dusnokon. Ugyanakkor magyar nyelvű gyűjtési előzmények vannak, amelyekben hasznos horvát nyelvű anyagot is fel lehet lelteni. A korábbi gyűjtések adatait kéziratos helynévgyűjtések (FEHÉR 1963, 1979, NAGY 1973), valamint publikált történeti-földrajzi és néprajzi munkák (BÁRTH 2010, FEHÉR 1996, D. SZABÓ 1992) tartalmazzák.

Mindez azt jelenti, hogy szervezett horvát nyelvű helynévgyűjtésre elsőként a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében került sor, ugyanakkor a két településen eltérő módszertan szerint. Míg Dusnokon a magyar nyelvű gyűjtéssel egyidejűleg, voltaképpen kétnyelvű (magyar és horvát) helynévgyűjtés folyt, addig Bátyán egynyelvű, horvát nyelven zajló helynévgyűjtésre került sor. Dusnokon a kétnyelvű gyűjtést Báráth János vezette, a magyar nyelvű gyűjtésben Cselovszky Katinka, Kulcsár Virág, Kurucz Réka, Vieland Anna és Wendl Dávid vett részt. Dusnokon később sor került egynyelvű horvát gyűjtésre is, amelyet a dusnoki gyökerekkel rendelkező, a közelmúltban kroatisztikai témában PhD-fokozatot szerző Simonits Tina végzett.

Mindkét településen összesen hat-hat adatközlővel, négy-négy nővel és két-két férfival készült interjú. Az interjúalanyok kiválasztása során az egyik legfontosabb szempont az volt, hogy olyan személyek legyenek, akik beszélik a helyi horvát nyelvjárást. Emellett természetesen fontos kritérium volt az is, hogy az adatközlőnek választott személy jól ismerje települése bel- és külterületét egyaránt. A fenti két szempont érvényesítése miatt sajnos azzal kellett szembesülni, hogy nagyon leszűkül azon személyek száma, akik potenciális adatközlők lehetnek. Ennek oka, hogy a horvát nyelvjárást még aktívan beszélők átlagéletkora 70 év körül van. Ez és az ennél idősebb korosztály tagjai azok, akik még folyékonyan beszélik őseik nyelvét. Ráadásul szintén ők azok, akik a legjobban ismerik a helyneveket is, mert a mezőgazdasági vagy erdőgazdasági munka során még használták őket, és tisztában vannak azzal is, hogy pontosan vagy legalábbis megközelítően pontosan hol helyezkednek el a nevek által jelölt helyek. A nyelvjárás ismerete azért is fontos, mert a nyelvjárási sajátosságok a helynevekben is megjelennek.

4. A bátyai és dusnoki horvát helynevek

A bátyai és dusnoki horvát helynevek összességét a korábbi, a magyar helynévanyagot feldolgozó munkákban fellelhető horvát helynevek, valamint a 2024-es kétnyelvű vagy horvát nyelvű élőnyelvi gyűjtések alkalmával rögzített helynevek adják. A gyűjtés kiindulópontjául a már meglévő magyar helynévanyag szolgált, amelyet igyekeztem horvát nyelvre átültetni, illetve kérdésekkel esetlegesen újabb helyneveket, netán alakváltozatokat előhívni az adatközlők emlékezetéből. Mind Bátya, mind pedig Dusnok esetében bebizonyosodott, hogy a mai beszélők az 1960-as és 1970-es években feljegyzett helyneveknek már csak egy részét ismerik. Sokszor mondták, hogy ismerős a név, hallották már valahol, de nem tudták azonosítani, lokalizálni, hogy pontosan mi volt, és hol helyezkedik el a név által jelölt objektum. Ezzel kapcsolatban egyébként mindkét településen elhangzott, hogy a téészesítéssel járó tagosítás miatt számos korábban élő helynév megszűnt létezni, hiszen az egykori kisebb parcellák helyett az intenzív mezőgazdasági termelésnek kedvező nagytaóblás művelés terjedt el. Az így kialakult nagyobb szántóföldek, rétek, gyümölcösök pedig akár több önálló helynevet is magukba olvasztottak, amelyek neve egy idő után feledésbe is merült. Az élőnyelvi gyűjtés során Bátyán 106 helynevet sikerült rögzíteni. A már meglévő régebbi helynévanyag adataival kiegészítve 155 horvát helynevet lehet felvenni a bátyai horvát helynévszótárba. Dusnokon az élőnyelvi gyűjtés során 144 helynév került elő, amely a korábbi adatokkal kiegészítve mintegy 180 helynevet jelent. Mindez egyébként azt is mutatja, hogy a horvát nyelvű helynévanyag számában mindenképpen elmarad a magyar mellett, ugyanis Bátyán és Dusnokon is több a magyar helynév, mint a horvát. Ennek okát elsősorban abban kell keresni, hogy már évtizedek óta a magyar a domináns nyelv mindkét faluban, így az újabb keletkezésű helyneveknek nincsen helyi horvát megfelelője. Természetesen kivétel mindig akad, így például az újabb keletkezésű dusnoki *Dohánybolt* helynévnek a *Du-řvanszki dutyá-řn* (Duvanski dućan)¹ a helyi horvát helynévpárja (DUDÁS 2025b).

Mindkét település helynévanyagában nagyobb a külterületi helynevek aránya a belterületiekéhez képest. A belterületi helynevek lehetnek:

- településrészek nevei: Bátya: *Burgundi-řja* (Burgundija), *Dó-řbos* (Doboř), *Něgvřen* (Nedven), *Pod Vou-řšem* (Pod Vouřsem), *Sz-ř-lo* (Selo), *Sztá-ř-ro sz-ř-lo* (Staro selo) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Bu-řdzsák* (Budřak), *Fa-řksz* (Faks), *Fojó-řka* (Fojoka), *Há-řt* (Hat), *Sztá-ř-ro sz-ř-lo* (Staro selo), *Vá-řros* (Varoř) (DUDÁS 2025b);

¹ A horvát helyneveket kiejtés szerinti alakban, magyar egyezményes hangjelöléssel közlöm. Utánuk zárójelben a standardizált formát adom meg álló betűvel, horvát latin betűs írással, a horvát helyesírás szabályai szerint. A magyar egyezményes hangjelölést hangsúly- és tónusjelekkel egészítettem ki, az MNHP útmutatójának megfelelően (lásd https://mnhp.unideb.hu/kutatasi_segedletek/modszertani_segedletek/horvat_atiras_utmutato.pdf).

- épületek megnevezései: Bátya: *Cárkvá˘* (Crkva), *Hě˘rněrová kú˘tyá* (Hernerova kuća), *Szř˘szká kú˘tyá* (Srska kuća), *Sztá˘rá szř˘szká kú˘tyá* (Stara srska kuća) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Bu˘dzsácská oskó˘lá* (Budžačka oškola), *Lovró˘* (Lovro), *Má˘rcsėjina kú˘tyá* (Marčejina kuća), *Szá˘bor* (Sabor), *Těglá˘rá* (Teglara) (DUDÁS 2025b);
- utcanevek: Bátya: *Ba˘jaji pú˘t* (Bajai put), *Foktú˘fszki pú˘t* (Foktuvski put) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Bá˘tyikin szoká˘k* (Baćikin sokak), *Dzsá˘ndárěv szoká˘k* (Džandarev sokak), *Sztá˘klěni szoká˘csity* (Stakleni sokačić), *Vě˘liki drú˘m/pú˘t* (Veliki drum/put) (DUDÁS 2025b).

Az itt felsorolt, belterületen előforduló helynévfajták mellett vannak olyanok is, amelyek bel- és külterületen egyaránt előfordulnak (hidak, kutak, víznevek), valamint kizárólag külterületinek számító helynevek is (erdők, gyümölcsösök, kertek, legelők, rétek, szántók). Ezek az alábbi helynévfajtákba sorolhatók:

- víznevek: Bátya: *Duná˘j*, *Vě˘liki Duná˘j* (Dunaj/Veliki Dunaj), *Duná˘jác*, *Má˘li Duná˘j* (Dunajac/Mali Dunaj), *Vou˘s* (Vouš), *Á˘giná bá˘rá* (Agina bara), *Cárná˘ já˘má* (Crna jama) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Duná˘j* (Dunaj), *Vó˘s* (Voš), *Bi˘kovicá* (Bikovica), *Gyu˘rgyěv já˘má* (Đurđeva jama), *Mikló˘skiná bá˘rá* (Mikloškina bara) (DUDÁS 2025b);
- hidak nevei: Dusnok: *Gará˘b/Gará˘bszká tyu˘prijá* (Garab/Garabska ćuprija), *Má˘lá tyu˘prijá* (Mala ćuprija), *Mi˘škánszká tyu˘prijá* (Miškanska ćuprija), *Vě˘liká tyu˘prijá* (Velika ćuprija) (DUDÁS 2025b);
- keresztek megnevezései: Bátya: *Biě˘li kri˘zs* (Bieli križ), *Csá˘rdin Bó˘g* (Čardin Bog), *Hó˘roszki kri˘zs* (Horoski križ), *Má˘rcikof kri˘zs* (Marcikov križ) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Há˘lomszki kri˘zs* (Halomski križ), *Izsá˘cski kri˘zs* (Ižački križ), *Mátá˘nov kri˘zs* (Matanov križ) (DUDÁS 2025b);
- erdők, gyümölcsösök, kertek, legelők, rétek, szántók nevei: Bátya: *Á˘ntunká* (Antunka), *Gě˘rgělově ví˘snyě* (Gergelove višnje), *Lě˘gělěv* (Legelev), *Pu˘škási˘cá* (Puškašica), *Zo˘bistyě* (Zobišće) (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Fe˘ket* (Feket), *Lě˘něská sú˘má* (Leneška šuma), *Má˘lá Csájé˘rá* (Mala Čajera), *Pányá˘k* (Panjak), *Pro˘szjě/Pro˘szjá* (Prosja/Prosje) (DUDÁS 2025b).

5. A bátyai és dusnoki helynevek típusai

A bátyai és dusnoki magyar és horvát helynevek a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában együtt élnek, egymással kölcsönhatásban vannak, és különféle interferenciás hatások figyelhetők meg bennük. Ez természetesen nem új jelenség, hanem a magyarok és horvátok hosszan tartó, több évszázados együttélésének eredményeképpen jött létre. Ez nem egyedülálló összefüggés, hiszen valamennyi két- vagy többnyelvű nyelvközösség helynévanyaga hasonló jellegzetességeket mutat. A nyelvi érintkezések és a helynévrendszerek kölcsönhatásának alapos feldolgozását nyújtja PÓCZOS RITA munkája, amely a Baranya megyei Sásdi járás magyar és német helynévanyagának vizsgálatán alapul (2010).

Ennek ellenére a bátyai és dusnoki horvát helynevek kapcsán ezúttal eltekintek a PÓCZOS RITA műve szerinti feldolgozástól. Helyette egy saját megfigyelésen alapuló rendszer szerint csoportosítom a helyneveket, amely csupán egyféle szempontnak tekinthető és a későbbiekben tovább is bővíthető. A horvát–magyar nyelvi viszonyok alapján a helynevek négyféle típusba sorolhatók:

1. Magyar és szemantikailag (részben) párhuzamos horvát megfelelő: *Kis-híd* – *Má'la tyu'prija* (Mala ćuprija), *Lenes* – *Lě'něska sú'mā* (Leneška šuma) (DUDÁS 2025b); *Fok alatt* – *Pot Fó'kēm* (Pod Fokem), *Kis-Duna* – *Dunā'jác* (Dunajac), *Má'li Duná'j* (Mali Dunaj) (DUDÁS 2025a);
2. Mindkét nyelvben horvát eredetű név szerepel: *Budzsak* – *Bu'dzsák* (Budžak), *Duvanistye* – *Duvá'nistyě* (Duvanišće) (DUDÁS 2025b); *Dolnya suma* – *Do'lynya sú'mā* (Dolnja šuma), *Nyiva* – *Nyi'vá* (Njiva) (DUDÁS 2025a);
3. A magyarban és a horvátban is magyar eredetű elnevezés használatos: *Sárvíz* – *Sá'rvíz* (Šarviz), *Tarnokháza* – *Tā'rnokhá'zā/Tr'nokhá'zā* (Tarnokhaza/Trnokhaza) (DUDÁS 2025b); *Árpás* – *Á'rpās* (Arpaš) (DUDÁS 2025a);
4. A helynevekben a kölcsönhatás következtében magyar és horvát nyelvű elemek együttesen jelentkeznek: *Babin-hát* – *Bā'bin há't* (Babin hat), *Halaszica* – *Hā'lászica* (Halasica) (DUDÁS 2025b); *Pintérka* – *Pintě'rkā* (Pinterka), *Puskasica* – *Pu'skāsica* (Puškašica) (DUDÁS 2025a).

KNIEZSA ISTVÁN (2003: 115–116) terminusával élve a párhuzamos helynévadás körébe sorolhatjuk az első típusba tartozó szinte valamennyi helynevet, ugyanis a magyar és horvát helynevek egymás szemantikai ekvivalensének tekinthetők, azaz az elemeik jelentése teljes mértékben megegyezik. Kivételt csupán a *Lenes* – *Leneška šuma* és a *Kis-Duna* – *Dunajac* névpár képez, amelyekben szemantikai szempontból nem szó szerinti az egyezés. A második és a harmadik típusba tartozó helynevek átvételek az egyik nyelvből a másikba, amelyek természetesen minden szinten beilleszkednek az átvető nyelv nyelvtani rendszerébe éppúgy, mint a jövevényszavak nem tulajdonnévi típusai. A legérdekesebbek kétségkívül a negyedik csoport helynevei, amelyek nagyon jól szemléltetik a két nyelvű helynévanyag legizgalmasabb eseteit, azaz a többszörös nyelvi kölcsönhatások eredményeképp létrejött hibrid helyneveket. Például a *Babin-hát* – *Babin hat* helynévpár esetében a magyar helynévben horvát eredetű a *Babin* tag, amely a hr. *baba* 'nagyamama, öregasszony' -in birtokos képzős származéka, míg utótagja a *hát* 'vízből kiemelkedő, illetve a környezeténél magasabban fekvő földterület' földrajzi köznév (FKnT.). A horvát helynévben pedig a magyar *hát* földrajzi köznév jelenik meg nem horvát nyelvi elemként. A *Halaszica*, *Pintérka*, *Puskasica* magyar helynevek esetében a horvát -ica és -ka helynévképző megjelenését látjuk, míg a horvát megfelelőikben magyar eredetű a *Halas*, a *Pinter* és a *Puškaš*. Talán ez a néhány példa is jól mutatja, hogy Bátya és Dusnok két nyelvű helynévanyaga szövevényes rendszert alkot, amely számos kiváló kutatási lehetőséget és témát kínál.

6. A helynevek nyelvi, nyelvjárási jellegzetességei

A helynevek a dialektológia szolgálatában is állnak, hiszen tükrözik a helyi nyelvjárási sajátosságokat is. Ilyen szempontból a bátyai és dusnoki helynevek fontos dialektológiai források, mivel néhány kivételtől eltekintve (STEPANOVIĆ 1986, GORJANAC 2008, VULIĆ 2022: 87) ritkán foglalkoztak Bátya és Dusnok horvát nyelvjárásával. Emellett a helynevek a két település közti nyelvjárási különbségeket is jól tükrözik.

A Bátyán és Dusnokon beszélt szlavóniai dialektus főbb jellemzői a helynevek példáján:

- az ősszláv **ě* helyén *e* áll: Dusnok: *Dečinjsko grobje* (DUDÁS 2025b);
- az ősszláv **skj*, **stj* helyén *šč* áll: Bátya: *Guščara, Rušceve, Zobišće* (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Duvanišće, Kukruzišće* (DUDÁS 2025b);
- a palatális *lj* delateralizálódik: Bátya: *Groubje, Staro groubje* (DUDÁS 2025a); Dusnok: *Malo grobje, Nazarenuško grobje* (DUDÁS 2025b);
- török eredetű szavak használata: *budžak* 'sarok', *bunar* 'kút', *čajera* 'kaszáló', *čuprija* 'híd', *dućan* 'bolt', *hendek* 'árok', *sokak* 'utca' (DUDÁS 2025a, b).

A bátyai horvát dialektus az alábbiakban különbözik a dusnokitól:

- az *e* és *u* helyén *ie* és *ou* diftongus áll: *Bieli križ, Biela jama, Groubje, Lovasevo doule, Veliki dvour, Vouš* (DUDÁS 2025a) — Dusnokon nincsenek diftongusok;
- a szótagképző *-r*-t kíséreshanggal ejtik: *Carkva, Carna jama, Varbak* (DUDÁS 2025a) — ez archaikus jelenség, amely csupán néhány észak-adriai sziget nyelvjárásában őrződött meg; míg Dusnokon a szótagképző *-r*-t a horvát nyelvterület szinte egészére jellemző módon ejtik.

7. A bátyai és dusnoki helynevek a horvát helynevek rendszerében

A bátyai és dusnoki horvát helynévanyag kapcsán felmerül a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak a horvátországi helynevekkel, vannak-e hasonlóságok, különbözőségek, vajon őriznek-e horvát jellegzetességeket? A két település horvát helynevei teljes mértékben kontinuitást mutatnak a horvátországi, főként a szlavóniai helynevekkel. Ez természetesen nem meglepő, hiszen az itteni horvátok ősei Szlavóniából vándoroltak északabbra a Duna mentére. Így az összegyűjtött helynévanyagban megfigyelhető a gyakori horvát helynévképzők használata: *-ac*, *-ica*, *-ka*, *-išće* (ŠIMUNOVIĆ 2009: 269). Ezek mellett megtalálhatók a Horvátország-szerte és Szlavóniára jellemző horvát földrajzi köznevek is: *bara*, *dol(e)*, *jama*, *šuma*, *put*, *križ* (vö. SEKEREŠ 1966: 433–434).

A Bátyáról és Dusnokról származó helynévanyagban természetesen számos magyar elem is megjelenik: *čarda* < m. *csárda*, *gudura* < m. *gödör*, *legelev* < m. *legelő*, *oškola* < m. *oskola*. Mindez nem meglepő, hiszen mára már a magyar a domináns nyelv mindkét településen, sőt maguk a kétnyelvű beszélők is magyar domináns kétnyelvűek. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy magyar elemek a szlavóniai névanyagban is előfordulnak, főként Nyugat-Szlavóniában és Baranya horvátországi részén, amely területek a 11. sz. végétől kezdve a magyar koronához

tartoztak, és a horvátok mellett magyarok és németek is lakták. Mindez a helynév-anyagban is számottevő nyomot hagyott már a középkortól kezdődően, ugyanis a Valkó vármegyei középkori helynevek mintegy egyharmada magyar eredetű (ŠIMUNOVIĆ 2002: 17–18). A horvátországi Baranyában végzett helynévkutatások is azt a tényt erősítették meg, hogy a szláv (horvát) eredetű helynevek mellett jelentős a magyar eredetű helynevek száma is (SEKEREŠ 1966: 438–439). Ezzel csupán arra kívánok utalni, hogy a horvát és a magyar nyelv közötti kölcsönhatás nem feltétlenül csak az új lakóhelyre költözés után indult meg, bár kétségtávol sokkal nagyobb intenzitású lehetett, mint korábban Szlavóniában.

8. Összefoglalás

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében 2024-ben került sor az első olyan helynévgyűjtésre, amely kétnyelvű településeken zajlott az adott nemzeti-ségi nyelven. A Bács-Kiskun vármegyei Bátyán és Dusnokon lefolytatott horvát nyelvű helynévgyűjtés számos tapasztalattal szolgált, és általa nagyon értékes horvát nyelvű helynévanyag gyűlt össze. A helynevek a múlt őrzői, kulturális örökségünk ékes darabjai, ami még inkább igaz nemzetiségi kontextusban, hiszen a horvát nyelv háttérbe szorulásával, a nyelvvesztés útjára lépve ez a helynévanyag is feledésbe vész. Az utolsó pillanatban vagyunk, hogy a helyi horvát nyelvet még beszélő idős generáció segítségével átörökössük az utókornak ezt a nagyon értékes kulturális örökséget, megmentve ezzel a feledés homályától. Ehhez a Magyar Nemzeti Helynévtár Program kiváló lehetőséget és keretet nyújt, ráadásul így a horvát nyelvű helynévanyag a magyar nyelvész kollégákhoz is eljut, és a magyar helynévkutatás is profitálhat belőle. Ezzel több évtizedes adósságot is törlesztünk a magyar tudományosság felé, amely a program által felkarolta a nemzetiségi nyelveken való helynévgyűjtés ügyét. A további munka megszervezésében nagy segítséget fognak nyújtani az első tapasztalatok, így a bátyai és dusnoki gyűjtés egyfajta kiindulópontnak is számít a további kutatások számára.

Irodalom

- BÁRTH JÁNOS szerk. 2010. *Dusnok története és néprajza*. Dusnok, Dusnok Község Önkormányzata.
- DUDÁS ELŐD 2023. *Od povijesti jezika do jezične politike*. Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- DUDÁS ELŐD 2025a. *Bátya ráchorvát helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/BacsKiskun/Batya_rachorvat_szotar_online.pdf
- DUDÁS ELŐD 2025b. *Dusnok ráchorvát helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/BacsKiskun/Dusnok_rachorvat_szotar_online.pdf
- FEHÉR ZOLTÁN 1963. *A bátyai határ. Földrajzinév gyűjtés*. Kézirat. Néprajzi Múzeum Adattára.
- FEHÉR ZOLTÁN 1979. *Bátya földrajzi nevei*. Kézirat. Néprajzi Múzeum Adattára.
- FEHÉR ZOLTÁN 1996. *Bátya életrajza*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzata.

- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GORJANAC ŽIVKO 2008. Neke svojstvenosti govora baćinskih i dušnočkih Hrvata u Mađarskoj. *Šokačka rič* 5. Zbornik radova znanstvenog skupa Slavonski dijalekti. Vinkovci, Zajednica kultura umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije. 139–149.
- KNIEZSA ISTVÁN 2003. A párhuzamos helynévadás: egy fejezet a településtörténet módszertanából. In: KNIEZSA ISTVÁN 2003. *Helynév- és családnévtanulmányok*. Budapest, Lucidus Kiadó. 115–184.
- LISAC, JOSIP 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb, Golden marketing–Tehnička knjiga.
- NAGY ANDOR 1973. *Dusnok földrajzi nevei*. Kézirat. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SEKEREŠ, STJEPAN 1966. Antroponimija i toponimija južne Baranje. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2: 405–458.
- SOKCSEVITS DÉNES 2021. *A magyarországi horvátok rövid története. Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. Budapest, Croatia.
- STEPANOVIĆ, PREDRAG 1986. *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR 2002. Ojkonimija srednjovjekovne Vukovske župe. *Folia Onomastica Croatica* 11: 1–41.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb, Golden marketing.
- D. SZABÓ KÁLMÁN 1992. Dusnok történeti földrajza. *Cumania* 13: 165–240.
- VULIĆ, SANJA 2022. *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori. Dio 2*. Split, Književni krug Split.

Experiences of Collecting Croatian Toponyms in Baćin (Bátya) and Dušnok (Dusnok)

Baćin (Bátya) and Dušnok (Dusnok) are located in Bačka-Kiškun County (Bács-Kiskun County), within the municipality of Kaloča (Kalocsa), south of the town of Kaloča (Kalocsa). Both villages are bilingual, home to Croats who are identified by the sub-ethnic name *Rác*. Their ancestors migrated to this part of Hungary from Slavonia in the 16th century.

In the summer of 2024, Croatian toponyms were collected in both villages as part of the Hungarian National Toponym Registry Program. This paper examines the main characteristics of the collected microtoponyms, which are classified into several types. These toponyms are of either Croatian or Hungarian origin. The toponyms in Baćin (Bátya) and Dušnok (Dusnok) display similar features to those in Croatia, maintaining continuity with them.

Toponyms represent valuable cultural heritage, especially in diaspora communities where language use is gradually declining. Therefore, their documentation is of vital importance, and the Hungarian National Toponym Registry Program provides an excellent framework for this work.

A középkori Veszprém patrocíniumi eredetű helynevei*

1. A kutatás névtani és történettudományi háttere

Veszprém középkori történetében kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott az egyház, a város életének a világi egyházszervezet és a szerzetesség egyaránt fontos szereplője volt. Települési egységeinek döntő hányada egy-egy plébániatemplom vagy apácakolostor körül létesült, ez a körülmény pedig a helynévadásban is nyomot hagyott. Az egyházi helynevek számottevő arányt képviselnek a város középkori helynévállományában: elsősorban a lakott területek neveiben, de építmények, határrészek, domborzati alakulatok elnevezései között is. Az egyházi helynevek csoportja lexikális alapon komplex kategóriaként értelmezhető: beletartoznak az egyházi építményre vagy ezek részeire utaló nevek, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre utaló és a templom védőszentjére utaló (patrocíniumi) nevek is (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 294, MEZŐ 1996: 23–24; a motivációs alapú csoportosítást lásd BÖLCSKEI 2021: 61–62).

Mindezek közül a továbbiakban Veszprém patrocíniumi eredetű neveivel foglalkozom. Figyelemreméltó ugyanis, hogy a településrésznevekben (legalábbis az okleveles névhasználat alapján) a templomcím mint a helymegjelölés alapja meghatározó szerepet töltött be. A város nyolc középkori települési egysége közül csupán egy olyan volt, amely nem egyházi intézmény körül jött létre: Sárszegnek nem tudunk középkori plébániatemplomáról (KOPPÁNY 1967: 146). Sárszeg a Séd árterében létesült, és kedvezőtlen fekvése, földrajzi adottságai miatt a legkésőbb benépesült területe volt a középkori városnak (GUTHEIL 2008: 192). Nevét vízfolyásáról, a *Veszprém vize* itteni szakaszának a nevéből, a *Sár*-ról kapta (1329: in fluvio *Saar* Vesprimii, 1484: in vico *Sarzech* appellato; VO. 117, 272). Ebben az esetben tehát — az említett körülményből fakadóan — a patrocíniumi névadás lehetősége nem is jöhetett szóba. A különböző egyházi intézményeket körülvevő további hét települési egységnek viszont adatolható középkori forrásokban latin vagy magyar nyelven patrocíniumi neve, ha változó is ezeknek a neveknek a használati köre és a stabilitása. Természetesen más, Veszprémhez hasonló jelentőségű egyházi központok

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

középkori névadását is meg kellene ahhoz vizsgálni, hogy megállapíthassuk, ez a jelenség mennyire lehetett különleges vagy éppenséggel egyedi.

A patrocíniumi helynevek kutatását a magyar névtanban MEZŐ ANDRÁS alapozta meg, két e tárgyban született könyve (1996, 2003) megkerülhetetlen a téma kutatói számára. Az utóbbi években a patrocíniumi névadás korábban kevésbé vizsgált aspektusai is előtérbe kerültek (a legújabb áttekintés magáról a névtípusról és a friss eredményekről: HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 293–307; nemzetközi kitekintés a névtípusról: TÓTH 2012). Az okleveles forrásokban a patrocíniumoknak az abból létrejött helynevektől való elkülönítése sok esetben problematikus, ezekre a kérdésekre hívta fel a figyelmet SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013), akinek a módszertani jellegű megállapításait én is nagyban hasznosítottam vizsgálatomban. Ezzel összefüggésben a latin, illetve magyar névhasználat is izgalmas kérdéskör (lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 296–298, SZENTGYÖRGYI 2013: 162). TÓTH VALÉRIA a patrocíniumi helynevek keletkezési körülményeivel foglalkozva a névadásban a tudatosság és az egyházi befolyás szerepét hangsúlyozta (2007), amihez — mint rövidesen látni fogjuk — a veszprémi településrésznevek is megerősítéssel szolgálhatnak. KENYHERCZ RÓBERTnek (2023) a patrocíniumi eredetű szepesi településnevekről írt tanulmánya — elemzéseinek rendkívüli filológiai érzékenysége mellett — pedig azért volt tanulságos a jelen kutatás számára is, mert a névtípus jelentkezését szintén egy egybefüggő területen vizsgálta meg.

A munkám alapját képező helynévi adattárat az alábbi források segítségével állítottam össze. Veszprém középkori forrásanyagának módszeres feltárását GUTHEIL JENŐ kezdte el 1948-ban, de nyomtatásban csak 2007-ben sikerült kiadni az oklevélgyűjteményét (VO). Ez a forráskiadvány a veszprémi érseki és káptalani levéltár 224, Veszprém városára vonatkozó oklevelét közli, melyek közül 67 Árpád-kori, 53 Anjou-kori és 104 vegyesházi királyok korából származik. Veszprém városára nézve azonban más levéltárak is őriznek értékes adatokat, ezt a hiányosságot kiküszöbölendő ÉRSZEGI GÉZA és SOLYMOSSI LÁSZLÓ további 178, a településre vonatkozó oklevelet adott ki 2010-ben (VOS). Az adatgyűjtésem forrásai közé tartozott ezek mellett a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár késő középkori okleveleit összegyűjtő kiadványsorozat nemrégiben megjelent két darabja (MEV. 1, MEV. 2), a káptalan számadáskönyve a 16. század első harmadából (Számadáskönyv) és a püspökség 1524. évi urbárium (Urbarium). Vizsgálatom időhatárai a török kor kezdetéig terjednek, amit az indokol, hogy a 16. század második felében az egyházi intézmények zöme elnéptelenedett, elpusztult, rommá vált, némelyik nyom nélkül tűnt el; ezt követően pedig a 18. század folyamán a különálló városrészek ráadásul folyamatosan össze is nőttek, másrészt újabb városrészek alakultak.

Az alábbiakban a középkori Veszprém hét települési egységének a patrocíniumi eredetű neveit mutatom be. A hét településrésznévén kívül egy hegy is szentnévi eredetű, ezt a névformát külön szócikkben tárgyalom. A szócikkekben néhány olyan nevet is megemlítek, amely valamelyik patrocíniumi városrésznévhez (il-

letve patrocíniumhoz) kapcsolódik: egy-egy birtok, mező, völgy, utca és ispotály elnevezését. A patrocínium és az azon alapuló helynév megkülönböztetése némely esetben kétséges, ezért nemcsak a helynévi, hanem a patrocíniumi adatokat is fontosnak tartottam bemutatni. Csak a nevek egy része adatolható magyar nyelven a középkorban, illetve néhány esetben latin és magyar névváltozatokkal is számolhatunk, így a latin és magyar nevek egyaránt az elemzés tárgyát képezik. A fenti okok miatt az adott terület egyházának a megnevezése (pl. *Szent Margit egyháza*) áll — az egységesség kedvéért — minden esetben „címszóként”. Az elemzések elején a területek, település(rész)ek lokalizálása és történetük rövid ismertetése olvasható, ezt követi a patrocíniumok, a patrocíniumi helynevek és néhány esetben az adott terület más motivációjú elnevezéseinek a bemutatása.

2. A középkori Veszprém helynévvé vált patrocíniumai

Mindenszentek egyháza

Veszprém magja a Várnak helyet adó hegy volt, amely körül az Árpád-kor folyamán több váralja település (suburbium) alakult ki (ZSOLDOS 2010: 16). A Vár építésének ideje bizonytalan, de 1000 előtti fennállására több tény is utal, például az, hogy Koppány lázadásának az idejében már létezhetett (ZSOLDOS 2010: 11). A Vár két részre oszlott: az északi részén volt a belső vár a legfontosabb épületekkel (székesegyház, püspöki palota), a déli részén a külső vár (MRT. 2: 225). 1318-tól van adat arra, hogy a vár külső (északi) és belső (déli) részre tagolódott (GUTHEIL 2008: 109).

Több templom és kápolna is épült a Várban, a legjelentősebbek és a legrégebbiek: a Szent Mihály-székesegyház, a püspökség központja, melyet már I. István két oklevele is megemlített (1002: *aecclesia Sancti Michahelis*, DHA. 1: 40, 1009/+1257/1295 e./1469: *Sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesia*, DHA. 1: 53); a feltehetőleg 972 és 996 között épült Szent György-kápolna (1352: *capella beati Georgii martiris*, VO. 134), ahol a legenda szerint Imre herceg tette le szüzességi fogadalmát (SOLYMOSSI 2000: 137); az eredetileg palotakápolnának épült, 1313 után püspöki tulajdonba került Gizella-kápolna (MRT. 2: 230) és a külső várban található Mindenszentek egyháza (1240 u.: *sacerdoti Omnium Sanctorum de Castro Wesprimiensi*, VO. 42), ahová a kisebb káptalan tagjai tartoztak (GUTHEIL 2008: 124, MRT. 2: 230). Egy 1344-es és egy 1358-as oklevélből még az is tudható, hogy a veszprémi székesegyházban őrizték Szent György vértanú fejereklyéjét (SOLYMOSSI 2000: 133).

A számos egyházi intézmény ellenére (vagy talán éppen azért) a teljes várnak patrocíniumi neve nem volt, kezdettől fogva *castrum*-ként, később *Vár*-ként említik a források, tulajdonképpen mindmáig. A vár déli (külső) szakaszát azonban a 14. századi oklevelek latin nyelven a templomáról, illetve annak patrocíniumáról 'Mindenszentek vára'-ként nevezték meg: 1307: *castrum Omnium Sanctorum*, VO. 107. (Lásd még: 1318, 1338, 1339: *sub castro Omnium Sanctorum*, VO. 115, 125;

VOS. 231.) Mindenszentek az összes szent és üdvözült emléknappja, Magyarországon Szent László rendelkezése folytán lett parancsolt ünnep (MEZŐ 2003: 338). A *castrum Omnium Sanctorum* magyar nyelvű megfelelője nem adatolható sem ekkor, sem később, a török korban pedig elpusztult a templom.

Szűz Mária egyháza

Két monostoralapítás történt Veszprémben a középkorban, mindkettő női rend számára: az első az ezredfordulón a Veszprémvölgyben, a másik 1240-ben a Szent Benedek-hegy nyugati tövében domonkos rendi apácáknak. A Vártól 600-700 méterre nyugatra fekvő völgyben található az a női monostor, melyről a vitatott keletkezési idejű (1001 előtt, 1018 k., 997 k.), 1109-es másolatban fennmaradt görög nyelvű adománylevél tanúskodik. A monostor lakói az alapításkor igen nagy valószínűséggel görög rítusú szerzetesnők lehettek (SZENTGYÖRGYI 2012: 321), a nyugati rítusú alapítás kevésbé tűnik valószínűnek, ha időről időre fel is merül ez az elképzelés a szakirodalomban. 1215-ben a kolostor cisztercita apácáké lett (KRALOVÁNSZKY 1994), ők 1552-ben menekültek el, ezután épületeik pusztulásnak indultak (MRT. 2: 237). Birtokaikat 1625-ben a jezsuiták kapták meg, akik 1749 táján templomot építettek a romok mellett (MRT. 2: 237).

A hely megnevezése a középkorban a 'Szűz Mária monostora' vagy a 'Szűz Mária egyháza' jelentésű patrocíniumi névszerkezetekkel történt latin nyelven: *monasterium Sanctae Mariae*, illetve *ecclesia Sanctae Mariae*. A szerkezetben Szűz Mária neve a következő formákban fordult elő latinul: *Sancta Maria* 'Szent Mária', *Beata Virgo* 'Boldog Szűz', a kettő elegyítésével *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Maria* 'Boldog Szűz Mária'. Az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *monasterium* 'monostor', *claustrum* 'kolostor', *ecclesia* 'egyház, templom' szavakkal történt. A szerkezet az oklevelekben kiegészült vagy a város megnevezésével,¹ vagy ennél még gyakrabban a szűkebb földrajzi környezet, a *vallis Wesprimiensis* ('Veszprém-völgy') megnevezésével.²

A monostor környéki terület megnevezésére a középkorban egyértelműen a *vallis Vesprimiensis* vált használatossá. A latinul igen bőségesen adatolt név magyarául csak évszázadok múlva tűnt fel, még hozzá a latin megnevezés lexémáinak pontosan megfelelő *Veszprémvölgy* formában, és ma is ez a terület neve (1793:

¹ 1210: [*monasterium*] *Sancte Marie de Vesprimio* (VOS. 63), 1267: [*ecclesia*] *Beati Virginis de Vesprimio* (VOS. 125), 1305: *iobagiones sanctimonialium ecclesie beate virginis de Vesprimio* (VR. 27).

² 1240: [*ecclesia*] *sancte Marie de valle Wesprimiensi* (VOS. 102); 1240 u.: [*ecclesia*] *beate Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 42); 1270 e.: [*ecclesia*] *sancte Marie [...]* in *valle Vesprimiensi* (VOS. 126); 1276: *priorissa domina Sanctimonialium monastery beate virginis de valle Vesprimiensi* (HOKlt. 75); 1323: *inter terras abbatisse et sanctimonialium ecclesie beate virginis de Valle Wesprimiensi* (ZalaOkl. 1: 170); 1354: [*claustrum*] *beate Virginis de valle Wesprimiensi, ecclesia beate Virginis de valle Wesprimiensi, [monasterium] beate Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 136, 137, 138); 1452: [*claustrum*] *beate Marie Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 224); 1455: *claustrum sanctimonialium beate Marie Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 228).

A *Kemetsey* vagy inkább közönséges névvel *Weszprém Völgyi*, HUNGLER 1988: 100; 1834: *Veszprém völgyi* apátza, GUTHEIL 2008: 283; 2000: *Veszprém-vögy*, VMFN. 4: 259). A településrésznév tehát nem a védőszent nevéből jött létre. Magyarországon egyébként *Szűz Mária* neve szerepel a leggyakrabban patrocíniumokban: közel ezer templomot avattak fel a tiszteletére, és hatvannyolc Mária névvel összefüggő településnév ismeretes (MEZŐ 1996: 206–210). Egyetlen patrocíniumi eredetű latin helynévi említés azért található a forrásokban a veszprémvölgyi területre vonatkoztatva: 1277: *de valle Sancte Marie* 'Szent Mária völgyi' (HUNGLER 1988: 328). Ez a helymegjelölés azonban más oklevélben nem fordult elő. Bár nem patrocíniumi eredetű név, de érdemes megemlíteni azt is, hogy BÉL MÁTYÁSNÁL a hely a terület birtokosaira, lakóira utaló *vallis Abbatissae* (BEL 2012: 588), VÁLYI ANDRÁS országleírásában *Apátzák* 'völgye' (1799: 630) néven szerepel.

Boldogasszony egyháza

Veszprémvölgynek tehát nem adatolható stabilan használatos patrocíniumi eredetű neve, az apácák egy közeli birtokának azonban igen. *Boldogasszonyfalva* ugyan feltehetőleg nem a város területén, hanem annak határában helyezkedett el, de a neve minden bizonnyal a monostor védőszentjéhez kapcsolódik, ezért érdemes erről az elnevezésről is szót ejteni.

A veszprémvölgyi apácáknak a 13. század első felétől több, a zárda ellátását segítő birtoka volt közvetlenül a monostor környékén, mégpedig Kemecse, Tótmező és Tekeres (1230 k.: in villa *Kameche*, VOS. 82; 1240: in campo, qui vulgo dicitur *Thoutmezeu*, VOS. 103; 1382: possessionis *Totmezew*, VOS. 321; 1382: *Tekerus* poss., *Tekerus* terra, VOS. 338, 339; 1382: *Kemeche*, *Thotmezew* et *Tekerus*, VOS. 324); 1454-től pedig Csatár is a birtokaik között szerepelt (Cs. 3: 292). 1474-ben feltűnt a forrásokban egy *Boldogasszonyfalva* nevű, korábban nem említett hely, mely azután adóösszeírásokban is a veszprémvölgyi apácák birtokaként jelent meg (1474: in possessione *Bodoghazzonfalwa*, MEV. 2: 243; 1488: *Bodogazzonfalwa*, Adólajstrom 200; 1531: *Bodogassonfalwa*, 1536: *Bodogassonfalwa*, 1542: *Bodogazzonffalwa*, 1543: *Bodogasonfalwa*, PÁKAY 1942: 80–81). Pontos helyéről megoszlanak a vélemények. CSÁNKI DEZSŐ annyit ír róla, hogy Herend és Bánd helységekkel együtt merült fel 1488-ban (Cs. 3: 224). A Magyarország régészeti topográfiája című munka szerzőinek véleménye szerint ezen a csak adóösszeíráskor említett néven az apácák két faluját (Kemecsét és Tekerest) foglalták össze, nevezték meg együtt (MRT. 2: 238). Indoklásuk szerint ugyanis a 16–17. században Kemecse és Tekeres továbbra is gazdagon adatolható, míg Boldogasszonyfalva ekkor már nem tűnik fel a forrásokban (MRT. 2: 238). A VeszprHtLex. — szintén az 1488. évi Veszprém megyei adólajstromra hivatkozva — Menyeke és Csatár szomszédságában valószínűsíti a helyét, a monostor környéki falvak egyikének tartja, mely az apácák 1552-es menekülése után elnéptelenedett, és később Menyeke vagy Csatár határába olvadt (2: 146). SOLYMOSSI LÁSZLÓ jegyzete alapján is

Veszprém határában keresendő a település (Adóljajstrom 200). *Kemecse*, *Tekeres* és *Csatár* (illetve az azokkal összefüggő mikronevek) valóban későbbi forrásokban is szerepelnek (PESTY FRIGYES például *Tekeres*-t a város dülői, *Kemecsé*-t a pusztái között említette, NY. NAGY 2000: 201, 202), míg *Boldogasszonyfalva* utolsó előfordulása 1543, később még pusztaként sem adatolható (VeszprHtLex. 2: 146).

Szűz Mária mint templomcím helyneveinkben *Szentmária* és *Somorja* mellett gyakran *Boldogasszony* nyelvi formában mutatkozott meg (MEZŐ 1996: 212). A *boldog* jelző az egyházi latin *beata* tükörképe, mely Szűz Mária latin megnevezéseinek gyakori eleme volt (lásd a veszprémvölgyi monostorra vonatkozóan a *Szűz Mária egyháza* pont példáit is). Az *asszony* elem pedig a szónak a különleges tisztelet kifejezésére szolgáló ’úrnő, királyné’ jelentésével kapcsolatos, ami ezzel összefüggésben női szentek megnevezésére is használatos volt (i. h.), vö. a *Szent Katalin egyháza* pontban tárgyalt *Szentkatalinasszonyszege* névvel. Mivel a helynév minden esetben *Boldogasszonyfalva* formában jelentkezik, feltételezhetjük, hogy összetétel útján jött létre a védőszent nevéből és a köznévi *-falva* utótagból.

Keresztelő Szent János egyháza

Keresztelő Szent János egyháza a 14. század elején már biztosan létezett, erről egy 1318 táján írt oklevél tanúskodik (VO. 42–43, lásd még KARLINSZKY 2014: 15, ZSOLDOS 2010: 16). Olyan nézetek is vannak, hogy ez a templom azonos azzal a Szent János-egyházzal, melynek kegyuraságát bizonyos Raguel asszony 1209 előtt adta a veszprémi püspöknek, így a körülötte kialakult telep egyenesen Veszprém legkorábbi városrésze lehetett (VO. 32, ZSOLDOS 2010: 16). Az újabb kutatások szerint a mai Cserhát városrész területén, a Vártól délkeletre, Szenttamásfalva keleti szomszédságában feküdt (KARLINSZKY 2014, SOLYMOSSI 2000: 155). A település koraiságát az is alátámasztja, hogy feltételezhető helyének 11. századi lakottsága régészetileg igazolható, ezt a területen ismert kora Árpád-kori temető is megerősíti (MRT. 2: 235, KARLINSZKY 2014: 15, KRALOVÁNSZKY 1994, ZSOLDOS 2010: 16). Az egykori plébániatemplom helyét KARLINSZKY BALÁZS határozta meg régészeti leletek és oklevelek határjárásainak a segítségével: az egykori Búdöstő környékén, a mai Cserhát városrész északnyugati peremén, a Buhim, Thököly és Árva utcák környékén állhatott (2014: 15). Véleménye szerint a 11–12. században egy másik temető és egy ahhoz kapcsolódó (talán szintén Szent János titulusát viselő) templom is lehetett a Cserhát északi részén, a Malom és a Csutorás utcák környékén vagy a Cserhát lakótelep és a Posta tájékán (i. m.). Egy 1484-es oklevél szerint ez a városrész a káptalanhoz tartozott (VO. 271, KARLINSZKY 2014: 10). 1550-ben Szentiván temploma már romos állapotban állt, a 16. században pedig maga a település is nagyrészt elpusztult (KARLINSZKY 2014: 7). A területet a török időkben erdő borította (KOROMPAY 1957: 50), PESTY FRIGYES névtára szerint a gyűjtés idején cseres erdő (NY. NAGY 2000: 201). Részben ezen a területen alakult ki az újkori Cserhát városrész.

Keresztelő Szent Jánost a börművesek és a vendéglősök védőszentjének tartották. KRALOVÁNSZKY ALÁN szerint bizánci-bolgár közvetítéssel nevezhették el a települési egységet *Szentiván*-nak (1994). A törökök kiűzése után *Cserhát* néven volt ismeretes a terület (1776: *Cser háti utzában*, HUNGLER 1988: 306). A *Cserhát* név a csererdővel összefüggésben a börművességet, a cserzővargák munkájához kapcsolódó cserzést is bizonyíthatja (KRALOVÁNSZKY 1994).

Az egyház megnevezése — mint 'Szent (Boldog) János egyháza' vagy 'Keresztelő Szent (Boldog) János egyháza' — 1209-től tűnt fel az oklevelekben latin nyelven.³ Két oklevélben elliptikus szerkezetben szerepel a patrocínium az egyház plébánosának az említése kapcsán (1448: *Executores [plebani] Sancti Nicolai et Sancti Iohannis Baptiste*, VOS. 409; 1479: *Dyonisius Sancti Iohannis Baptiste et Kylianus Sancti Nicolai confessoris ecclesiarum parochialium plebani*, VOS. 438). Azt, hogy a Szent János-egyház körül laktak, az ismert temetőkön kívül telek- és ingatlanügyekről szóló oklevelekből is tudhatjuk (lásd például az 1332., 1355., 1395. évi okleveleket, VO. 121, 140, 171). Ennek ellenére maga a települési egység latinul nem neveződik meg, illetve egy esetben az egyház földjére vagy birtokára történik utalás (1332/1335: *terra ecclesie sancti Iohannis* 'a Szent János egyház területe', VO. 121), magyar helynévként (mint *Szentiván*) pedig mindössze egyszer szerepel a forrásokban a *vicus* 'utca, házsor; városrész' latin földrajzi köznévvvel a 15. század végén (1490: *in vico Zenth Iwan*, VO. 294). A kisszámú helynévi adat miatt nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az egyrészes *Szentiván* forma lehetett a valós használatú névalak: esetleg egy *vicus*-nak megfelelő magyar szó (például a *szeg* ~ *szege*) is részét képezhette a névnek, hasonlóan Veszprém több más városrészének a nevéhez (vö. *Sárszeg*, *Szentmiklósszege*, *Szentkatalinasszonyszege*).

Szent Tamás egyháza

A veszprémi püspök volt a birtokosa Szenttamásnak (Cs. 3: 292, Urbarium: 9, 81–82), mely vásár- és vámhely volt a középkorban (MRT. 2: 235). A váralján lévő püspöki városrész névadó szentje az 1173-ban szentté avatott Beckett Szent Tamás, a szent kultuszának magyarországi jelentkezéséből arra lehet következtetni, hogy temploma építésére valamikor a 12. század utolsó negyedében vagy nem sokkal azt követően kerülhetett sor (SOLYMOSI 2000: 146). A fontos vásáros helyként ismert városrészt meggyőző érvek alapján lokalizálta SOLYMOSI LÁSZLÓ — részint az alább említett 1237-es oklevél segítségével — a várhegy déli végénél

³ 1209: *[ecclesia] Sancti Iohannis* (VO. 32), 1240 u. (1318 k.): *[ecclesia] beati Iohannis Baptiste* (VO. 42), 1332/1335: *[ecclesia] sancti Iohannis* (VO. 121), 1348: *[ecclesia] sancti Iohannis* (VO. 132), 1355: *prope ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste* (VO. 140), 1386: *prope ecclesiam sancti Iohannis Baptiste* (VOS. 352), 1395: *inter vallem Bydestow a parte orientali et ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste* (VO. 171), 1424: *inter terras ecclesie sancti Iohannis* (VO. 197), 1464: *ad latus ecclesie beati Iohannis Baptiste* (VO. 234), 1480 u.: *[ecclesia] Beati Iohannis Baptiste de Wesprimio* (VOS. 441), 1484: *ad latus ecclesie nostre Sancti Iohannis Baptiste* (VO. 271).

fekvő piactér, piacdomb környékén, szemben a korábbi feltételezésekkel, amelyek a helyét a Benedek-hegytől északra valószínűsítették (2000: 145).

Sajátos módon templomát alig említik a források. Patrocíniumának megjelenésére egyetlen elliptikus szerkesztésű korai eset adathozható: 1261: sacerdotis *Sancti Thomae* 'Szent Tamás papjai' (VOS. 118), maga a Szent Tamásnak szentelt plébánia pedig 1550-ben szerepel még egy oklevélben, de ekkor már az épület pusztulásáról olvashatunk (MRT. 2: 235).

Egy 1237-es keltezésű telekvásárlással kapcsolatos oklevél említi először magát a helyet (a templom körüli területet) latin nyelven a *campus* 'mező' földrajzi köznévi megjelöléssel: 1237/1320: *iuxta campum sancti Thoma* 'Szent Tamás mezeje mellett' (VO. 41). Ez az említés minden valószínűség szerint helynévi említés, ahol a *sancti Thoma* nem a templomra, hanem inkább már a területre (a mezőre) vonatkozhatott, és úgy értelmezhető mint a 'Szent Tamás védőszent birtokában lévő mező' vagy 'az a mező, mely a Szent Tamás nevű templom mellett fekszik' (vö. HOFFMANN 1999, SZENTGYÖRGYI 2013: 158, 160). Tehát a patrocíniumi helynév első említése latin nyelven történt. Megoszlanak a vélemények abban a kérdésben, hogy a patrocíniumi helynevekre más helynévtípusokhoz képest jellemzőbb-e a latin nyelvű megjelenés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 269–298, SZENTGYÖRGYI 2013: 161–163, TÓTH 2007: 409). Itt mindenesetre az egyházi oklevélkiadás mellett az oklevél koraisága is magyarázatot adhat a latin névhasználatra. Az 1237-ben mezőként előforduló terület kétségkívül azonosítható a 14. századtól már faluként emlegetett hellyel (*villa Sancti Thome, Szenttamásfalva*). Az egyházi intézmények egy része Európa-szerte lakatlan helyen létesült, néhány földrajzi név is megőrizte, hogy a templom valaha mezőn épült (például *Szentgyörgymező* Esztergomban). A veszprémi vártól délre fekvő mezőn a 12. század végén, a 13. század elején emelt Szent Tamás-templom környéke is fokozatosan népesülhetett be, településtörténeti szempontból a Szent Tamás mezeje folytatása lehetett tehát az 1370-ban már *villa*, azaz 'falu'-ként említett hely (1370: in *villa episcopali Sancti Thome martyris*, VOS. 286; 1428–1438: de *villa Sancti Thome*, VOS. 380), ahol vásárokat is tartottak (SOLYMOSI 2000: 140). A 15. század második felétől kezdik el a források magyarul említeni a falut a latin *villa Sancti Thome* szerkezetnek megfelelő magyar *Szenttamásfalva* névvel (1464: *Zenthamasfalwa*, VOS. 422; 1479: *Zenthamasfalwa*, VOS. 439; 1488: *Zenththamasfalwa*, Adólaajstrom 202; 1489: in *villa Zenthamasfalwa*, VO. 288; 1521: *Zenthamasfalwa*, Urbarium 81). Csúpn egy, az országos vásáráról hírt adó oklevélben jelenik meg a név egyrészes szerkezetüként mint *Szenttamás* (1503: ad possessionem *Zenthamas* vocatam, in predicta possessione *Zenthamas*, VOS. 465, 466).

Szent Miklós egyháza

A Szent Miklós egyháza körüli települési egység a várostól némileg elkülönülve, a vártól körülbelül fél kilométerre délre feküdt. Az egyház védőszentje Miklós püspök, akinek a tisztelete Magyarországon is korán kialakult, december 6-a Szent László

kora óta parancsolt ünnep volt (MEZŐ 2003: 308). A hely megtelepülése régészeti leletekkel a 10–11. századtól bizonyítható (KRALOVÁNSZKY 1994, MRT. 2: 236). Központja a dombon álló Szent Miklós-templom és a Koma-kút, mindegyikről 13. századi források tesznek először említést (VO. 41, 57, 94). Okleveles adatok szólnak az itt lakó vargákról és ötvösökről (KRALOVÁNSZKY 1994, VO. 97), ami talán összefüggésben lehet azzal, hogy Szent Miklóst a kereskedők védőszentjeként is tisztelték. A középkor végére nagyjából káptalani birtokká vált (MRT. 2: 236), a veszprémi püspökség 1524-es urbáriumja szerint pedig a Szentmiklós utcája a püspök birtokállományába tartozott (Urbarium 9, 82–83).

Plébániatemploma a feltárását végző régészek szerint 11. századi, és a székes-egyház után a város talán legrégebbi Árpád-kori temploma volt (GUTHEIL 2008: 196). A templomnak 1237-től vannak okleveles adatai, 1541-ben még épen állt (GUTHEIL 2008: 196), utoljára 1543-ban hallunk róla (PÁKAY 1942: 51–52).⁴ A patrocínium elliptikus szerkesztésmóddal is előfordul (1448: Executores [plebani] Sancti Nicolai et Sancti Iohannis Baptiste, VOS. 409; 1479: Dyonisius Sancti Iohannis Baptiste et Kylianus Sancti Nicolai confessoris ecclesiarum parochialium plebani, VOS. 438). Éppen a legkorábbi okleveles említések a szent neve szintén önmagában áll az egyházi épület, sőt esetleg az azt körülvevő terület jelölőjeként, mintegy metonimikusan (egy eladott birtokból 13 hold található 'Szent Miklóssal szemben': 1237/1320: versus sanctum Nicolaum, VO. 41).

Az első egyértelműen helynévi említése a városrésznek magyarul történt 1402-ben *Szentmiklósszege* formában, és a 15. században viszonylag gazdagon adatolható ugyanebben az alakban (1402: in vico *Zenthmykloszege* vocato, VOS. 367; 1412: in *Zenthmikloszege*, in *Zentmikloszege*, in dicta *Zenthmikloszege* vocata, VO. 178; 1416: de *Zentmykloszege*, in dicta *Zentmykloszege*, de eadem *Zentmykloszege*, VO. 190). Tehát a magyar helynév a szentnév és a 'településrész' jelentésű *szege* földrajzi köznév birtokos jelzős kapcsolatából alakult. A Koma-kút környéke *Szent Miklós tér*-ként szerepel 1461-ben (1461: in *area Sancti Nicolai*, VO. 230). Ez a terület a 15. század végétől *Szent Miklós szege* ~ *Szent Miklós utcája* néven is feltűnik a forrásokban, először latinul, majd magyarul (1486: in *platea Zenthmykloszege* vocata, VO. 283; 1524: *Zenthmykloswezaya*, Urbarium 82).

Szent Margit egyháza

A nyugati váralján álló templomról az 1082-re datált hamis birtokösszeírásból értesülünk először (VO. 22), hiteles oklevélből pedig a 13. századból (VO. 42). Régészeti és művészettörténeti megfigyelések alapján a templom építése a 12–13. századra tehető (ZSOLDOS 2010: 17). Az egyház védőszentje Antiochiai Szent

⁴ 1240 u.: Gregorio sacerdote *ecclesie beati Nicolai* de Wesprimio (VO. 42); 1271: terra *ecclesie beati Nicolai* (VO. 57); 1293: sub monte *ecclesie beati Nicolai* (VO. 94); 1305: terra *ecclesie beati Nicolai* (VO. 105); 1332/1335: in valle sub *ecclesia sancti Nicolai*, retro ortum sacre *ecclesie sancti Nicolai* (VO. 120, 121); 1335: infra *ecclesiam beati Nicolai*, sub monte *ecclesie beati Nicolai* (VOS. 220, 224); 1448: Bartholomeum plebanum *ecclesie sancti Nicolai* (VO. 216).

Margit szűz és vértanú volt (GUTHEIL 2008: 183). A templom építése talán kapcsolatba hozható Szent Margit kultuszának fellendülésével, ami II. Endre szentföldi hadjáratahoz köthető, ahonnan az uralkodó magával hozta Margit fejereklyéjét. A templom a török időkben elpusztult, a romok helyén épült fel a mai is álló Szent László-templom. Az egyház körül létesült település is minden bizonnyal Árpád-kori (i. h.). A kanonokok többségének a várból való 14. század eleji kiköltözése után itt volt háza, és feltehetőleg azért telepedtek a nyugati várfeljáró közvetlen közelébe, mert a zsolozsma elvégzésére fel kellett menniük a székesegyházba (i. m. 186, 190). Az oklevelekből megtudható, hogy a nagyjából húsz kanonoki házon kívül káptalani fürdő (VO. 189–190) és vízimalom (VO. 142–144) is volt a városrészben.

A templom megnevezése a 'Szent Margit egyháza' jelentésű patrocíniumi névszerkezettel történt latin nyelven. A szerkezetben *Szent Margit* neve a következő formákban fordult elő latinul: *Sancta Margaretha* 'Szent Margit', *Beata Margaretha* 'Boldog Margit', *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Margaretha* 'Boldog (vagy Szent) Szűz Margit'. Az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *basilica* 'székesegyház', *ecclesia* 'egyház, templom', *ecclesia parochialis* 'plébániatemplom' szavakkal történt.⁵ Elliptikus szerkezetben is előfordult a templom megnevezése (1427: *plebanum Sancte Margarethe*, VOS. 378).

A templom környéki városrész nevével magyar nyelven a középkori forrásokban nem találkozunk. A latin helymegjelölésekben általában a *vicus* 'utca, házsor; városrész' (1412: in *platea seu vico nostro capitulari*, VO. 177; 1481: in *vico capitulari*, VO. 263; 1507: in *vico et solo nostro capitulari a parte occidentali castri*; in *vico et solo capitulari*, VO. 313, 315), egy-egy esetben az *angulus* 'szeg, szeglet, zug' (1416: in *angulo sancte Margarethe*, VO. 189), *solum* 'föld' (1507: in *vico et solo nostro capitulari a parte occidentali castri*; in *vico et solo capitulari*, VO. 313, 315), *platea* 'utca' (1412: in *platea seu vico nostro capitulari*, VO. 177) földrajzi köznevek szerepelnek. Ezek közül csak egy 1416-os oklevélbeli adatban szerepel a szent neve (*angulus sancte Margarethe* 'Szentmargitszeg'), míg a többi a lakókkal, illetve a birtokossal nevezi meg a városrészt (*vicus capitularis* 'káptalani városrész'). Tehát a *vicus capitularis* látszik a helyre vonatkozóan a legállandóbb, leggyakrabban előforduló szerkezetnek, olykor azonban a keleti váralja településre, Sárszegre szintén használták a *vicus capitularis*-t (1484: in *vico Sarzegh* appellato,

⁵ +1082 [1326–1327]: *iuxta basilicam sancte Margarete* (VO. 22), 1240 u.: [*ecclesia*] *sancte Margarethe* (VO. 42), 1296: *ad ecclesiam beate Margarete* (VOS. 169), 1318: *apud ecclesiam beate Margarethe* (VO. 115), 1352: *prope ecclesiam beate Margarethe virginis* (VO. 133), 1358: *sub eadem ecclesia beate Margarete virginis* (VO. 142), 1358: *ecclesia beate Margarete v[irginis]* (VO. 143), 1364: *ecclesia beate Margarethe virginis et martiris* (VO. 147), 1417: *rector parochialis ecclesie beate Margarete virginis et martiris* (VO. 197), 1467: *ecclesia parochialis sancte Margarethe* (VO. 244), 1486: *ab orientali ecclesie beate Margarethe* (VO. 281), 1506: *ab ecclesia parochiali Beate Margarethe virginis* (VO. 313), 1507: *versus ecclesiam parochialem beate Margarethe virginis* (VO. 314), 1507: *versus ecclesiam parochialem sancte Margarethe virginis* (VO. 314, 315), 1516: *ab oriente ecclesie Beate Margarethe Virginis* (VO. 334).

VO. 272; 1484: per medium vici capitularis, VO. 276 stb.), mivel ott is volt nyolc kanonoki ház (GUTHEIL 2008: 194).

Szent Katalin egyháza

A Szent Katalinról elnevezett domonkos apácakolostor alapításáról Bertalan veszprémi püspök 1240-es alapítólevele tanúskodik (VOS. 100–101). Itt nevelkedett 1246–1252 között IV. Béla lánya, Margit. A kolostornak és a hozzá tartozó teleknek a helyét pontosan meghatározza egy 1275-ös, IV. László feleségének, Izabellának az adományait számba vevő határjáró oklevél: eszerint a vár alatt északnak, a Benedek-hegy nyugati tövében feküdt, a Szent Margit egyháza környéki városrész keleti szomszédságban (VO. 58, GUTHEIL 2008: 167–168). 1275-ben a városrészben található négy nemesi udvarház, a Sédén épült vízimalom és az apácáknak segédkező domonkos testvérek háza, illetve itt említik a Jutasra vezető utcát (VO. 58); egy 1467-es oklevél szerint pedig már négy kanonoki tulajdonban lévő ház is állt a Jutasi utcában (VO. 244, GUTHEIL 2008: 190). Egy 1492-es adásvétel arról tájékoztat, hogy a teljes Jutasi utca és a malom is a káptalan tulajdonába került (VO. 297, GUTHEIL 2008: 191).

A domonkos kolostor létrejöttéről az 1240-es alapítóleveléből így értesülünk: „Bertalan, Isten kegyelméből veszprémi püspök [...] óhajtván, hogy Szent Katalin hozzánk kegyes legyen, ennek a Szűznek a tiszteletére Veszprémben egyházat építtettünk” (VOS. 100–101, GUTHEIL 2008: 166). A templomok védőszentjének kijelölésében az egyház játszotta a döntő szerepet, egyházi intézmények alapítóleveleiben általában azok nevét is meghatározták, olykor még a felépítésük előtt (MEZŐ 1996: 37). A Szent Katalin-kolostor esetében magának az oklevélnek a szövege tanúskodik erről (vö. TÓTH 2007: 412), ugyanis maga a helyi előljáró, a város püspöke volt az, aki megválasztotta a védőszentet. A hely megnevezése a 'Szent Katalin kolostora' vagy 'Szent Katalin egyháza' jelentésű patrocíniumi névszerkezettel történt latin nyelven. A szerkezetben *Szent Katalin* neve a következő formákban fordult elő latinul: *Beata Catherina* 'Boldog Katalin', *Sancta Catherina* 'Szent Katalin', *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Catherina* 'Boldog Szűz Katalin'; az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *claustrum* 'kolostor' és *ecclesia* 'egyház, templom' szavakkal történt.⁶ Hiányos szerkezetben is

⁶ 1240 u.: [*ecclesia*] *beate Katherine* de valle Wesprimiensi (VO. 42); 1318: inter terras *ecclesie beate Katherine virginis* de Wesprimio (VO. 116); 1332/1335: inter terras *ecclesiarum* beati Mychaelis et *sancte Katharine* (VO. 121); 1338: inter terras *ecclesie beate Katherine virginis* de valle Wesprimiensi (VO. 126); 1424: ab occidente *claustrum beate Katherine* de ipso Wesprimio (VO. 197); 1462: ab orientali monialium *claustrum beate Katherine virginis* de sub rupe Wesprimiensi; 1467: ad *ecclesiam beate Katherine* (VO. 244); 1476: [*claustrum*] *beate Katherine virginis* de sub rupe sancti Benedicti (VO. 259); 1481: prioris *claustrum Sancte Katherine* de sub castro Wesprimiensi (VO. 262); 1484: *claustrum Sancte Katherine* de Wesprimio, in *claustrum Sancte Katherine virginis et martiris* sub rupe sancti Benedicti in valle Wesprimiensi, in *claustrum beate Katherine virginis et martiris* sub rupe sancti Benedicti in valle Wesprimiensi (VO. 270, 276); 1486: prior *claustrum beate Katherine virginis* sub rupe sancti Benedicti (VO. 282); 1489: in *claustrum beate Katherine virginis* de sub rupe sancti Benedicti de Wesprimio (VO. 288).

előfordult a patrocínium, főként az apácákkal vagy a konventtel kapcsolatosan, egy esetben a területükre vonatkozóan is (lásd az 1271-es oklevelet).⁷ A kolostorhoz továbbá csatlakozott egy ispotály is, szintén Szent Katalinról elnevezve: 1556: *domus hospitalis Sancte Catherine* (Számadáskönyv 327).

Nemcsak a patrocínium, hanem a latin helynév is gazdagon adatolható. Magát a városrészt már az 1275-ös adománylevél névvel említi annak kapcsán, hogy ekkor került Izabella királyné jóvoltából a teljes városrész az apácák tulajdonába: *vicum Sanctae Catharinae dictum* (VO. 58). Ebben az összefüggésben teljesen világos a névadás motivációja, miszerint az a kolostorról kapta a nevét. A *Vicus Sancte Catherine* helynév voltát a megnevezőszós szerkezetben való előfordulása mellett az is megerősíti, hogy a későbbiekben is minden esetben a *vicus* 'utca, ház-sor; városrész' a köznévi és a *Sancta Catherine* a tulajdonnévi tagja a névnek, a szerkezet tehát állandónak tekinthető (1495: *vicus Sancte Katherine*, *vicus Sancte Catherine*, Számadáskönyv 9, 10; 1496: *vicus Sancte Catherine*, Számadáskönyv 19, 20; 1497, 1498: *vicus Sancte Katherine*, Számadáskönyv 30, 31, 44). Magyarul csupán egyetlen esetben szerepel a helynév a forrásokban: 1467: *in loco Zenthkatherina azzonzege vocato* (VO. 244). A helynévben megjelenő *asszony* szó magyarázata MEZŐ ANDRÁS szerint az, hogy a hagyomány szerint Alexandriai Katalin királylány volt (1996: 112). Az *asszony* névelem *Szent Katalin*-nal összefüggésben a veszprémin kívül más helynevekben is felbukkan: egy Bihar megyei (1391: *Zenthkatherinaazunfalua*) és egy Vas megyei (1496: *Zenthkatherynazzon*) település nevében (i. h. 110–111). Emellett az *asszony* szó kódexeinkben a női szentek megnevezésére is szolgált, az Érdy-kódexből például — mely Alexandriai Szent Katalin legendáját is tartalmazza — a következő példák hozhatók: *Szíz szent Kalára asszon*, *Szűz szent Márta asszon*, *Szíz szent Krisztina asszon*. A veszprémi helynév földrajzi köznévi tagja a *szeg*, melynek előfordulására a település más városrészneveiben is van példa (vö. *Szentmiklósszeg*, *Sárszeg*).

Szent Benedek hegye

A Várhegytől északra, a Séd kanyarulatától közrefogva áll ez a meredek, sziklafalakkal határolt hegy. A Szent Katalin domonkos apácakolostor adományait és határjárását tartalmazó 1275-ös oklevélben említik először latin nyelven Szent Benedek szikláit (1275: *sub fronte rupis Sancti Benedicti*, *ad frontem rupis Sancti Benedicti*, VO. 58). Ezt követően is gyakran feltűnik a középkori oklevelekben, leggyakrabban az alatta épült malommal vagy egyéb határpontokkal kapcsolatosan.⁸

⁷ 1271: *terra beate Virginis Katherine* (VO. 57), 1276: *sororibus beate Katerine virginis* (VO. 63), 1332: *sessiones iobagionum sororum sancte Katherine* (VO. 121), 1475: *prior conventus sancte Katherine* (VO. 256), 1484: *conventus Sancte Katherine virginis et martiris* (VO. 274).

⁸ 1437: *sub rupe Sancti Benedicti* (VOS. 388), 1438: *sub ruppe Sancti Benedicti* (VOS. 393), 1467: *ab oriente montis seu petre sancti Benedicti appellati* (VO. 244), 1476: *sub rupe sancti Benedicti* (VO. 259), 1484: *sub rupe sancti Benedicti* (VO. 272, 276; VOS. 449), 1486: *sub rupe Sancti Benedicti* (VO. 282), 1489: *sub rupe Sancti Benedicti* (VO. 288).

A latin helymegjelölés állandónak tűnik: a *rupes* 'szikla, szirt' jelentésű földrajzi köznév és *Szent Benedek* latin neve alkot birtokos jelzős szerkezetet. Egyetlen oklevél van, amelyben a *mons* 'hegy' és a *petra* 'szikla' vagylagos szerkezetet alkotva áll a helynév alaptagjaként (lásd a 8. lábjegyzet 1467-es adatát). Később BÉL MÁTYÁSNÁL szintén ezzel a két latin földrajzi köznévvel áll a szentnév (1731 u., 1772: ibi *petram S. Benedicti*; 1772: *montis D. Benedicti*, BEL 2012: 589). Csak a 18. század végétől fordul elő magyarul a hegy neve (1799: *Benedek hegye*, Vályi 630; 1864: *Benedek hegy*, NY. NAGY 2000: 203; 1926: *Szentbenedekhegy*, Kat. 1926: 7).

A névadás történeti alapja nem tisztázható megnyugtatóan. A középkori Veszprém Szent Benedek tiszteletére emelt templom vagy kápolna ugyanis nem volt, csupán a székesegyházban szenteltek András és Benedek vértanúknak oltárt egy 1467-es oklevél szerint (VO. 241–242). A templomokban lévő oltárok, harangok stb. szentnevei azonban nem folytatódtak helynévben, aminek részben egyházjogi, részben időrendi okai voltak, oltárok létesítése ugyanis időbeli csúszással, a templom felszentelése után sokszor több évszázaddal történt, ahogyan a jelen esetben is (vö. BENKŐ 1993: 14). A Benedek-hegy területén a régészeti feltárás sem tanúskodik semmilyen egyházi rendeltetésű középkori építményről (MRT. 2: 232). A veszprémvölgyi apácákkal kapcsolatosan ugyan felmerült, hogy nem ortodox hitűek, hanem Benedek-rendi apácák voltak, de ez nem tisztázott kérdés (MRT. 2: 237, GUTHEIL 2008: 156). PESTY FRIGYES azt írja, hogy a népmonda szerint az itt megölt Benedek püspököt és kedves lovát temették itt el, de hogy mikor és ki által, azt nem tudják (NY. NAGY 2000: 203). Az ezzel kapcsolatban említett boltozott falmaradvány mindenesetre nem középkori eredetű, hanem 17. századi (MRT. 2: 232). Volt ugyan Benedek nevű püspöke Veszprémnek — a környékbeli származású Rád nembeli Benedek püspök 1289 és 1311 között (GUTHEIL 2008: 44, 241) —, azonban a hegynév ennél korábbi adatolása (1275-ben már említik), illetve ezt a püspököt nem avatták szentté. A püspök után való névadás esetében a *rupes*, *mons* vagy *petra Benedicti*, magyarul a *Benedek-hegy* nevet feltételezhetnénk.

Domborzati alakulatokat egyébként nevezték el patrocíniumtól függetlenül is szentekről, ennek legismertebb hazai példája a *Gellért-hegy*, mely a vértanúhalált halt Szent Gellért csanádi püspökről kapta a nevét: 1495: „in latere *montis sancti Gerardi martiri*”, 1510: *zent gelyert hegye* (FNESz. *Gellért-hegy*). A Szepes vármegyében található *Szentantal-völgy*-et szintén templomcímű előzmény nélkül nevezték el: 1326: pro fundatione claustrī, que *vallis Sancti Anthonii* prope Doneyz nuncupatur ~ *domus vallis Sancti Anthonii* (KENYHERCZ 2023: 371). A völgyben található karthauzi monostor védőszentje ugyanis Szűz Mária, templomát pedig Szűz Mária és Keresztelő Szent János kettős titulussal említik (i. h.). KENYHERCZ RÓBERT szerint talán egy speciális névadási szándék állhatott a háttérben, amennyiben — bár ez adatokkal nem bizonyítható — nemcsak a monostor, hanem a monostornak helyet adó terület is kapott nevet (i. m. 372).

3. A névelemzés tanulságai

A patrocíniumi helynevekkel foglalkozó átfogó vizsgálatok azt mutatják, hogy korántsem vált minden templomtitulusból településnév, Magyarországon például 5900 templomtitulus közül 1390-ből, és az európai kultúrkörben is hasonló arányokat tapasztalhatunk (TÓTH 2011). Természetesen Veszprémben sem szolgált mindegyik egyházi intézmény titulusa helynév alapjául, a Várban található számos templom és kápolna patrocíniumából például egy kivételével (ez a külső várra időlegesen használatos *castrum Omnium Sanctorum*) nem vált helynév. Az egy-egy plébániatemplom vagy kolostor körül létrejövő városrészek mindegyikének van azonban patrocíniumi eredetű neve (is), bár vannak közöttük alkalmi jellegűnek tűnők, egyszeri előfordulásúak, némelyikük pedig kizárólag latinul adathozható. Mindenesetre ez az egyöntetűség arra enged következtetni, hogy az oklevélírók (illetve az egyház) törekedhettek a területek ilyen típusú megnevezésére, ami egybevág azzal a megfigyeléssel, miszerint a patrocíniumi nevek nem spontán keletkezésűek, sokkal inkább tudatos, felülről jövő névadás eredményei (vö. TÓTH 2007: 414–417). Összesen hét védőszent (*Benedek, Iván ~ János, Katalin, Margit, Mária ~ Boldogasszony, Miklós, Tamás*) és a *Mindenszentek* nevéből alakult helynév latin vagy magyar nyelven a középkori város területén.

Az egyházi befolyás adhat magyarázatot a patrocíniumi helynevekre jellemző latin nyelvű használatra, illetve annak hosszabb ideig való megmaradására, mely Európa-szerte jellemző gyakorlat volt. Ahogyan a patrocínium megjelölése az oklevelekben mindig latinul történt, viszonylag gyakran a patrocíniumi helyneveket is latinul illesztették bele a szövegbe, legalábbis egy ideig (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 296–298).⁹ A veszprémi helynevek vizsgálata — melynek során a latin szövegkörnyezetet is figyelembe vettem a patrocíniumnak az abból létrejött helynévtől való elkülönítése érdekében — a következő eredménnyel szolgált. A nyolc védőszent neve nyolc latin (*castrum Omnium Sanctorum, campus sancti Thoma, villa Sancti Thome, vallis Sancte Marie, area Sancti Nicolai, angulus sancte Margarethe, vicus Sanctae Catharinae, rupis Sancti Benedicti*) és hét magyar (*Szenttamásfalva ~ Szenttamás, Boldogasszonyfalva, Szentmiklósszege, Szentmiklós utcája, Szentkatalinasszonysege, Szentiván*) helynév alapjául szolgált. A latin és a magyar helynevek időbeli megoszlását illetően azt láthatjuk, hogy hat esetben vagy megelőzi a latin nyelvű helynév a magyart, vagy magyarul nem is adathozható a név, ezek nagyrészt 13. századi említések. Mindössze egy olyan eset van (*Szentmiklósszege*), amikor a magyar helynév dokumentálhatósága korábbi a latinnál, illetve két név esetében (*Szentiván, Boldogasszonyfalva*) nem találunk latin helynévi megfelelőket, mindhárom helynév 15. századi forrásokból származik.

⁹ SZENTGYÖRGYI RUDOLF ezzel szemben azon a véleményen van, hogy egyáltalán nem általános a latin nyelvű névhasználat ennél a településnév-típusnál, ugyanis a korai adatok az esetek többségében nem településnévi, hanem patrocíniumi említések (2013: 162).

Tehát az oklevelezési gyakorlatból, illetve a helynév típusából (patrocíniumi nevek) fakadóan a magyar megnevezések a latinnál jóval később, csak a 15. századtól dokumentálhatók (már ha dokumentálhatók egyáltalán).

A névtípus általános vizsgálata azt mutatja, hogy számos patrocíniumi településnévnek volt párhuzamos használatú névváltozata, és ezeknél zömében a patrocíniumi forma szorította ki idővel a más motivációjú, feltételezhetően régebbi nevet (MEZŐ 1996: 43–44, TÓTH 2007: 416–417). A vizsgált anyagban a Szűz Mária monostort közvetlenül övező terület neve a korai forrásoktól kezdve *vallis Vesprimiensis* (később magyarul is *Veszprémvölgy*), míg a patrocíniumi eredetű *vallis Sancte Marie* csak egyszeri előfordulása. Tehát ez a települési egység kezdetől fogva más motivációjú nevet viselt. Viszont patrocíniumi néven említik néhány évtizedig az apácák egyik környékbeli birtokát, *Boldogasszonyfalvát*, ami egyes feltételezések szerint *Kemecse* és *Tekeres* összefoglaló neve volt. A *Vár* megnevezése hasonlóan alakult *Veszprémvölgyé*-hez: csak időlegesen és csak a teljes terület egy részére volt használatos a *castrum Omnium Sanctorum* megnevezés. A Szent Margit egyháza körüli település zömében *vicus capitularis* 'káptalani városrész' említéssel szerepel a középkori forrásokban (mely szintén egyházi befolyást tükröző elnevezés), és csak egyszer patrocíniumi néven. A többi településrésznél nem adatolható párhuzamos név vagy a patrocíniumi elnevezést megelőző név.

Több oka is lehet, hogy viszonylag nagy arányban váltak a patrocíniumokból helynevek a város területén. A nevek egységessége — véleményem szerint — az egyház részéről egyfajta tervezett, tudatos névadási tevékenységre vall. Nem egy esetben a templom vagy kolostor megépítése feltételezhetően közel egykorú volt a települési egység létrejöttével, ami mindenképpen kedvezett ennek a típusú névadásnak. Továbbá az sem mellékes tényező, hogy a város birtoklásán igen nagy arányban a püspök, a káptalan és a két szerzetesrend osztozott, feltételezhetjük, hogy ezt aényt a névadással is igyekeztek kifejezni.

Irodalom

- Adóljajstrom = SOLYMOSSI LÁSZLÓ, Veszprém megye 1488. évi adóljajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. 1984. 121–239.
- BEL, MATTHIAS 2012. *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus 2. TÓTH GERGELY szerk. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–19.
- BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.

- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- Érdy-kódex = HORVÁTH IVÁN–BÁRCZI ILDIKÓ programvezetők, *Az Érdy-kódex szövegkritikai kiadása.* Budapest, ELTE BTK, Bölcsészeti Informatikai Önálló Program, 1999–. URL: <https://magyar-irodalom.elte.hu/erdy-kodex/>
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GUTHEIL JENŐ 2008. *Az Árpád-kori Veszprém.* Monográfiák és forráskiadványok Veszprém történetéből 1. Harmadik kiadás. Veszprém.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOKlt. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk., *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- HUNGLER JÓZSEF 1988. *Veszprém településtörténete.* Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár.
- KARLINSZKY BALÁZS 2014. Középkori határjárások a Cserháton. *Veszprémi Szemle* 2014/1: 3–18.
- Kat. = *Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század).* URL: <http://mapire.eu/hu/map/cadastral>
- KENYHERCZ RÓBERT 2023. Patrocíniumi eredetű helynevek a középkori Szepes vármegyében. *Magyar Nyelvjárások* 61: 367–388.
- KOPPÁNY TIBOR 1967. Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6: 117–150.
- KOROMPAY GYÖRGY 1957. *Veszprém. Városképek–Műemlékek sorozat.* Budapest, Műszaki Kiadó.
- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- MEV. 1 = DRESKA GÁBOR–KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464.* A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár középkori oklevelei. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, 2014.
- MEV. 2 = DRESKA GÁBOR szerk., *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479.* A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, 2019.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MRT. 2 = ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN, *Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- NY. NAGY ISTVÁN 2000. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye.* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár.

- PÁKAY ZSOLT 1942. *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696)*. Veszprémvármegyei Füzetek 7. Veszprém.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2000. Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Válaszúton. Pogányság–kereszténység. Kelet–nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 129–148.
- Számadáskönyv = KREDICS LÁSZLÓ–MADARÁSZ LAJOS–SOLYMOSI LÁSZLÓ közléte. *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika 1526–1558. Javadalmások és javadalmak 1550, 1556*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1997.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagionimái. *Névtani Értésítő* 35: 157–178.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrocinium Settlement Names in Europe. *Onomastica Uralica* 8: 175–207.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- Urbarium = KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSI LÁSZLÓ, *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Új Történelmi Tár 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- Vályi = VÁLYI ANDRÁS, *Magyar országnak leírása 1–3*. Buda, 1796, 1799.
- VeszprHtLex. 2. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF szerk., *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- VMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, 2000.
- VO. = GUTHEIL JENŐ, *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007.
- VOS. = ÉRSZEGI GÉZA–SOLYMOSI LÁSZLÓ szerk. *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 20. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2010.
- VR. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26: 11–21.

Patrocinium Settlement Names in Medieval Veszprém

During the 12th and 13th centuries, religious place names became increasingly common among Hungarian toponyms, reflecting the growing influence of the church in various aspects of life. This study explores how the place names of Veszprém in the Middle Ages conveyed the presence and prominence of the church within the city.

First, I outline the onomastic and historical context of the research. Religious place names form a complex category, encompassing names that refer to church buildings or their parts (e.g., *Fehéregyház* ‘white church’), clergy or church organizations (e.g., *Apáti* ‘abbot’s’), and the patron saint of the church (e.g., *Szentmihály* ‘(church) consecrated in honor of St. Michael’). Of these, my focus is on the place names of Veszprém that derive from the name of a church’s patron saint (i.e., *patrocinium*). In the introduction, I briefly review the current onomastic literature on this topic and then present the historical sources for the study. These sources consist of the Latin charters of the town up to the mid-16th century, which contain both Hungarian and Latin place names.

In the second part of the paper, I analyze the *patrocinia* that have become place names individually. The church played a significant role in the history of Veszprém during the Middle Ages: the bishopric was established at the turn of the millennium, and several monastic orders settled in the town. Of the city’s eight settlement parts, seven developed around religious institutions. The names of patron saints are reflected not only in the names of districts but also in those of hospitals, streets, mountains, and valleys.

The distinction between *patrocinia* and *patrocinium* place names in the documents is often unclear. Therefore, I present not only the place names but also the *patrocinium* data. I examine both Latin and Hungarian place names, as some names appeared in Latin before Hungarian—or only in Latin during the Middle Ages. The name of the church is always provided as a heading (e.g., *Szent Margit egyháza* ‘Church of St. Margaret’). At the start of the analysis, I identify the area and provide a brief historical overview. This is followed by a linguistic analysis of patronyms and place names. Altogether, the names of seven patron saints (Benedek, Iván ~ János, Katalin, Margit, Mária ~ Boldogasszony, Miklós, Tamás) and Mindszent (‘All Saints’), in either Latin or Hungarian, were used as place names in the medieval town. As a result, this section of the study includes eight individual analyses.

The final part of the paper summarizes the conclusions of the name analysis. Each quarter surrounding a church or monastery was named after a patron saint. Although some names are occasionally used and some are unique. Hungarian place names were documented later than their Latin counterparts, appearing only from the 15th century. Probably the ecclesiastical influence explains the long survival of the Latin name use. The uniformity of these names suggests that the Church assigned them in a deliberate and systematic manner, rather than allowing them to develop spontaneously.

The primary owners of the city were the bishop, the cathedral chapter, and two monastic orders, who likely sought to assert their ownership through the names they assigned. The establishment of churches and monasteries likely coincided with the formation of settlement units, which further encouraged this type of naming. These findings align with recent onomastic studies. To better understand the medieval naming of ecclesiastical centers like Veszprém, further research is needed to determine whether this phenomenon was widespread or specific to certain locations.

A pannonhalmi apátság 1001-es alapítólevele szórványainak olvasati rekonstrukciója*

1. Bevezetés

A pannonhalmi apátság alapítólevele már hosszú ideje a történelem- és diplomatikatudomány érdeklődő szeretetét élvezi. Szent István korához tíz oklevél köthető, ezek közül egy másolatban (az 1001 e./1109-es Veszprémvölgyi monostor adománylevele) három pedig interpolációban (az 1001-es pannonhalmi apátság alapítólevele, az 1009/+1257/1263 u./1295 k./1469-es Veszprémi püspökség adománylevele, valamint az 1009/+1205–1253/1343 e./1350/1404-es Pécsi püspökség alapítólevele) maradt korunkra. Mivel tehát a pannonhalmi apátság alapítólevele az egyik legkorábbról fennmaradt királyi oklevél, valamint mert tartalmát tekintve is fontos történeti forrásnak tekinthető, és mert ebben helyezkedik el első királyunk híres monogrammja, az oklevél már évszázadok óta fontos kutatási tárgy. CORNIDES DÁNIEL az 1770-es évek elején robbantotta ki az ún. bellum diplomaticumot, amely a magyar diplomatikatudomány legjelentősebb, hosszan elnyúló szakmai vitája volt, és amely fontos változást hozott az alapítólevél megítélésében, addig ugyanis az általános vélekedés szerint az oklevél ma ismert formája az eredeti, Szent István korából fennmaradt okirat volt. CORNIDES DÁNIEL először a KOLLER JÓZSEFhez, majd a BENCZÚR JÓZSEFhez írt magánleveleiben fejtette ki, hogy a diploma hitelessége több ponton megkérdőjelezhető (pl. Domonkos érsek és Sebestyén érsek egyidejű említése, a 11. században még ismeretlen vicecancellarius tisztség megnevezése, Anasztáz pannonhalmi apátként való említése, valamint a rex titulus használata miatt), később pedig BENCZÚR JÓZSEF egy névtelenül publikált művében tudományos érvekkel alátámasztva támadta meg az oklevél hitelességét. Ezzel három jelentős tudós is vitába szállt, a kirobbant bellum diplomaticumot pedig KOLLER JÓZSEF zárta le 1782-ben, hogy aztán 1868-ban ismét kiújuljon a vita (minderről részletesebben lásd THOROCZKAY 1996: 91–93). Manapság már egyetértés van abban, hogy az oklevél ma ismert, a Pannonhalmi Bencés Főapátságban őrzött változata nem az eredeti, hanem többszörös szerkesztésen átesett interpolátum, ugyanakkor

* A dolgozat a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

az oklevél egyes részeinek eredetiségéről folytatott viták mindmáig zajlanak. Az oklevél keletkezéstörténeti hátterével jelen dolgozatban nem kívánok foglalkozni (ehhez lásd ERDÉLYI 1902; SZENTPÉTERY 1938; ENGELBERT 1996; ÉRSZEGI 1996, 2010; THOROCZKAY 1996, 2016), csupán a négy szerkesztést foglalom össze egy táblázatban, mivel ezeknek tartalma igen releváns a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz.

Szerkesztés	Datálás	Keletkezésének oka	Tartalom
I. szerkesztés	1001	A pannonthalmi monostor templomának felszentelése.	Csupán az egyes szám első személyben írt szövegrész, amely rendelkezik a somogyi tizedekről, az egyházi jelvények donációjáról, valamint tartalmaz egy birtokkal foglalkozó záradékot.
II. szerkesztés	12. század első fele (1157 előtt)	A monostor püspöki jellegének és a javainak védelmében az apát interpolációt készített a II. Paschalis által 1102-ben kibocsátott pápai bulla alapján.	Szent István kárpótolja a veszprémi püspököt a somogyi tizedekért, ezért adományozza neki <i>Cortou</i> -t. Erre függesztik a Kálmán-kori pecsétet.
III. szerkesztés	13. század eleje	A somogyi tized és a pannonthalmi javak védelme.	A montecassinói kiváltóságok jegyzése, a somogyi tized, a főpapi jelvények és a birtokzáradék átfoglalozása.
IV. szerkesztés (a ma ismert oklevél)	13. század közepe előtt	Javaik védelmében egy „eredeti” oklevél megszerkesztése.	A III. szerkesztés tartalmát foglalja magába, valamint egy ismeretlen német-római oklevél külső jegyeit is felhasználja.

1. táblázat: A pannonthalmi oklevél változásainak szakaszai
(ÉRSZEGI 1996: 80; THOROCZKAY 2016: 56–57)

A fentiekből látható, hogy négyszeres interpolációban maradt fenn az oklevél, s mint interpolált oklevélnek, nyelvtörténeti hitelessége problémás. Az ilyen formában fennmaradt okiratok az utóbbi időben a nyelvtörténeti kutatások fontos részét képezik — lásd például SZŐKE MELINDA (2013, 2015, 2018, 2019, 2021) kiemelkedő munkásságát, továbbá a bakonybéli összeírás nyelvtörténeti vizsgálatáról PELCZÉDER KATALIN (2015, 2017, 2018), a százdi apátság alapítólevelének

vizsgálatáról KOVÁCS ÉVA (2018) munkáit. 2022-ben PÓCZOS RITA a pannonthalmi apátság adománylevelének egyes részleteit elemezte, és a helynév-rekonstrukció módszereivel (erről lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 135–148) a helynévi szórványok forrásértékét vizsgálta. Részben ez utóbbi munkához kíván kapcsolódni tanulmányom, melynek célja a Pannonthalmi alapítólevél eredeti, Szent István-kori rétege magyar szórványainak olvasati rekonstruálása. Itt emelném ki, hogy jelen munkám egy tanulmányosorozat egyik darabja, a tanulmányok pedig végül a doktori disszertációmban egyesülnek majd, kiegészülve az újabb tapasztalatokkal. Munkámhoz részleges módszertani támpontokat adnak a hamis és interpolált oklevelekkel foglalkozó névtörténeti és oklevéltani tanulmányok. Az általam célul kitűzött hangtörténeti, helyesírás-történeti és morfológiai rekonstrukciónak előfeltétele a vizsgált oklevelek kronológiai rétegeinek feltárása, ugyanakkor ezek a nyelvtörténeti megközelítések saját módszertant követnek, amelyek részben a korábbi szakirodalom megállapításaira, részben a 11. századról egyre gyarapodó friss ismeretekre támaszkodnak. Írásaim tehát olyan elő- és esettanulmányok, amelyek a konkrét, oklevelekhez kötődő nyelvtörténeti anyagot aknázzák ki, illetve tovább csiszolják az egyes nyelvi szintekhez illeszkedő elemzési módszertant. A születő disszertáció monografikus szinten újraértékeli majd ezeket az adatokat és tapasztalatokat, és átfogó képet igyekszik adni a 11. századi interpolált oklevelek nyelvtörténeti tanulságairól.

2. A szórványalak-rekonstrukció

A tanulmány célja a Pannonthalmi alapítólevél 11. századi rétegében fellelhető szórványok olvasati rekonstrukciója, hangtörténeti elemzése. Az interpolált oklevelek jellemzője azonban, hogy a szöveg utólagos módosításokon esett át, ebből kifolyólag a magyar nyelvű szórványokat sem biztos, hogy betűről betűre másolták át, ezeknek alakján is történhetett — akár szándékos, akár véletlen — változtatás: modernizálhatták vagy archaizálhatták őket, ugyanakkor a betűtűvesztés, a tollhiba lehetősége is mindig fennáll. Az interpolált oklevelek eredeti rétegében előforduló hely- és személynevekről először csupán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már a 11. században is léteztek ezen nevek, nyelvtörténeti elemzésünkhöz azonban fel kell fedni, hogy pontosan milyen alakban szerepelhettek az elveszett eredeti okiratban. Az olvasati interpretációhoz tehát elengedhetetlenül szükséges az előzetes szórványalak-rekonstrukció. Ennek keretei között a fennmaradó valamennyi átirat szórványalakját egymás mellé állítom, s ezeknek összehasonlításával, hangtörténeti, morfológiai, hangjelölés-történeti, etimológiai, névtörténeti és történeti elemzések alapján pedig visszakövetkeztetek arra, hogy az eredeti oklevélben pontosan milyen alakban szerepelhetett a név (ennek módszeréhez lásd a veszprémi püspökség adománylevelének szórványalak-rekonstrukcióját: SARNYAI 2022: 294–300). A Pannonthalmi alapítólevél szórványainak alak-rekonstrukcióját egy másik — még meg nem jelent — dolgozatomban végeztem el, ennek eredményeit az alábbiakban

összegzem. A rekonstrukció elsősorban az alábbi szempontok szerint történt: 1. hangjelölési sajátosságok (az adott előfordulás hangjelölései mennyire voltak jellemzők a 11. századra?); 2. hangtörténeti ismeretek (a betű mögött álló feltételezett hangok előfordultak-e a 11. században?); 3. a toldalékmorfémák vizsgálata; 4. más 11. századi adatokkal való összevetés; 5. etimológiai ismeretek; 6. az oklevelen belüli koherencia (pl. ugyanazt a toldalékmorfémát ugyanazzal a betűvel jelöli a scriptor, jóllehet ilyesféle koherencia gyakran nem jellemző a korai oklevelekben).

A mai Somogy (latinizálva, melléknévként) az alábbi alakokban bukkan fel az átiratokban: *Sumigiense* (1215~1250 e.; 1213; 1213), *Simigiense* (1215/1218 u.; 1526), *Symigiense* (1215/1396; 1215/1232; 1409; 1409), *Sumugiense* (1215/1222; 1215/1236), *Symigiense* (1215/1240; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240), *Sumygiense* (1240; 1351), *Symigiense* (1507). A szórványalak-rekonstrukciós eljárás alapján a *Sumigiense* alakot tekintem eredetinek, feltételezésem szerint ebben az alakban szerepelt a 11. századi oklevélben, így ezt vetem nyelvtörténeti elemzések alá.

A mai Pázmány név három másolatban (1215/1232; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240) *Paznano* alakban tűnik fel, az összes többi átiratban *Poznano*. A szórványalak-rekonstrukciós eljárás alapján a *Poznano* alakot kötöm a 11. századhoz, ezeken végzek további elemzéseket.

A *Hont* név *Cuntio* (1215~1250 e.; 1351; 1507), *Concio* (1213; 1213; 1215/1396; 1215/1222; 1215/1236; 1215/1240; 1215/1232/1240), *Contio* (1215/1218 u.; 1215/1232; 1215/1232/1240), *Cuncio* (1240; 1409; 1409; 1526) alakokban tűnik fel az átiratokban, melyek közül a *Cuntio* alakot rekonstruáltam az eredeti oklevél állományába.

Az *Orci* név az 1213 és 1240 között keletkezett átiratokban *Orzio* alakban, az 1351 utáni átiratokban *Orhio* alakban tűnik fel. Az *Orzio* alakot rekonstruáltam az eredeti oklevél állományába, ezen végzem a további elemzéseket.

A *Kortó* helynév problematikus. A helynév kétszer is előfordul: először amikor Szent István arról rendelkezik, hogy Szent Mihály veszprémi egyháza kapja meg a települést kárpótlásul a somogyi tizedekért, másodjára pedig a birtokzáradékban. A szórvány számos alakban kerül lejegyzésre, az átiratok többségében más helyesírással rögzítik ugyanazon helynevet egyazon oklevélben belül. Mindazonáltal e szórvány esetében nem kíséreljük meg rekonstruálni az eredeti alakot, ugyanis feltehetően e kárpótlás nem lehetett benne az eredeti, Szent István által kiadott oklevélben. Ha ugyanis megvizsgáljuk Szent István 1009-es veszprémi püspökségnek írt adománylevelét (DHA. 1: 52–53), vagy az 1082-es veszprémi székeskáptalan birtokösszeírását (DHA. 1: 236–240), akkor látható, hogy nem szerepel bennük Kortó, holott ekkor már a veszprémi püspökség birtokában kellett volna állnia. Ezt az ellentmondást már megkísérelték feloldani. HORVÁTH JÁNOS véleménye szerint ez azzal magyarázható, hogy a veszprémi adománylevelében feltüntetett *Colon* elírás, s ez eredetileg *Cortou* lenne (HORVÁTH 1878: 185, 197–198; KARÁCSONYI 1891: 72). HORVÁTHnak ezen véleményét azonban nem osztja KARÁCSONYI, szerinte ugyanis

nem feltételezhetünk *Cortou* > *Colon* tollhibát, sokkal inkább kronológiai problémát. KARÁCSONYI szerint azért nem szerepel az 1009-es veszprémi adománylevélben (s így az 1082-es birtokösszeírásban sem), mert ezen oklevél keletkezésének korában még nem állt a veszprémi püspökség birtokában a település. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy az „eredetiként” kezelt pannonthalmi oklevél később keletkezett a veszprémi adománylevélnél, s a kortói adományozás a két oklevél keletkezése között történt meg (1891: 72–73). Ezt árnyalja ÉRSZEGI GÉZA álláspontja, miszerint a kortói adományozásnak sokáig semmi nyoma nincs sem az oklevelezésben, sem a perekben, ezért a kárpótlás hozzátoldását az 1102-es pápai oklevélhez köti (1996: 72). Mindezekből arra következtethetünk, hogy e helynév nem szerepelhetett az eredeti, István által kiadott oklevélben, így ennek rekonstruált szórványanyagába sem illeszttem be, s a továbbiakban nem vetem vizsgálatok alá.¹

Az oklevél második személyneve a *Ceba*, valamennyi átiratban ebben az alakban tűnik fel, és a szórványalak-rekonstrukciós elemzés alapján azt feltételezem, hogy Szent István eredeti oklevelében is ebben az alakban szerepelt, így ezt az alakot vizsgálom a továbbiakban.

Füzeg (ma Almásfüzitő) a következő alakokban jelenik meg az átiratokban: *Fizeg* (1215~1250 e.; 1215/1232; 1351; 1409; 1409; 1507), *Fuseg* (1213; 1213; 1215/1218 u.; 1215/1396; 1215/1222; 1215/1236), *Fýzeg* (1215/1240; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240; 1240), *Fþzeg* (1526). Vizsgálataim szerint a *Fizeg* alak rekonstruálható az eredeti oklevél szórványanyagába.

A *Bálványos* helynév *Baluuanis* (1215~1250 e.; 1240; 1409; 1409; 1526), *Ga-louanis* (1213; 1213), *Balouanis* (1215/1218 u.; 1215/1396; 1215/1222; 1215/1236; 1215/1232; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240), *Baluanis* (1215/1240), *Balwanis* (1351; 1507) alakokban bukkan fel, melyek közül a *Baluuanis* alak mutatja az eredeti oklevél lejegyzési formáját.

Tömörd négy alakban tűnik fel az átiratokban: *Temirdi* (1215~1250 e.; 1213; valamint az 1351-es és az azután keletkezett másolatok), *Temerdi* (1213; 1215/1396), *Temurdi* (1215/1218 u.; 1215/1222; 1215/1236; 1215/1240; 1215/1232; 1215/1232/1240; 1240), *Temurd* (1215/1232/1240), melyek közül a *Temirdi* alakot rekonstruáltam az eredeti oklevél szórványanyagába.

Himod (ma Nyalka) a következő alakokban bukkan fel az átiratokban: *Chimudi* (1215~1250 e.; 1213; 1213; 1215/1222; 1215/1236; 1215/1232; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240; 1409; 1409; 1507; 1526), *Chimud* (1215/1218 u.), *Chumud* (1215/1396), *Chýmudi* (1215/1240), *Chinudi* (1240), *Chumudi* (1351). Vizsgálataim alapján a *Chimudi* alak mutatja azt az állapotot, amelyben Szent István eredeti oklevelében szerepelhetett a név.

¹ A főszöveg és a záradék *Kortó* szórványát azonos jelentésűnek tekintem, ezért egyik alakot sem vonom be az olvasati rekonstrukcióba.

A *Wisetcha* (1215~1250 e.; 1213; 1213; 1240; 1409; 1409), *Wisecca* (1215/1218 u.; 1215/1396; 1215/1222; 1215/1236; 1215/1232; 1215/1232/1240), *Wisetca* (1215/1240), *Wisecta* (1215/1232/1240), *Wysetcha* (1351), *Wyseteha* (1507), *Wisethcha* (1526) alakok közül — bár a helynév későbbi adatoltság híján sok nehézséget rejt magában — a szórványalak-rekonstrukciós eljárás alapján a *Wisetcha* alakról feltételezem, hogy az eredeti oklevélben szerepelhetett.

A *Varsány* helynévvel hét alakban találkozhatunk az átiratokban: *Vuosian* (1215~1250 e.; 1240; 1526), *Wossian* (1213; 1215/1236), *Vossian* (1215/1218 u.; 1215/1396), *Wosian* (1213; 1215/1222; 1215/1232; 1215/1232/1240; 1215/1232/1240), *Vosian* (1215/1240), *Vuwosian* (1351; 1507), *Vuasian* (1409; 1409). Ezek közül a *Vuosian* alakot rekonstruálok Szent István elveszett eredeti oklevelének szórványanyagába.

A *Murin* helynév valamennyi másolatban ebben az alakban bukkan fel, és a későbbi adatoltság hiányában ez a név is problémás. A későbbiekben nem mutatkozik igényelt birtoknak, nem képezi peres ügy tárgyát a település, s bizonyosan Szent László korára már eltűnt vagy beolvadt más birtokba, így semmiféle oka nem lehetett annak, hogy Szent István után toldották volna hozzá az eredeti szöveghez (SZENTPÉTERY 1938: 170). A szórványalak-rekonstrukciós vizsgálat alapján az alak beilleszthető az eredeti oklevél szórványanyagába.

A *Vág* helynév egyszer *Waag* alakban jelenik meg (1215/1232/1240), az összes többi átiratban *Wag*-ként találkozhatunk vele. A *Wag* alakot — vizsgálataim alapján — köthetjük Szent István eredeti okleveléhez.

A bellum diplomaticum során többen támadták a pozsonyi vámharmad hitelességét: több kutató azon az állásponton volt, hogy későbbi hozzátoldás (THOROCZKAY 2016: 53). KARÁCSONYI JÁNOS kizártnak tarja, hogy a pozsonyi vámharmad az eredeti oklevél részét képezte. Ezt több érvel is megerősítette, köztük: 1. a Szent László kori, 1093–1095-ben kelt pannonhalmi conscriptum nem nevezi meg, holott mint fontos jövedelmi forrásnak szerepelnie kellene benne, ahogyan a bodrogi rév- és vásárvám is benne van; 2. 1394-ben Ilsvay Leusták nádor előtt a pannonhalmi szerzetesek II. Béla levelével bizonyítják, hogy a pozsonyi révvám az övék. Mivel nem hivatkoznak Szent István oklevelére, így beismerik, hogy a pozsonyi vámharmadot is II. Bélától kapták (1891: 169–170). Több más történész mellett GYÖRFFY GYÖRGY is későbbi hozzátoldásnak vélte, véleménye szerint Kálmán kori hozzátoldás: DHA. 1: 41), így mindezeket figyelembe véve e szórványt nem illesztjük az eredeti, Szent István kori oklevél szórványanyagába.

3. A szórványok olvasati rekonstruálása

Az oklevél szórványainak hangtani vizsgálata két okból kiemelkedően fontos. Egyfelől mivel a 11. század eleje nyelvtörténeti szempontból igen adathiányos, csupán szegényes forráskészletből lehet megrajzolni e korszak hangtörténeti helyzetét. Az interpolált oklevelek bevonása a nyelvtörténeti kutatásokba azért is gyümölcsöző, mert ezen diplomák szórványainak elemzésével tovább árnyal-

hatjuk e század hangrendszeréről alkotott képet. Másfelől alapos elemzés nélkül nem rekonstruálhatjuk az olvasatokat. Tapasztalható, hogy sok esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy-egy betűnek vagy betűkapcsolatnak mi a hangértéke, ilyenkor pedig a szórványoknak több olvasatával is számolhatunk. Ugyanakkor az olvasatok között hierarchia van: bizonyos hangértékek biztosabbak, míg mások kevésbé valószínűek. Hogy a hangtani rekonstruktumok valószínűségi hierarchiáját jelöljem, valamint hogy a variációk összefüggését ne korlátozzam, BENKŐ LORÁND jelölési módszerét veszem át. BENKŐ Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei (1980) című művében úgy adja meg a szövegeimlékek olvasatát — jelölve a variációkat és azoknak valószínűségét —, hogy a felső sor tartalmazza a teljes kiejtésváltozatot. A felső sorban mindig azok az olvasatok szerepelnek, amelyek a legnagyobb valószínűséggel rekonstruálhatók a szöveg keletkezésének korára, az alsóbb sorban (vagy sorokban) pedig azon hangok tűnnek fel, amelyek ugyan számításba vehetők, de kevésbé valószínűek (1980: 45). Dolgozatomban minden szórvány szócíkjénél közlöm külön-külön az olvasatokat, végül pedig egy összesítő táblázatban valamennyi szórvány olvasatát feltüntettem.

3.1. Sumig

sumidzs
somigy

A *Sumig* végső soron az ótörök *čum*, esetleg ennek csuvasos változata, a *šum* etimonnal bír (TESz.), ám e szó csupán kevés török nyelvben fordul elő: feltehetően a kumükből vagy karacsájból vehettük át (LIGETI 1976: 199; WOT.). A *čum/šum* a szó ritkaságának köszönhetően azonban különös értékkel bír, „szóföldrajzi, pontosabban életföldrajzi útmutatást tartalmaz”, hiszen — a körtéhez hasonlóan — e szó s ennek jelöltje, a *somfa* egy Kaukázustól északra fekvő területhez köthető (LIGETI 1986: 292–293). Korai magyar adataira lásd pl.: 1291: *pervenit ad sumbu-cur*; 1347: *arbor Sumfa dicta*; 1367: *arborem Sumfa uocatam* (OkI Sz.) közszókat; 1213/1550: *Erricus ... impetiit dominum Sumhug*; 1213/1550: *Tomas, Buga et Sumug impetierunt Syguert*; 1218: *in villa Lulha undecim mansiones vinotorum ... quorum nomina hec sunt: ... Marcel, Sumug, Vilma* (ÁSz.) neveket.

Az *u* betű mögött feltételezhetünk *u* és *o* hangot is. E kettősség mögött vagy a szinkroniában is létező kétféle ejtés, vagy/és az ún. „feljebb jelölés” áll. Az ómagyar kor helyesírási szokásaira ugyanis jellemző volt, hogy a jelölési rendszer feljebb tolódott, azaz egy hangot az eggyel feljebb lévő hang betűjével rögzítettek (BENKŐ 1980: 92, SZENTGYÖRGYI 2010: 76), lásd pl. 1009/+1257/1263 u./1295 k./1469: *Apurig* [áporidzs]; 1055.: *monarau ~ munarau* [monyaráu] (SARNYAI 2022: 444–445); *balatin ~ bolatin* [balátin]. *Sumig* esetében HOFFMANN (2010: 200) és PÓCZOS (2022: 17) [*sumidzs ~ somidzs*] olvasatot adnak meg, e variációs kettősséget pedig elfogadom. Mivel azonban etimológiailag az *u*-s előzmény tűnik az eredetibbnek, amely az ótörökre megy vissza (lásd BENKŐ 2009: 75–76; TESz.), az *u > o* nyíltabbá válás pedig a 11–14. század között zajlott le (E. ABAFFY 2003:

329), feltételezem, hogy Szent István korában inkább *u* hanggal ejthették e szót, s csak később nyitódott *o*-vá.

A név *i* betűjének hangértéke sem problémamentes, felmerül ugyanis, hogy vajon palatális *i* vagy veláris *j* hang áll-e mögötte. A kérdést alapjaiban határozza meg, hogy a veláris *j*-t egyáltalán rekonstruáljuk-e az ősz- és ómagyar kor hangkészletében. Erről a nyelvészek álláspontja nem egybehangzó (lásd E. ABAFFY 2003: 318–324; KOROMPAY 2003: 287–288; vö. KIS 2005). BÁRCZI GÉZA is felveti annak lehetőségét, hogy a *Sumig* *i*-je mögött veláris *j*-t olvassunk (1951: 82), BENKŐ LORÁND pedig a hangot közvetlenül a veláris *j*-re vezeti vissza (2009: 75–76). E kérdéskörrel alaposabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2011) foglalkozott, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a szavak egy kis csoportjának utolsó magánhangzója *i* ~ *u* ~ *o* szabályszerű váltakozást mutat, pl. 1195. HB.: *achsin* ~ 1235: *Asscun* ~ 1367: *Azon(falua)*; 1055: *balatin* ~ 1211: *Bolotun* ~ 1420: *Balaton*; 1202–1203: *Horogis* ~ 1211: *Horogus* ~ 1473: *Haragos*; s e sorba illeszthető a PA. *Baluanis* ~ 1211, 1227: *Balvanus* ~ 1432: *Balvanos*; valamint az 1001/1215–1250 e. és 1055: *sumig* ~ 1171: *Sumug* ~ 1365: *Somog* váltakozás is (2011: 193–194). Mindezen esetekben labializációval, majd nyíltabbá válással van dolgunk, azonban nehezebbé teszi a kérdést a vegyeshangrendűség. Eddigi hangtörténeti ismereteink szerint *i* > *ü*, illetve *j* > *u* labializációval számolhatunk, ha tehát a következmény *u*, az előzményben veláris *j*-t feltételezhetünk. Ezzel ellentétben SZENTGYÖRGYI amellett érvel, hogy ezekben a fent bemutatott példákban az *i* nem veláris, hanem palatális, majd „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás” változási sor következik be (2011: 194–195). Valószínűnek tűnik, hogy a veláris *j*-k kialakítottak egy mikrorendszert, amely lehetővé teszi a vegyes hangrendű alakok kialakulását. Ezt láttuk például az alán eredetű, biztosan palatális *i*-t tartalmazó *hid* esetében is, amely beilleszkedett a veláris *j*-ket tartalmazó szavak csoportjába, így ez is veláris toldalékolást vett fel (SZENTGYÖRGYI 2011: 195–196). A fent felsorakoztatott példák mellett a *Baluanis* és *Sumig* esetében is erről lehet szó, így jöhetett létre a vegyes hangrend és az *i* > *u* labializációval történő progresszív magánhangzó-hasonulás. HOFFMANN ISTVÁN ezzel szemben latinos alak mellett érvel (2010: 201–202).

A név, hasonlóan a *Fizeg*-hez, korábban rendelkezhetett véghangzóval, amely ekkorra elnémult. Az ellátottságot kifejező -gy toldalékmorfémát (vitatott módon) gyakran a -d morfémből származtatják (SZEGFÜ 1991: 202), hiszen funkciójukat tekintve azonosak, a változás hangtanilag levezethető (számolhatunk *d* > *dzs* ~ gy palatalizációval, különösen, ha mögötte egy palatális *i* áll), és bár nem bizonyító számban, de akadnak *d* ~ gy váltakozást mutató szópárok: 1055: *fizeg* ~ 1223: *Fized-heri*; 1282–1285: *naragy* ~ 1304: *Narad*; 1282–1285: *gyoyg* ~ 1417: *Gyod* (SZEGFÜ 1991: 202); 1391: *Bykad* ~ 1464: *Bykagh*; 1068: *Hashag* ~ 1428: *Hasad*; s oklevelünkben (1001/1215–1250 e.): *Fizeg* ~ 1263: *Fyzedtu*² (GYÖRKE 1940:

² Itt azonban a -gy feltehetően a mellette álló -t hatására alakult -d hanggá (GYÖRKE 1940: 37).

34–37). BÁRCZI elismeri, hogy a két képző funkciójában és jelentésében rokon, de a közös eredetet nem tartja elfogadhatónak (1951: 150). Megfigyelhető, hogy a *-d* képző mögött kitaróbbak a véghangzók (lásd pl. *Temerdi* és *Chimudi* alatt), ugyanez azonban nem mondható el a *-gy* morfémáról. A *Sumig* névnek véleményem szerint korábban rendelkeznie kellett véghangzóval, azonban Szent István korára elnémulhatott. A *-gy* utáni véghangzók már a TA.-ban (1055) sem mutatkoznak: *fizeg*, *sumig*, ebben a helyzetben ugyanis kevésbé voltak ellenállók.

3.2. Poznan(o)

poznān
poznān

A szórvány *o* betűje valószínűleg *o* hanggal hangzott. A *Pázmány* személynév a múlt század elején parázs vitákat robbantott ki. MELICH a felnémet **Pazu-man* > *Paza-man* eredetet feltételezi (1923–1924: 695–713), MOÓR ELEMÉR pedig ezt meggyőzően cáfolja (1936: 90). A név szláv eredete bizonyos — lásd szb.-hv. *Pöznan*, cseh *Poznan*, lengyel *Poznan* (FNESz. *Pázmánd*) —, STANISLAV pedig a szláv *Poznanь* személynévre vezeti vissza (1948/2: 397). Szláv etimológiája miatt az első szótag *o*-s olvasatát tartom valószínűbbnek, később pedig részt vesz az *o* > *a* nyíltabbá válásban, ahogyan azt az adataink is bizonyítják — 1111: u. villa abbatis *Poznan* (DHA. 1: 385); 1165: ego Forcos filius *Poznan*; 1193: *Poznan* comitate; 1201/1272/1285: *Paznan*; +1244: fratris *Pazmani* (ÁSz.).

A személynév *a* betűjének két olvasati lehetősége van. Kevésbé tűnik valószínűnek, hogy hosszú *á* hanggal vettük át a nevet, ugyanis a szláv előzményei és megfelelői nem mutatnak hosszú ejtéstváltozatot, ezért valószínűbb, hogy illabiális *á*-val került a magyar nyelvbe. Szent István korában még ezzel a hanggal ejthették, később azonban az *n* vagy *ny* nyújtó hatására bekövetkezett az *á* > *á* változás.

A szláv név korábban redukált magánhangzóra végződhetett. SÁROSI (1991: 176) és NYÍRKOS (1994: 128–129) vélekedése szerint a szláv szavak magyar átvétele előtt ezek a redukált magánhangzók már elnémultak, így véghangzó nélkül kerültek nyelvünkbe, s legfeljebb csak a honfoglalás előtti jövevényszavak végződtek redukált magánhangzókra az átvételkor, azok azonban a többi véghangzóval együtt később elnémultak. Mivel a lovag Szent István korában érkezett Magyarországra, a nevét már nem láttuk el inetimologikus véghangzóval.

3.3. Cunt(io)

χunt
ko

A szó az ófelnémet *Hunto* vagy *Hund* személynévből származik, melynek közszói eredete a német *hunt* 'száz' (MELICH 1925–1929: 362). MELICH szerint a személynév jelentése 'hadnagy, száznagy' (1925–1929: 362; FNESz. *Hont*).

A szókezdő betű mögött a német bizonyosan veláris *h* hangot ejtett, amelyet a magyar vagy *χ*-val vagy *k*-val ejthetett. Etimológiai előzménye és továbbélése

miatt a χ tűnik valószínűbbnek, ebben az esetben azonban helyesírási problémába ütközünk. A szókezdő betű ugyanis a *c*, amelynek hangértéke az esetek többségében *k*: lásd pl. 1009/+1257/1263 u./1295 k./1469: *Colon*; *Cari*; 1055: *Ohut cuturea*; 1075: *Caztech*; 1195k.-i HB.: *Latiatuc* stb.; olykor cs: talán 1055: olasz *Fancel* és az ismeretlen eredetű *Celu* (lásd BÁRCZI 1951: 115); 1075: *cehti*; 1093–95: *Erecu*; 1109: *Citun*; és ritkán sz: 1181: *Cuce* (PAIS 1953: 81); 1193: *Ceraka*; *Celeu ceg*; *Cenholm*; *Hycicequi*; *Huce arc* (erről lásd BENKŐ 1999: 31) –, de a χ hangérték nagyon ritka, tudomásom szerint az ómagyar korban csupán néhányszor fordul elő: 1198: *Cozug* [χ azug?]; 1282–1285.: *Zyloc* [*zilaχ*] (lásd KNIEZSA 1928: 325). Az olvasat szókezdő hangja ennek alapján kétféleképpen magyarázható: 1. mivel az oklevél nagyon korai, még bizonytalanság volt a tekintetben, hogy miképpen jelöljék a χ hangot, ezért velaritását megragadva *k* betűvel jegyezték;³ 2. míg a nyelvközösség zömében $\chi > h$ kezdőhanggal ejtették a nevet, addig egy szűk közösségben (a scriptor vagy az adatközlők nyelvjárásában) a német veláris χ -t *k* hanggal kezdték el ejteni, amely később nem terjedt el széles körben, hanem kiveszett.

Az *u* betű mögött ekkor — etimológiai előzménye miatt — elsősorban *u* hangot feltételezünk, majd a 12–13. században felerősödött az *u > o* nyíltabbá válás tendenciája (GERSTNER 2018: 119), amely e személynév esetében is ekkor következhetett be. Mivel azonban a korszakra jellemző a feljebb jelölés, ezért nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az *u* betűnek *o* hangértéke van.

A *t* betű mögé nem veszem fel a *c*-s olvasatot, mindazonáltal láthatjuk, hogy a másolatokban feltűnően sok a *c* betűs alak (ehhez lásd a 2. pont alatt!), melyek részben azzal magyarázhatók, hogy az ómagyar korban a *t* és a *c* betűt gyakran felcserélték, ugyanakkor a latinos alak is bizonytalanságot okozhatott az ejtésben, ami így visszahatott a helyesíráásra. Jóllehet Szent István korában a *c* még nem volt a hangrendszer része (E. ABAFFY 2003: 313), az ómagyar kor későbbi századaiban már megjelent, s mivel a *ti* betűkapcsolatot a középkori latin kiejtés szerint *ci* hangkapcsolattal ejtették, ezért a *Cuntio* alak is kaphatott *c*-s olvasatot, amely *c* betűs alakokat eredményezhetett az írásban.

Tisztáznunk kell az *i* betű mögött álló hang helyzetét is. Ófelnémet eredete miatt nem merül fel annak gyanúja, hogy *-i* vokálissal a végén vettük át a németből. Gondolhatnánk arra, hogy az átvételkor az analógia inetimologikus véghangzóval látta el, amely később elnémult. Ezt akár a szórvány előfordulásának kronológiája is alátámaszthatná — a mi oklevelünkben *Cuntio*, majd 1037: *Chuncio*⁴ (DHA. 1: 119); +1075/+1124/+1217: *Huntiensem* (FNESz. *Hont*); később pedig már *-i*

³ Ennek ellentmond az oklevélben később felbukkanó *Chimudi* adat, amelyben a χ hangot a szokásnak megfelelően *ch* betűkapcsolattal jegyzik, jóllehet ismeretes, hogy a hangjelölés e korban nem volt következetes, és ugyanazon oklevélben belül is jelölhették ugyanazt a hangot más betűkkel vagy betűkapcsolatokkal.

⁴ A korai ómagyar korban a *c* és a *t* betűt olykor felcserélték, ezzel magyarázható a *Cuntio* és a *Chuncio* alakok váltakozása.

végződés nélkül: 1211: *Hont*; 1240/1355: *Chunth*; 1254: *Hont* (ÁSz.) —, ugyanakkor LIGETI LAJOS vélekedése szerint már a honfoglalás előtti időszakban sem volt hiánytalan a véghangúsítás (1986: 186), az oklevél keletkezésének idejében pedig már ütemesen némulnak el a végvokálisok, számos szóban már be is következett a lekopás. Mivel ebben az időszakban a véghangzókat a labilitás és a gyérülés jellemzi, nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül, hogy az akkor névállományba kerülő személynevet az analógia szóvégi *-i* hanggal látta el. Helyette érdemes számolni azzal a lehetőséggel, hogy az átvétel után továbbra is mássalhangzóra végződött a név, amikor azonban latinizálták, nem *-us*, hanem *-ius* végződéssel látták el, mellékevesítve nem *-ensis*, hanem *-iensis* végződést kapott, s ennek megfelelően latinul is már az *-i* hanggal bővült alakot ragozták.

3.4. Orz(io)

orc
orszi
orszi

A név bizonyosan német személynévi eredetű: a gyakori *Ort-* előtaghoz (l. még *Orthold*, *Ortlieb*, *Ortmann*, *Ortmar*, *Ortolf*, *Ortwing*, *Ortwin*) még az átvétel előtt hozzájárult egy *-z* személynév- vagy becézőképző, s ilyen alakban került a magyarba (MOLLAY 1982: 75). Az *Ortz* név *-tz* betűkapcsolatának hangértéke feltehetően *c* vagy *sz*. Eredetét és továbbélését tekintve a szókezdő *o* betűnek a legvalószínűbb olvasata az *o* hang.

A *z* betű mögött *c* hangot feltételezhetünk, ám nem zárhatjuk ki a *sz* lehetőségét sem. Bár a *z* betűk nagyon gyakran jelölnek *sz* hangot: pl. 1009/+1257/1263 u./1295 k./1469: *Morzolfu*; 1055: *zakadat*; *zilu kut*; *zigt zadu*; 1067: *Zekeres*; 1075: *Tiza stb.*, a *z* betű *c* hang jelölésére is alkalmas: 1113: *dormuz*; *golguz*; 1193: *Toploza*; 1201: *Plituize* (KNIEZSA 1928: 28). A helyesírás tehát mindkét olvasatot megengedi, tudjuk azonban, hogy a *c* hang az ómagyar kor elején — s így Szent István korában is — még nem terjedt el széles körben. Ám az is ismeretes, hogy bizonyos nyelvjárásokban, illetve jövevényszavakban már a 11. században megjelenhetett e hang, hiszen igen korai adataink is vannak: 950–951: *τιτζα*; 1055: *Castelic* (E. ABAFFY 2003: 313). Figyelembe kell venni ugyanakkor a német hangjelölési szokásokat is. Feltételezhető, hogy e szórvány esetében nem csupán a név hangsorát, hanem a hangjelölését is átvettük, s így a *z* betű mögé *c* hang rekonstruálható,⁵ ugyanakkor az *sz*-es olvasat sem zárható ki.

A szóvégi vokális helyzete kérdéses. A legvalószínűbb az, hogy az *i* sem a németben, sem a magyarban nem etimologikus, és a pannonthalmi oklevélben

⁵ Különösen, ha az etimológiáját is figyelembe vesszük. Az *Ort-* szótőhöz *-z* morféma — melynek hangértéke akár *z*, akár *sz*, akár *c* — kapcsolódik, s e két hang összeolvadásából inkább *c* hangot várhatunk.

felbukkanó alakja éppen olyan *-ius* végződésellátott latinositás, mint amit a *Cunt(io)* szórvány esetében is láttunk (MOLLAY 1982: 75). Igaz ugyan, hogy szóvégi magánhangzóval él tovább (*Orci* helynév, *Orczy* családnév), Szent István korában azonban valószínűleg *i* nélküli alakkal számolhatunk, melyet később láttak el *-i* személynév- és/vagy helynévképzővel. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki teljesen azt sem, hogy már a németben rákerült a szóvégi *i*, ezzel együtt vettük át a nevet, így azonban felvetődik, hogy miért nem vett részt az elnémulási tendenciában. Két lehetséges magyarázattal számolhatunk: 1. ha a névnek *Orcí* ~ *Orsí* olvasatot adunk, azaz a szóvégen hosszú *i*-vel számolunk, akkor annak megmaradása is érthető, hiszen a szóvégi *-i* > *-i* tendencia után a vokális nem némul el. 2. Ha elfogadjuk, hogy valóban ebből a személynévből származik a *Horcz* nemzetségnév, akkor feltelezhetjük, hogy többször, de legalább kétszer került be a személynév a magyar szókincsbe. Először Szent István korában, amikor éppen a tővégi magánhangzó elnémulásának tendenciája zajlott, s így a véghangzó elnémult. Ebből az elnémult alakból jött létre — egy inetimologikus *h*-hozzátoldásával — a *Horcz* nemzetségnév, majd a *Harc* helynév.⁶ Később ismét bekerült a névanyagba a személynév, ekkorra azonban a véghangzó elnémulásának tendenciája már lezárult, így nem kopott le az *-i*, s így az *Orci* helynév is keletkezhetett pusztán személynévből.

3.5. Ceba

cseba
szěba
szé

E szórvány *Csaba* személynévvél való azonosítása nem fogadható el, etimológiája ismeretlen. Bár sem a WOT., sem az OT. nem adatolja, elképzelhető, hogy török átvétel, ugyanakkor az Árpád-korban előforduló *Cheb* ~ *Ceb* alaknak (1211: „filius Petesse, Methe cum filiis suis: *Cheb*, Wus”; 1216: „et iobagionibus suis Thimoteo et *Ceb*,” ÁSz.) az *-a* személynévképzővel ellátott változata is lehet.

A *Cunt(io)* szórvány alatt már tárgyaltam, hogy a *c* betű mögött *e* korban rekonstruálható *k*, *cs* és *sz* hang (és ritkán *c*) is, ebben az esetben azonban a *k*-s olvasatot nem tartom valószínűnek. Már a 11. században kialakult ugyanis az a helyesírási szokás — főként latin és külföldi minták alapján —, miszerint a *c* betű akkor használható *k* hang lejegyzésére, ha utána veláris magánhangzó áll, így például *k* hangértékben *c* betű áll a veláris magánhangzó előtt a következő esetekben: 1009/+1257/1263 u./1295 k./1469: *Colon*; 1055: *Ohut cuturea*; 1075: *Caztech* stb.; de a palatális magánhangzók előtt a *k* betűvel történő írás a jellemző, pl. 1055: *kert hel*; *keuris tue*⁷; 1061: *Kerektou*; *Kvzezygete*; 1075: *Kestelci*; *Kesekun*; 1086:

⁶ Ugyanakkor a *Harc* helynév lehet az *Orc* személynév népetimologikus folytatása is.

⁷ Jóllehet a TA. többnyire akkor is *k* betűt használ a *k* hang jelölésére, ha utána veláris magánhangzó következik.

Ketel stb. Mivel e személynév szókezdő *c* betűje után palatális magánhangzó jele áll, nem számolok *k* hangértékkel. A talán töként tekinthető *Ceb* ~ *Cheb* személynév és a *Ceba* alak későbbi helyesírása szintén megengedi a *cs*-s és az *sz*-es olvasatot is⁸ — *cs*-s olvasattal lásd 1211: *Cheb*; 1216: *Ceb*; 1226/1550: *Chebam*, 1237–1240: *Cebh* (ÁSz. 180); *sz*-es olvasattal l. 1236: *Seba*; 1240: *Sebam*; 1251/1281: *Seba* (ÁSz. 700). Mivel azonban a *cs*-s olvasatot erősítő adatok jóval nagyobb számban tűnnek fel, ezt tartom az elsődleges olvasatnak.

Az *e* betű olvasata nem egyértelmű. Ha a [Cseba] és [Csaba] személynevek egymás alakváltozatai lennének, akkor az első szótagi magánhangzók nyelvtan-fokát azonos szinten rekonstruálhatnánk, vagyis az *e* betű mögött alsó nyelvtanhangot kereshetnénk. Az ilyesfajta etimológiai rokonság azonban nem bizonyítható, ezért nem zárhatom ki az *ě*-s olvasatot sem, sőt számba kell vennünk az *é*-s ejtés lehetőségét is.

A szóvégi *a* betű hangértéke minden bizonnyal *á*. Mivel a szóvégi zártabbá válás az ősmagyar kor első felére tehető, és nagyjából az ötödik századra lezárult (E. ABAFFY 2003: 124; KATONA 2018: 266), ha egy későbbi kölcsönszó alsó vagy középső nyelvtanhangzóra végződött, az már nem vett részt a záródásban. Mivel pedig a záródási folyamat miatt szóvégi helyzetben nem állhatott *e* vagy *á*, ezek a szavak hanghelyettesítéssel *é* és *á* végűek lettek, pl. *alma* > *almá*; *kečke* > *kecské* (LIGETI 1986: 185; E. ABAFFY 2003: 124; KATONA 2018: 266). Ha a személynévnek török eredetet tulajdonítanánk, akkor nem lenne meglepő, hogy a *Ceba* legalsó nyelvtanhangzóra végződne, hiszen így szóvégi *á* > *á* hanghelyettesítéssel számolnánk. Ha pedig a *Cheb* alakot látta el a magyar nyelv személynévképzővel, akkor *-á* ~ *-a* toldalékmorfémával van dolgunk. A személynévképzés az ősmagyar korban igen változatos formánsokat eredményezett, s így nem illeszkedő alakok is létrejöttek (pl. *Cseperka*, *Esztera*, *Bencsa*). Az *-a/-e* pedig különösen produktív személynévképzőnek bizonyult (SZEGFÜ 1991: 250–251).

3.6. Fizeg

fizedz
fizegy

A helynév minden bizonnyal metonimikus névátvitellel keletkezett, a település ugyanis a Füze patak és a Duna torkolatánál helyezkedett el (FNESz. *Almásfüzitő*). A szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a toldalékmorfémához a valamivel való ellátottságot kifejező *-gy* denominális névszóképző járult (BÁRCZI 1951: 28; HOFFMANN 2010: 102; PÓCZOS 2022: 21), amely fontos toldalékmorfémája volt a helynévképzésnek. BÁRCZI annak a lehetőségét is felvillantotta, hogy a néhány

⁸ Már amennyiben a két alak tekinthető egy személynévnek (az ÁSz. ezt megengedi).

víznévben talán előforduló *igy ~ ügy* lexémával jött létre a név összetételként (1951: 28), ez azonban aligha elfogadható.

Noha a *Füzege* név esetében a Pannonhalmi alapítólevél átíratának szórvány-előfordulásai az első szótagi magánhangzó labiális és illabiális váltakozásáról árulkodnak (*Fizeg, Fuseg, Fýzeg, Fpzeg*), abban egyetértés van a szakirodalomban, hogy az *i* betűvel jegyzett korai, 11. századi adatok mögött *i* hangot sejtethetünk (lásd HOFFMANN 2010: 101; PÓCZOS 2022: 21).

Az *e* betű mögött valószínűleg *e* hang áll, jóllehet teljes mértékben nem zárható ki az *ě*-s olvasat sem. Ha ugyanis a szóhoz *-d* képző járul, akkor finnugor $*_3$ eredetű kötött végvokálissal van dolgunk, s így az olvasat *e*. Bár annak a valószínűsége igen kicsi, hogy a név az *igy ~ ügy* utótaggal bír, ha azonban ezt fogadnánk el, akkor az *ě*-s olvasatot rekonstruálnánk. Az *igy ~ ügy* ugyanis talán az alapnyelvi $*\betaete$ lexémára vezethető vissza, ennek első szótagi magánhangzója ősm. $\ddot{e} > i$ változást mutat (BÁRCZI 1951: 28), később pedig $i > \ddot{e}$ változáson mehet keresztül.

A *Sumig* szórvány bemutatása során (3.1.) láthattuk, hogy a *-gy* képző mögött korábban állnia kellett egy véghangzónak, amely Szent István korára elnémult. Hasonlóképpen szoltunk a *dzs ~ gy* variációról is — a korai ómagyar korban még nem terjedt el a *gy* hang, a *dzs > gy* változás nagyjából a 13. századra tehető⁹ (E. ABAFFY 2003: 304), ugyanakkor szórványosan, egyes nyelvjárásokban már hamarabb megjelenhetett.

3.7. Baluuanis

bálþānis
bálvānj

A név alapszava a *bálvány* ‘oszlop’ közszó, amelynek igen gazdag az adatoltsága az ómagyar korban: 1055: „locus [...], qui habet initium ... *baluana*”; „aruk que ducitur usque ad *baluuan*”; 1109: „ibi stat meta lapidea que *baluan* uocatur”; 1549: „salis lapis magnus *balwan* vocatus” (OkI Sz.). Valószínűleg szláv átvétellel számolhatunk — vö. bolg. *балаванъ* ‘szobor’, szb.-hv. *bálvan* ‘gerenda’, szln. *balvân* ‘gerenda vagy szobor, bálvány’, szlk. *balvan* ‘nagy kő, bálványoszlop’ stb. (TESz.) —, azonban feltehetően a szlávban is jövevényszó. Végső eredete tisztázatlan, a TESz. nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az ótörök *balbal* ‘sírkő, emlékkő’ szóból származik, amelynek etimonja talán kínai. A TESz. továbbá azt sem tekinti bizonyosnak, hogy szláv átvétel, elképzelhető ugyanis, hogy a magyar abból a forrásnyelvből vette át a szót, ahonnan a szláv.

A helynév két *a* betűjének hangértéke nem egyértelmű. A labiális *a* kizárható, a kérdés pedig az, hogy vajon illabiális *ā* vagy hosszú *á* hanggal történt-e az átvétel.

⁹ BENKŐ LORÁND a HBK. és az ÓMS. olvasatába is a *dzs*-t veszi fel a legvalószínűbb hangértékként, s csak másodlagos hangértékként jelöli a *gy*-t (1980: 47–53).

Ha már hosszú vokálissal vettük át a szót,¹⁰ akkor az első két magánhangzó nem változott az átvétel óta. Ha azonban illabiális *á*-val történt az átvétel, akkor az a későbbiekben mindkét szótagban megnyúlt. A második *á* nyúlása azzal magyarázható, hogy a mögötte lévő *ny* nyújtó hatással bír, az első szótagi *á* pedig hangsúlyos helyzete miatt válhatott hosszúvá.

Az *i* betű mögött álló problémát a *Sumig* szórvány bemutatása során (3.1.) már tárgyaltuk. Ebben az esetben is feltételezhetünk palatális *i* hangot, ugyanakkor — noha ennek valószínűsége kicsi — a veláris *ĩ* sem zárható ki teljesen. A *Baluuanis* belső keletkezésű alak, és bár az *-s* képző előtti *i* szokatlan veláris *tő* után, SZENTGYÖRGYI RUDOLF kizárja a latinos alakot, vélekedése szerint ugyanis vernakuláris változatról van szó (2011: 195–196). A szórvány *-s* toldalékmorfémája előtt kötött végvokálist láthatunk. A *bálvány* közszónak feltehetően szláv eredete van (FNESz., Póczos 2022: 22), a TESz. azonban felhívja a figyelmet arra, hogy — mivel a szláv is az ótörökből vehette át a szót — akár a magyarnak is közvetlenül a török lehet a forrása. Ebben az esetben pedig felmerülhet, hogy — miként az ótörök jövevényszavak esetében nem példátlan — inetimologikus véghangzóval látták el (erről lásd NYÍRKOS 1994: 127–128; KATONA 2018: 273), és bár ez a TA. idejére elnémul („*aruk que ducitur usque ad baluuan*”), kötött végvokálisként megmutatkozik a pannonthalmi oklevél *Baluuanis* alakjában az *-s* képző előtt. Utóbbiról szintén el lehet mondani, hogy — minthogy alapnyelvből öröklött morfémaként tartjuk számon — egykoron véghangzója volt, a 11. század elejére azonban már elnémult.

3.8. Temirdi

tēmirdi
tenē

Szent László 1093-as összeírásának sorai szerint („*predium est, quod a colono nomen sibi accepit Tumurdi*”, DHA. 1: 300) a hely egy telepesről lett elnevezve, általa nyerte el a *Tumurdi* nevet. A szakirodalom jelentős része ezt elfogadja. A helynév ebben az esetben az ótörök *Temir* ~ *Temür* névre megy vissza (FNESz.), amelynek közszoói etimonja az ótörök *tāmir* ~ *tāmür* ’vas’ (LIGETI 1986: 116). A török személynevet gazdagon adatozza az OT.: 8. sz.–12. sz.: *Tāmir*-tiráktigin, *Tāmür*; 1047: *Temir*-bek-mürza, s az Árpád-kori magyar névállományban is előfordul: 1252: „*Petri filiorum Temer*”; 1282: „*comes Petrus filius Tymerre*” (ÁSz.). Más elképzelések szerint a helynév török (→ magyar) közszoói eredetű, a történészek egy része ugyanis Tömördöt vasműves településnek tartja (lásd GYÖRFFY 2000: 181); az Albeus-féle összeírás szerint pedig kocsikészítők laktak a települést a

¹⁰Ez lehetséges, hiszen az ősmagyar kor végén az *á* már a hangrendszer része volt, így át lehetett venni jövevényszókban is, ahogyan például az 1009-es *Iyssegrad* adatunkban is láthattuk (SARNYAI 2022: 449).

tatárjárás előtt (HECKENAST 1968: 159). GYÖRFFY vizsgálja a vasművességgel foglalkozó településeket, s ennek alapján az alábbi helyneveket tekinti vasművességre utalóknak: *Rudna* és *Radna*, *Vas*, *Vasi* és *Vasas* (raktárral rendelkező központ), *Vasvár*, *Kovács*, *Kovácsi*, *Vasverő*, *Verő*, *Tárkány*, valamint *Tömörd* (GYÖRFFY 2000: 442). Mindazonáltal Szent László 1093-as összeírása, valamint az Árpád-kori helynévadási szokások miatt a személynévi eredetet tartjuk valószínűbbnek (minderről részletesebben lásd Póczos 2022: 41–42).

Az *e* betű mögött — olvasati bizonytalansága miatt — feltételezhetünk *ĕ* és *e* hangot is. A Losonczi-féle labializáció értelmében a véghangzók gyengülésével a hangsúlytalan szótagi *i*-k labializálódni kezdenek (*Temird[i]* > *Temürd[ü]*), majd a második szótagi labiális hátraható hasonulással az első szótagi illabiális is labializálja (*Temürd* > *Tümürd*). Szent István korában az *ö* hang még nem terjedt el szélesebb körben, az *ü*-s alak azonban később részt vett a nyíltabbá válás tendenciájában, így jutunk el a mai *ö*-s ejtéshez.

A helynévnek legyen akár személynévi, akár közszoói eredete, a *Temirdi* török etimója és továbbélése elsősorban *i* hangot feltételez a második szótagban, amely az imént bemutatott LOSONCZI-féle labializáció keretei között később *ü* hanggá válik, majd bekövetkezik az *ü* > *ö* nyíltabbá válás. Ugyanakkor nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy az *i* betű mögött zárt *ĕ* található (lásd Póczos 2022: 24). Bár KNEZSA (1952) vizsgálatai szerint zárt *ĕ* hangot nem jelöltek *i* betűvel, BENKŐ LORÁND az olvasati rekonstrukciói során több helyütt is adott *ĕ* hangértéket az *i* betűknek, igaz, csak másodlagos olvasatokként, pl. 1195k.-i HB.: *isemucut* [ĕšemüköt]; *gimilcictul* [dzšimĕlcsĕktül]; *ig* [ĕdzš] (1980: 47–53).

A szórvány elnémulás előtt álló véghangzója a *-d* toldalékmorféma után áll. A *-d* ebben az esetben helynévképző. Az ómagyar korban a helyek személynévekből történő elnevezése általános, s a személynévhez gyakran járult *-d* képző, pl. 1203: *Janosd*; 1233: *Band*; 1262: *Peterd* (SZEGFÜ 1991: 253–254). Ha azonban a helynév közszoói eredetű, akkor a valamivel való ellátottságot fejezi ki a képző ('vasban gazdag település'), ahogyan a feltehetően ebből a morfémából származó és a *Sumig* és *Fizeg* szórványban felbukkanó *-gy* is (SZEGFÜ 1991: 202). Arról már BÁRCZI GÉZA (1951: 71) is írt, hogy a *-d* morféma után a véghangzók makacsabbul ellenállnak — 1055: *huluoodi*, *holmodi*, *fotudi*, *Opoudi*, *lopdi*; 1083–95: *Himudi*, *Tumurdi*, *Funoldi*, *Tordi*, *Ruohti* (JAKUBOVICH 1924: 10) —, az ellenállás oka más-más helyzetben eltérhet. A *Temerdi* véghangzóját ellenállóbbá tehetette, hogy előtte mássalhangzó-torlódás áll. Mivel a magyar nyelv a szórvány lejegyzésének idején kerüli a szóvégi mássalhangzó-torlódást, a nyelv tovább konzerválhatta az ilyen szavakban a véghangzókat, pl. 1055: *turku*, *fidemfi*, *cuefti*, *harmu*, *zerelmu* (E. ABAFFY 2003: 322).

3.9. Chimudi

χίμуди

χίμο

χίμü

E helynév bizonyosan személynévi eredetű, azonban az ÁSz. *Heimudi*, *Himudi*, *Chimudi* szócikke alatt felvonultatott adatok jelentős része helynév. Ismereteim szerint valóban személynévi adatunk kevés van az Árpád-korból. A dömösi prépostság 1138/1329-ben keletkezett adományleveléből bizonyosan személynévi adatokat nyerhetünk: „Hec sunt nomina seruorum qui debent seruire preposito cum suis curribus. In villa Durugsa: Keuerug, Naschadi, Samsin. [...] In villa Cuma:¹¹ Bugudi, Matheus, [...] *Heimudi*, Celugu” (SZABÓ 1936: 134), majd „in ultra silvanis partibus sunt mansiones que sal dare debent, scilicet XXIII milia salis. Nomina autem mansionum: sunt Wosas, Martin, [...] *Himudi*, Satadi” (SZABÓ 1936: 203).¹² A *Chimudi* név alapja egy *Heimu* ~ *Heim* ~ *Him* alak lehetett. Erre ugyanezen 1138/1329-i dömösi adománylevélben találunk adatot: „In villa Geu hec sunt nomina seruorum: File, Bene [...] *Heimu*, Sauldihamas” (SZABÓ 1936: 132), majd 1211: *Heim* (FNESz. *Himod*). A személynévnek két eredetéről számol be a szakirodalom: 1. a magyar köznévi *hím* ’hím, férfi’ szóból ered (feltételezi a TESz., EWUng, FEHÉRTÓI 1997: 72; VARGA 2005: 29); 2. a német *Heim* ’otthon’ személynév átvétele (KERTÉSZ 1939: 68; FNESz., FEHÉRTÓI 1997: 72). Okleveles adataink tanúságából kiindulva ez utóbbit tartom valószínűbbnek. A *Heim* ófelnémet személynévet gazdagon adatolja ERNST FÖRSTEMANN személynévtára (1900/1966: 589–594).

Az első szótag *i* betűjének olvasata kérdéses. Mivel a német személynévi *Heim* etimont részesítettük előnyben, bizonyos, hogy a német eredetiben két önálló magánhangzó vagy egy diftongus állt a szóközépen. Elgondolkodtató azonban, hogy a magyar nyelv ezt miképpen vette át, és hogyan hangzott első királyunk korában. Ha az idegenből átvett név két magánhangzó kapcsolatát tartalmazza, akkor a nevet átvehettük úgy, hogy megmaradt a két önálló magánhangzó, amelyek később egy diftongussá olvadtak össze, ezt követően pedig hosszú hanggá monoftongizálódtak. Ezt feltételezzük többek között Szent István Veszprémi püspökségnek kiállított adománylevelében is, amelynek 13. századi hozzátoldásában felbukkan a *Sool* helynév. Vélhetően Szent István korában ez még *Saul* olvasattal bírt, ez az *au* pedig nem sokkal később (vagy már első királyunk korában) diftongusban egyesül, a 13. századra pedig egy hosszú *ó* hanggá monoftongizálódik, amelyet a geminált *oo* betűkapcsolat jelölt (SARNYAI 2022: 299). Valószínűleg ezt az utat járhatta be a *Chimudi* is, amely szóbelseji két hang > *ej* diftongus > *i* monoftongus változáson

¹¹ Csoma ’helység Somogy megyében’ (FNESz.).

¹² E két esetben azért tartottam fontosnak kiemelni a tág kontextust, mert az ÁSz. kiemelése félrevezető lehet, s a kihagyások miatt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a tárgyalt név helynévként vagy személynévként jelenik-e meg.

mehetett keresztül. Mivel a szóbelsőt egyetlen *i* betűvel írják, ezért a két önálló magánhangzós állapot és az *ei* diftongusos olvasat kizárható, a monoftongizáció még a németben zajlott le. Első királyunk korában már hosszú *i*-vel ejthették a nevet, ugyanakkor — mivel a helyesírás hosszú és rövid olvasatot egyaránt megenged — nem zárható ki a rövid *i*-s hangérték sem, bár ez nem tűnik túl valószínűnek.

A *Chimudi* *u*-ja valószínűleg a *-d* képző előhangzója. Egy mássalhangzóból álló képzőnek akkor lehetett szüksége előhangzóra, ha a szótó mássalhangzóra végződött.¹³ A mai *Himod* alak tehát vagy *u > o* nyíltabbá válás eredménye, vagy a *-d* képző előhangzója eredendően *o* hangértékkel bír. Ugyanakkor ha a szó német eredetét fogadjuk el, akkor az sem zárható ki teljesen, hogy az átvett nevet analogikusan *u ~ ü* véghangzóval láttuk el (ezt a már fentebb idézett, az 1138/1329-i dömösi adománylevél szabad véghangzós *Heimu* adata támogathatja).

A szórvány *u* betűje mögötti hangértékben azonban nincs egyetértés a szakirodalomban: a feljebb jelöléssel magyarázhatóan GYÖRFFY (2013: 181) *o*-s olvasatot ad meg, a magánhangzó-harmóniával magyarázva KRISTÓ (1993: 203) *e*-s olvasatot ad. Bár *e* hangérték az *u* betűnek nem adható, a magánhangzó-harmónia miatt *ü*-s olvasattal is lehet számolni. PÓCZOS RITA — BÉNYEIVEL és PETHŐVEL (1998: 18) egyetértve — úgy véli, a rendelkező adatok alapján nem dönthető el, hogy *e* betű mögött pontosan milyen hang rejtőzhet (2022: 25–26).

A *Chimudi* szórvány szóvégi *i* hangja elnémulás előtt álló véghangzó, makacsabb ellenállása mögött pedig a funkció állhat, a morfológiai funkció ugyanis hosszabb ideig megóvjá a véghangzót a lekopástól.

3.10. Wisetcha

βisëtkā
visze ká

A helynév hangtani rekonstrukciója pusztán találgatás, ugyanis etimológiája ismeretlen, ezen 1001-es előfordulásán kívül nem adatolható, így a továbbéléséből sem vonható le hangtani következtetés. A helynév talán a szláv *visokъ* 'magas' jelentésű szóból jött létre (KRISTÓ 2000: 19); ez ötlettől vezérelve KRISTÓ GYULA a települést Hegymagassal azonosította (1996: 175). KRISTÓ azonosításával egybeesik, hogy a pannonthalmi javak 1093–1095-ös összeírásában már szerepel egy *Vgmogos*¹⁴ nevű birtok (DHA. 1: 301), amelynek pannonthalmi kézbe történő átadásáról korábban nem tesz említést egy oklevél sem, s ez valóban lehetővé teszi

¹³Előhangzóra azonban nem volt mindig szükség — lásd a *Nagyhind* helynév korai adatát: 1234: *Hymd* (FNESz.).

¹⁴Az átiratokban *Hugmogos*, *Hýgmogos* (DHA. 1: 301).

a *Wisetcha* – *Vgmogos* 'Hegymagas' párhuzamos névadást.¹⁵ A névcseré mellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a település elnéptelenedett (minderről részletesebben lásd Póczos 2022: 26–27).

A *w* betű elsődleges olvasataként a *β* hangot adom meg, egyetértve számos nyelvtörténésszel, akik amellett érvelnek, hogy a 11. században még nem volt része a *v* a magyar hangrendszernek, s csak később, a 12–13. században indult meg a *β* > *v* hangváltozás (lásd pl. BENKŐ 1980: 72; E. ABAFFY 2003: 303). Mások azonban megkérdőjelezik a *β* státuszát, és úgy vélik, hogy már az ómagyar kor eleje óta számolhatunk a dentilabiális *v*-vel, s így a 11. századi szórványoknak is *v*-s olvasatokat adnak (a *β* státuszának problematikájáról lásd Kis 2019). Éppen ezért a *β* mellett — másodlagos olvasatként — a *v* hangértéket is felveszem.¹⁶

Ha valóban a szláv *visokъ* az etimológiai előzmény, akkor kérdéses, hogy az *o*-ból hogyan lett *e*. Talán hangrendi kiegyenlítődésről van szó, mely esetben a zárt *ě*-s olvasat tűnne valószínűbbnek, de mivel nagyon keveset tudunk a névről, ezért a hangjelölési szokások miatt az *e*-s olvasatot is meg kell engednünk. Az *s* betűnek *s* és *sz* hangértéke is lehet. A *-ka* helynévképző már az ómagyar korban is előfordult a rutén és szlovák nyelvterületek névanyagában: 1245: *Olsawka*, 1345: *Luchka*, 1352: *Stranka* (BENKŐ 1950: 145), s valószínűleg ezen példák sorát erősíti a *Wisetcha* is. A *-ka* végződésű helynevek továbbéléseit vizsgálva az *á*-s olvasat tűnik helytállóbbnak, de az *á*-s hangérték sem zárható ki.

3.11. Vuosian

βasiān
vosjány

A helynév etimológiája vitatott. A szakirodalom egy része a népnévi eredet mellett érvel. Ennek értelmében az etimon alán eredetű **asiān* ~ **osiān* 'alánok' lehet, e név birtokosa lehetett ugyanis a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozó alán (jász) néptörzsek (FNESz.). Ezen elgondolás szerint a népnév alapjául az óorosz *яс* 'jász' szolgál, tehát etimológiailag a *jász* népnév és a *Varsány* rokonságot mutat (TESz., FNESz.). Ezt elfogadja GYÖRFFY GYÖRGY is, aki Varsány lakóit katonai segédnépnek tartja, s több ízben kifejti, hogy a hely a benne élő katonanépről kapta a nevét (2000: 104, 197, 198). Ebben az esetben a csuvasos törökből származó átvétel **asiān* ~ **osiān* még *v*-kezdőhang nélküli lehetett, KISS LAJOS (1995: 40) pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a *v*-előtét hang már magyar nyelvi fejlemény, tehát **asiān* > *vasian*, ahogyan az *Örs* > *Vörs* példán is láthatjuk. A helynév

¹⁵ZELLIGER ERZSÉBET feltételezi, hogy az *Vgmogos* szóösszetétel első tagja valójában az *ügy* 'szent' volt, a 'Szentmagas' jelentésű hely ugyanis pogány áldozati hely lehetett. Később a név metonimikusan kiterjedt az egész hegyre (ennek alapján magyarázhatók az *Vgmogos* ~ *Hegmogos* variációk) és az ott létrejött falura is. A hegy tehát a mai Szent György-hegy (1991: 82).

¹⁶A betű olvasatához különösen óvatosan kell viszonyulni, hiszen ha a név szláv eredetű (és az olvasat nem a magyarból fejthető meg), akkor elsősorban a szláv hangrendszerből kell kiindulni.

népnévi etimológiájához azonban óvatosan érdemes viszonyulni. LIGETI LAJOS kifejti, hogy a helynév népnévi eredete nem bizonyos (1979: 38), óvatosságra int BENKŐ LORÁND is (2005: 270), RÁCZ ANITA a *Varsány* lexémát „vélt törzsnévnek” nevezi (2005: 70), későbbi munkájában pedig a *Varsány* helynevet nem vonja be a településnevekben felbukkanó etnonimák vizsgálatába (2016: 24), e döntését pedig SLÍZ MARIANN is helyesli (2017: 107).

A *Wisetcha* szórvány bemutatása során tárgyaltam, hogy a β -vel kapcsolatban nincs teljes egyetértés, ezért másodlagos olvasatként felveszem a v -s hangértéket is.

Az *o* betű lehetővé teszi az *o*-s olvasatot, ám valószínűbb, hogy a hangértéke *a*. Tudvalevő ugyanis, hogy a labiális *a* nem volt a latin hangkészlet része, éppen ezért ennek jegyzése is nehézséget okozott. A korai ómagyar korban a labiális *a* hangot gyakran *o* betűvel jelölték a scriptorok, lásd pl. 1055: *bolatin* [balatin]; ÓMS.: *Volek* [balék]; 1282–1285: *Tosu, Thosu* [tasu], ezek mögött a feljebb jelölés szokása áll.

Az etimont rekonstruáló formákban található *ɲ* és *s* betű *sz* olvasatot ad, s míg a *jász* népnév továbbélésében megmaradt az *sz* hangérték, addig a *Varsány* továbbélésben csak *s* hangot látunk. Véleményem szerint ennek okát az *sz* ~ *s* nyelvjárási kettősségben kell keresni (erről lásd JUHÁSZ 2018: 317–318). A szó elején a váltakozás jól ismert: *szem* ~ *sömör*; *szőr* ~ *sörény*, de a szó belsejében és végén is tapasztalható: *ország* ~ *uraság*; *jószág* ~ *jóság*; *csendesz* ~ *csendes*; Balassinál *vasztagság* (az *sz* ~ *s* nyelvjárási kettősségről részletesebben lásd A. MOLNÁR 1976: 319). Feltehetően szóhasadás történt, így a *jász* népnévben megmaradt az *sz*-es hangalak, *Varsány* esetében pedig az *s*-es hangérték rögzült.

A *Vuosian* *i* betűje mögött elsősorban *i* hangot feltételezhetünk, de a hangjelölési szokások miatt nem zárhatjuk ki a *j*-s ejtést sem. A *j*-s olvasatot a későbbi alakok teszik problémássá. Már a pannonhalmi oklevél két átírata is hosszú *s* hangot jelöl: 1215/1218 u.: *Vossian*, 1215/1236: *Wossian*, a hosszú *s*-es olvasatra pedig több adatot találunk más *Varsány* nevű települések esetében: 1270: *Ossyan*, 1337: *Vossyan*, 1391: *Vossyan*, 1411: *Vassan* stb. (az adatokat lásd PÓCZOS 2022: 28). Ez valószínűtlenné teszi, hogy az *i* hang *j* hanggá alakult, ugyanis az *i* hang képes előmozdítani intervokális helyzetben a mássalhangzónyúlást. A szó etimonjából kiindulva egyébként is az *i* hangot tekinthetjük eredetibbnek, s ha létre is jött az *i* > *j* hangváltozás, az csak később zajlódhatott le.

A szó *a*-ja már az alán etimonban is hosszú $\bar{a}$ hangra vezethető vissza, és továbbélésében is $\bar{a}$ hang feltételezhető.

A szó végi mássalhangzó eredetije — etimológiai előzményéből kiindulva — biztosan *n*, amely később *ny* hanggá palatalizálódik, kérdéses azonban, hogy mikor. Az *n* > *ny* változás először magánhangzó előtti helyzetben következik be (a szóvégeken toldalékos alakban), s a palatalizálódott hang csak később rögzült abszolút szó végi helyzetben. Mivel a HBK.-ben az *achoecin* szó végi betűjének olvasata BENKŐ szerint (1980: 48) még *n* [áxszin], ezért valószínűbb, hogy 1001-ben még *n* a hangérték, de mivel szórványosan hamarabb lezajlódhatott a palatalizáció, az *ny*-es olvasatot sem zárjuk ki, bár valószínűsége igen kicsi.

A honfoglalás előtti török–magyar együttélés idejében a szavak még véghangzóra végződtek, s ez olyannyira szerves része volt a rendszernek, hogy az ebben átvett kölcsönszavakat is — analogikus úton — inetimologikus véghangzóval láttuk el. Láthatjuk ezt többek között a DAI.-ból (950–951) ismert Tarján *ταριάνου* és Gyarmat *γερμάτου* esetében (KATONA 2018: 268), emellett az iráni eredetű **var* szó esetében is a TA. (1055) *feheruuaru* alakjában, valamint a török eredetű **türk* szó is a TA.-ban (1055) *turku* [türkü] véghangzós alakban jelenik meg (E. ABAFFY 2003: 321). Mindebből arra következtethetünk, hogy a török átvétel után a *varsány* népnevet véghangzóval láthattuk el, amely azonban első királyunk idejére már el is némult. Bár a fenti *feheruuaru* és *turku* példák esetében a véghangzók még a 11. században is kitartanak, több olyan korai példával találkozunk, amelyekben ezek az inetimologikus véghangzók már elnémultak, így pl. a török *arık* 1055-ben már véghangzó nélküli *aruk* — „Indeque ad *aruk* fee”; „*aruk* que ducitur usque ad baluuan” —, a török *čum* (> magy. *som*) az 1171-es adatok alapján *som* (Oklsz.), s feltehetően a *vuosian* mint népnév is ebbe a sorba csatlakozik. Hogy a név véghangzója már Szent István korára elnémulhatott, abban az is szerepet játszik, hogy a szó három szótagból áll, a kiejtés időtartama pedig felgyorsíthatta a lekopást. Fontos azonban kiemelni, hogy LIGETI LAJOS felhívja a figyelmet arra, hogy bár elvileg ebben a korban a mássalhangzóra végződő kölcsönszavakhoz mindig járult egy rövid felső nyelvvállású magánhangzó, a gyakorlatban azonban az tapasztalható, hogy ekkoriban már eltűnedezték a szóvégi vokálisok, sőt az analógiás véghangzósítás „nem is mindig működött kifogástalanul” (1986: 186).

3.12. Murin

murin

mori

A *Murin* helynév valószínűleg személynévi eredetű, a személynév pedig közszóból származhat. MELICH JÁNOS a *murin* 'szerecsen' közsózt szlovák átvételnek gondolja (1919: 1), s hozzáteszi, hogy megvan az oroszban, ebből származva pedig az egyházi szlávban, a csehben és a lengyelben is. Etimonja az óorosz *murinъ* 'szerecsen' > orosz *múrinъ*; egyházi szláv *murinъ*; lengyel *murzyn*; ócseh *múřín*, *múřénín* > mai cseh *mouřenin*. E szláv szó eredetije az ófn. *môr* (1926: 198). Német etimonnal bíró szláv jövevényszónak veszi az SzlJsz. is (*mucmuriny* alatt).

Az *u* betű mögött valószínűleg *u* hang áll. Ennek végső eredete tehát az ófelnémet *ô*-ra megy vissza, az óoroszban pedig lezajlott az *ô* > *u* változás. Mint láttuk, több szláv nyelvben is *u*-s alakban bukkan fel, szláv közvetítéssel a magyarba is ezzel a hanggal kerülhetett be. Valószínűleg azonban a denotátum s ezzel együtt a név is korán kihalt, mielőtt még változáson eshetett volna át a hang. Arról sem szabad ugyanakkor megfeledkezni, hogy e kor hangjelölési sajátossága volt a feljebb jelölés, így az *o*-s olvasatot sem lehet kizárni.

Az *i* betű mögött valószínűleg rövid palatális *i* hang áll, ugyanakkor nem zárható ki a hosszú *i* sem. A magánhangzók hosszúságát ekkor még nem jelölték a scriptorok, ezért az olvasat igen bizonytalan, mindazonáltal néhány szláv nyelvi alakból (*múřin*, *múřénin*) kiindulva, valamint abból, hogy az *-in* végződésű neveknél felvethető az *-ín* olvasat — lásd pl. **Trnčín* 'mai Trencsén' (lásd MELICH 1923: 107–108; FNESz. *Trencsén*) —, meghagyom a hosszú *i* lehetőségét is.

A *Poznan* szó alatt már láthattuk, hogy a szláv szavak redukált véghangzói a honfoglalás korára már lekoptak. Mivel a *Murin* helynevet a magyarság a Kárpát-medencében vette át, ezért honfoglalás utáni kölcsönszóról van szó, így véghangzó nélkül került a magyar névállományba.

3.13. Wag

βág

v

A birtok bizonyosan a Vág folyóról kapta metonimikusan a nevét. A folyót igen gyakran említik az ómagyar kori oklevelekben: 1075: „Infra *Wag* vero dedi villam nomine Samto”, majd ugyanebben az oklevélben: „Iuxta *Wag* dedi villam Gegu nomine et viginti domus piscatorum et piscacionem libera ubique in *Wag*”, majd „Camarienses et de Sitouatuin ex *Wag*” (DHA. 1: 215); 1086: „Gracouua civitate provintiaque, cui *Uuag* nomen est”, majd „ad flumen, cui nomen est *Wag*” (DHA. 1: 245); 1086: „et de portu *Wag* dantur tributa” (DHA. 1: 254). A víznév etimológiájáról bizonyosan elmondható, hogy a germán *wāg* 'hullámzó víz' szóból ered, amely a magyarba szláv közvetítéssel kerülhetett (FNESz. *Vág*¹).

Láttuk már, hogy nincs teljes egyetértés a *β* meglétével kapcsolatban. Mint korábban, ebben az esetben is a *β*-s olvasatot gondolom valószínűbbnek, a *v*-s hangértéket pedig másodlagosnak tekintem. Az *a* betű hangértéke nem problematikus. Az ófn. etimonjára is *ā* hangot feltételezünk, továbbélésében is hosszú hanggal ejtett, így nincs okunk azt gondolni, hogy Szent István korában nem az *á*-s ejtés volt a jellemző. Miképpen a *Poznan* és a *Murin* szórványoknál is láttuk, a szláv eredetű szavak redukált véghangzói a honfoglalás korára elnémultak, így a *Wag* nevet is enélkül vehettük át.

4. Összegzés

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy az 1001-re datált Pannonhalmi alapítólevél azon szórványainak kíséreljek meg olvasati rekonstrukciót adni, amelyek az eredeti, mára elveszett oklevél rétegéhez tartoznak. Ennek alapján nem tárgyaltam a *Cortou* és a *Poson* helyneveket, azok ugyanis bizonyosan későbbi hozzátoldások, vizsgálatom így 13 nevet érintett. Alább összegzem a hangtörténeti következtetéseket.

Véghangzók tekintetében Szent István kora igen mozgalmas időszak, hiszen az elnémulási tendencia éppen zajlik, így tehát bizonyos szavakban, helyzetekben és területeken már elnémultak a szóvégi magánhangzók, más esetekben pedig

még a lekopás előtt állnak. A 11. századi oklevelek szórványainak véghangzóit már csak azért is érdemes vizsgálni, mert így kísérletet tehetünk arra, hogy feltérképezzük: milyen helyzetben mikor némultak el ezek a hangok, és ebben milyen szabályszerűségeket fedezhetünk fel. Végző soron pedig minden feldolgozott 11. századi oklevél értékes adatokkal szolgál ahhoz, hogy megrajzoljuk a véghangzók korabeli helyzetét, rendszerét, valamint az elnémulás tendenciáját. Az oklevélben mindössze két szórvány végződik elnémulás előtt álló véghangzóra (*Temerdi*, *Chimudi*), három helynév pedig egykor végvokálisra is végződhetett, amelyek az oklevél keletkezési idejére már elnémultak (*Sumig*, *Fizeg*, *Vuosian*).

A nevekkal kapcsolatban — a 11. században szélesebb nyelvközösségben még el nem terjedt *ö* kivételével — valamennyi hangot tárgyaltam, s bár a veláris *j* és az *ü* hang olvasati valószínűsége kicsi, nem zárható ki.

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Illabiális	Labiális
j?	u	i, í	ü?
	o	ë, é	
	a	e	
â, á			

2. táblázat: A szórványok magánhangzóinak rekonstruált hangkészlete

Az interpolátumokban és hamisítványokban fennmaradt oklevelek kutatása az utóbbi években fontos szerepet tölt be a név- és nyelvtörténeti vizsgálatokban, a helynév-rekonstrukció módszerével pedig számos 11. századi szórvánnyal gyarapodott a vizsgálható nevek száma. A legkorábbi fennmaradt, Szent István által kiadott oklevelünk forrásértéke kiemelkedő, szórványainak vizsgálatával gazdagítani tudjuk többek között az Árpád-kor igen korai szakaszának hangtörténeti képét. A hangtörténeti, helyesírás-történeti és etimológiai vizsgálatok által pedig a szórványok olvasati lehetőségeit is számba tudjuk venni, melynek összesítőjét alább közlöm.

A Szent István korabeli oklevél szórványainak	
feltételezett alakja	hangtani rekonstrukciója
Sumig	<i>sumidzś</i> <i>o így</i>
Poznan	<i>poznān</i> <i>á</i>
Cunt(io)	<i>χunt</i> <i>ko</i>

Orz(io)	<i>orc szí i</i>
Ceba	<i>csebá szē á é</i>
Fizeg	<i>fizedzś égy</i>
Baluuanis	<i>bálβānis á vá i</i>
Temirdi	<i>tēmirdi e ě</i>
Chimudi	<i>χímudi i o ü</i>
Wisetcha	<i>βisētkā v sze á</i>
Vuosian	<i>βasián vo j ny</i>
Murin	<i>murin o í</i>
Wag	<i>βág v</i>

3. táblázat: Az oklevél szórványainak olvasati rekonstrukciója

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1950. *-ka, -ke* képzős helyneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 143–145.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1999. Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *Magyar Nyelv* 95: 25–40.
- BENKŐ LORÁND 2005. A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben. *Magyar Nyelv* 101: 269–274.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

- ENGELBERT, PIUS OSB 1996. Prágai Szent Adalbert – püspökideál, politika és szerzetesség. In: MOLNÁR ANTAL főszerk., *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság. 25–46.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1902. *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története I. A pannonthalmi főapátság története I. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243*. Budapest, Stephaneum, A Szent-István-Társulat Nyomdája.
- ÉRSZEGI GÉZA 1996. Szent István pannonthalmi oklevele. In: MOLNÁR ANTAL főszerk., *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság. 47–89.
- ÉRSZEGI GÉZA 2010. I. (Szent) István adománylevele. In: HERMANN ISTVÁN–KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém. 9–32.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közszoói eredetű személynveinkről. *Magyar Nyelvőr 121*: 71–75.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966. *Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen*. München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung. Reprint.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyviadó. 103–128.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2000. *István király és műve*. 3., bővített és javított kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2013. *István király és műve*. 4., bővített és javított kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv 36*: 34–41.
- HECKENAST GUSZTÁV 1968. A magyarországi vaskohászat története a XVIII. század közepéig. In: HECKENAST GUSZTÁV–NOVÁKI GYULA–VASTAGH GÁBOR–ZOLTAY ENDRE, *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 131–171.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HORVÁTH JÁNOS 1878. *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest, kiadja: Ráth Mór.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv 20*: 9–21.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyviadó. 314–349.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KATONA CSILLA 2018. A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum 14*: 264–284.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr 68*: 67–77.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 43*: 5–26.

- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 93. Debrecen.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1996. Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: FARKAS GÁBOR szerk., *Közlemények Székesfehérvár város történetéből. A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai*. Székesfehérvár, Székesfehérvár város levéltára.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- LIGETI LAJOS 1976. Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái. In: BENKŐ LORÁND–SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 2. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Budapest, Akadémiai Kiadó. 193–199.
- LIGETI LAJOS 1979. Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75: 26–42.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1919. A Madách családnév. *Magyar Nyelv* 15: 1–5.
- MELICH JÁNOS 1923. A helynevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 19: 105–111.
- MELICH JÁNOS 1923–1924. Pozsony magyar, német és tót nevééről. *Századok* 58: 695–713.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1926. Mohamedán-török személynevek Turóc megye XIII. századi nemességénél. *Magyar Nyelv* 22: 196–203.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- A. MOLNÁR FERENC 1976. Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvből. *Magyar Nyelv* 72: 308–320.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Hont és Pázmány. *Magyar Nyelvőr* 65: 88–91.
- NYIRKOS ISTVÁN 1994. Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóirol. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza Emlékkönyv, születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 127–150.
- OKLSZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1902–1906.
- OT. = RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE, *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi*. 1–2. Bloomington, Indiana University, 2007.

- PAIS DEZSŐ 1953. Bíbor, búb, bibircsó. *Magyar Nyelv* 49: 76–91.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- PELCZÉDER KATALIN 2018. A Bakonybéli összeírás két szórványáról: *Tener ere és Sar. Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 89–101.
- PÓCZOS RITA 2022. A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18: 7–42.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SARNYAI VIVIEN 2022. Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 118: 289–300, 444–459.
- SÁROSI ZSÓFIA 1991. A névszótövek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–187.
- SLÍZ MARIANN 2017. Rácz Anita, Etnonimák a régi magyar településnevekben. *Magyar Nyelv* 113: 107–110.
- STANISLAV, JÁN 1948. *Slovenský juh v stredoveku 1–2*. Turčiansky Sv. Martin.
- SZABÓ DÉNES 1936. A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv* 32: 130–135, 203–206.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, Szent István Társulat. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 133–202.
- SZLÍSZ. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- SZŐKE MELINDA 2013. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109: 68–77.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2018. Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87.
- SZŐKE MELINDA 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevééről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106.
- SZŐKE MELINDA 2021. 11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43: 135–143.

- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THOROCZKAY GÁBOR 1996. Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája. In: MOLNÁR ANTAL főszerk., *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság. 90–109.
- THOROCZKAY GÁBOR 2016. *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, L'Harmattan.
- VARGA JÓZSEFNÉ 2005. *Győr-Moson-Sopron megye településnév-rendszere*. Magyar Névtani Dolgozatok 195. Budapest.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Milyen magas a Hegymagas? *Magyar Nyelv* 87: 77–82.

Reading Reconstruction of the Fragments of the 1001 Charter of Pannonhalma Archabbey

One of the most famous documents in Hungarian history is the Foundation Charter issued by St. Stephen to the Abbey of Pannonhalma, dated 1001. It gained widespread recognition due to the monogram of Hungary's first king; however, it has also been the subject of heated academic debate for centuries. Historians and scholars of diplomatics have long contested its originality. Today, there is a broadly accepted consensus that the Charter of Pannonhalma is a copy, as the original has been lost. Current research suggests that before reaching its present form, the text underwent several—likely four—revisions over the course of two centuries and has survived in seventeen copies.

For many years, historical linguistics did not thoroughly examine the Donation Letter of the Pannonhalma Archabbey. However, as modern scholarship increasingly focuses on documents affected by interpolation and forgery, this charter has also come under linguistic scrutiny. When analyzing its fragments from a historical linguistic perspective, one of the key tasks is to determine their possible readings. This requires, among other things, a detailed examination of historical phonology and orthographic conventions. Given the inconsistencies in 11th-century phonetic notation, multiple sound values can often be inferred from a single letter.

In my thesis, I investigate the possible readings of 11th-century fragments from the Donation Letter of the Pannonhalma Archabbey (*Sumig, Poznan, Cunt, Orzi, Ceba, Fizeg, Baluuanis, Temirdi, Chimudi, Wisetcha, Vuosian, Murin, Wag*). While each letter may correspond to multiple phonetic values, the likelihood of these variations differs. Therefore, when proposing readings, I also establish a hierarchy based on their probability.

Történeti helynévvizsgálatok a szatmári térségben*

1. A helynevek területi differenciáltságának kérdése az utóbbi időben több kutatásnak is a középpontjába került. Elsősorban DITRÓI ESZTER munkáját emelhetjük ki, aki a helynévrendszerek területi eltéréseit, illetve az azt meghatározó nyelven kívüli tényezőket településenkénti összehasonlító elemzéssel vizsgálta (2017). Hasonló jellegű vizsgálatokat magam is végeztem a szatmári térség határ menti települései körében. Ez a kutatás a trianoni békeszerződés nyomán meghúzott országhatároknak a névrendszerek alakulásában betöltött szerepének a feltárására irányult. Bizonyosan nem megalapozatlan ugyanis az a feltevés, miszerint a hosszú ideig fennálló megosztottság — akárcsak a nyelvben általában — a helynévrendszerekben is az elkülönülést erősítette. Az említett vizsgálat 57 egymással szomszédos, de három ország (Magyarország, Románia és Ukrajna) területén fekvő település élőnyelvi határneveire koncentrált, és számos — főként a nevek nyelvi felépítését érintő — területi eltérést hozott a felszínre. Ezeknek a különbségeknek a hátterében a névminták terjedésének gátat szabó százéves országhatárnak is minden bizonnyal szerepe lehetett (HANKUSZ 2020). Az azonban kérdéses, hogy a feltárt területi különbségek milyen mértékben magyarázhatók az országhatárnak az elkülönülést elősegítő szerepével. Elképzelhető ugyanis, hogy egy eleve létező, az országhatároktól független területi differenciáltságról van szó, illetve az is, hogy bizonyos régtől fennálló területi eltérések és a politikai határvonal megvonása együttesen alakították ki a névrendszerek mai képét. Írásomban ezt a kérdéskört igyekszem megvilágítani, mégpedig az érintett térség Trianon előtti időszakból származó határneveinek elemzése révén.

A történeti forrásokból származó névanyag teljes mértékben lefedi az élőnyelvi vizsgálatokba bevont települések körét. A vizsgálat alapjául szolgáló névanyag legfontosabb forrása PESTY FRIGYES 1864-es helynévgyűjteménye, ez ugyanis a korabeli élőnyelvi névhasználat hiteles dokumentuma. Ezt a névanyagot kiegészítettem a második és harmadik katonai felmérések térképein szereplő névadatokkal, melyek ugyancsak a 19. század második feléből valók. A vizsgált névállomány összeállításához továbbá olyan kataszteri térképek adatait is felhasználtam, melyek az 1850 és 1920 közötti időszakban készültek, azaz a trianoni országhatárok meghúzása előtti névállapotot tükrözik. Noha ebből az időszakból a jelenkori

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

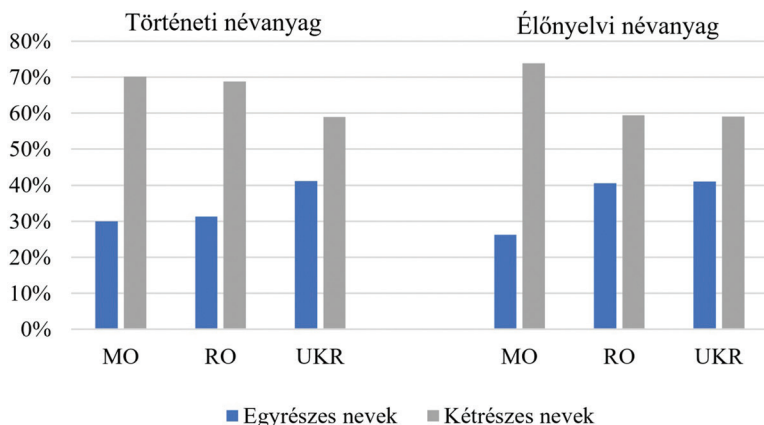
névanyaghoz viszonyítva egy korlátozottabb forrásanyagra támaszkodhatom, az összeállt több mint kétezer névadat lehetőséget ad a térség korábbi névállapotának feltárására. A névanyag térségenkénti megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti (lásd az 1. ábrát).

Terület	Nevek száma
magyarországi térség	1002
romániai térség	689
ukrajnai térség	355

1. ábra: A vizsgált térségekből adatolt történeti helynevek száma

Vizsgálatom célja az, hogy képet adjak a vizsgált terület névmintáinak időbeli változásáról, ez ugyanis lehetővé teszi az országhatárok névrendszerekre gyakorolt hatásának pontosabb megvilágítását. Az analízishez a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modellt veszem alapul (1993), azaz a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai elemzését végzem el. Elemzésem során elsősorban a történeti névanyag vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, illetve ezzel párhuzamosan a trianoni határmegvonások előtt jellemző névmintákat a területek mai névadási szokásaival is összevetem.

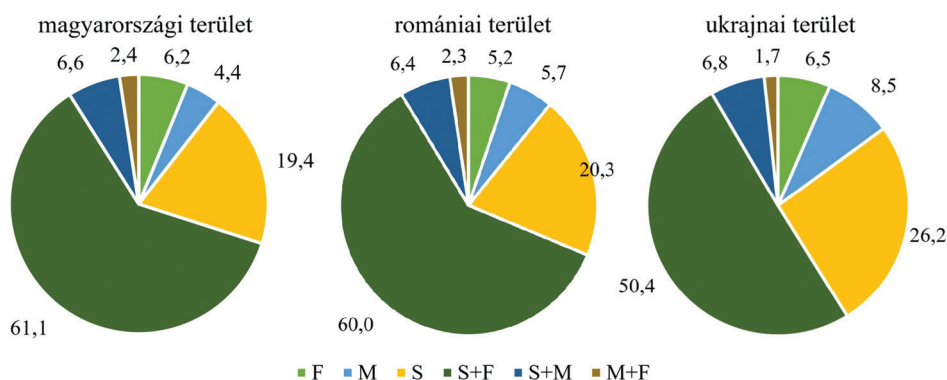
2. A névrendszerek részletes elemzése előtt mindenképpen érdemes a helynevek két fő szerkezeti típusának megoszlását, azaz az egy- és kétrészes névstruktúrák arányát a vizsgált térségekben áttekinteni (lásd a 2. ábrát). Elemzésem során a történeti és az élőnyelvi névanyag sajátosságait legtöbb esetben egyazon diagramon ábrázolom, megkönnyítve ezáltal a két idősíki összevetését.

2. ábra: Az egy- és kétrészes névstruktúrák megoszlása a vizsgált térségekben

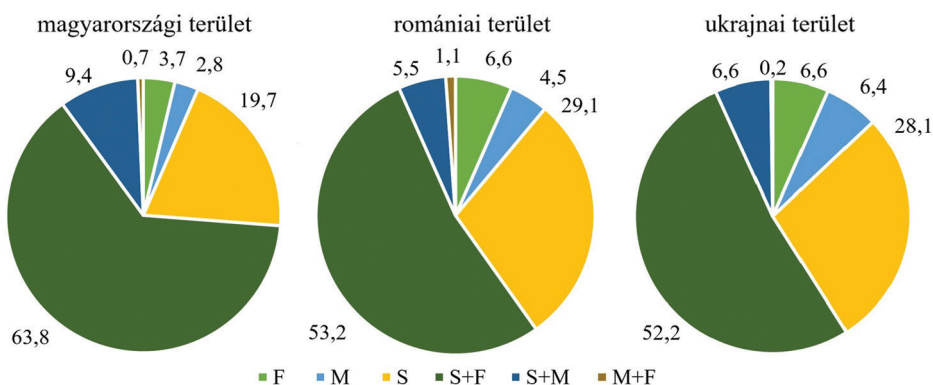
A diagramon szereplő értékek azt mutatják, hogy a történeti nevek esetében az egy- és kétrészes nevek megoszlása a magyarországi és a romániai területen szinte pontosan megegyezik, míg az ukrainai térségben az egyrészes nevek aránya mintegy 10%-kal meghaladja a szomszédos országokban mért értékeket. Amennyiben ezeket a számarányokat összevetjük a térségek jelenkori határneveinek névszerkezeti megoszlásával, úgy a romániai terület értékeinek az ukrainai térségben jellemző értékek felé való elmozdulását tapasztaljuk. Az idősíkok összevetéséből az is kiderül, hogy a modern kori határnevek vizsgálata során kirajzolódó tendencia, miszerint a nyelvterület keleti területein az egyrészesség gyakoribb névstruktúra (vö. DITRÓI 2017: 46, HANKUSZ 2020: 109), kevésbé érvényesül a történeti névanyag esetében.

3. A fentiekhez hasonló képet kapunk akkor is, ha a szemantikai szerkezetek megoszlását vizsgáljuk a három ország települései körében (lásd a 3. ábrát).

3. ábra: A szemantikai szerkezetek megoszlása a történeti határnevek esetében

Az ábrák tanúsága szerint a magyarországi és romániai területen a szemantikai típusok megoszlása nagy fokú hasonlóságot mutat, míg az ukrainai terület mutatói ettől kissé eltérnek, ami természetesen összefügg az egy- és kétrészes struktúráknak a fent bemutatott eltéréseivel. Az ukrainai területen az egyrészes nevek valamennyi típusa gyakrabban fordul elő, mint a szomszédos területeken, azonban ez típusonként mindössze néhány százalékos eltérést jelent. Nagyobb különbség a kétrészes S+F szerkezetű nevek körében mutatkozik. Ennek a névtípusnak a gyakorisága körülbelül 10%-os lemaradást mutat az ukrainai térségben. Ezeket az értékeket összevetve a jelenkori helynévanyag mutatóival (lásd a 4. ábrát) ismét a romániai értékeknek az ukrainai területen jellemző névállapot irányába való elmozdulását tapasztaljuk. Míg a magyarországi és ukrainai területeken az egyes szemantikai kategóriák aránya lényegében változatlan maradt, a romániai területen mintegy 9 százalékkal megnőtt az egyrészes sajátosságjelölő nevek aránya, ezzel párhuzamosan pedig majdnem ugyanennyivel csökkent a kétrészes S+F szerkezetek gyakorisága.

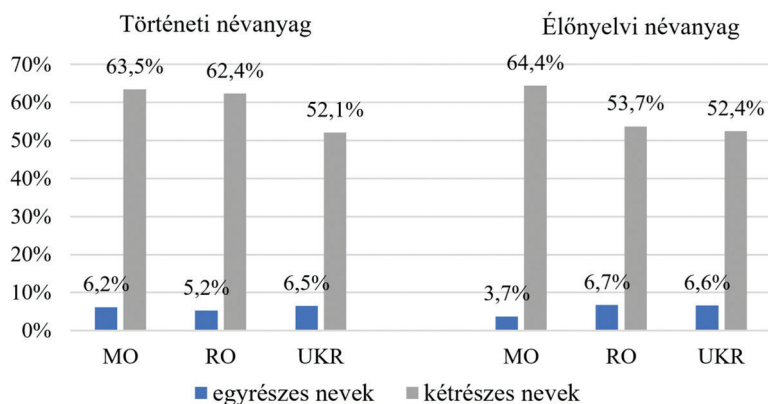

4. ábra: A szemantikai szerkezetek megoszlása a jelenkori hatérnevek esetében

A vizsgált idősíkok névszerkezeti áttekintése és összevetése tehát egyértelműen a romániai terület névrendszereinek változását, pontosabban az egyrészesség felé való elmozdulását mutatja. A változási folyamatok jobb megértéséhez azonban érdemes az egyes funkcionális-szemantikai kategóriákat és az azokat kifejező nyelvi eszközöket részletesebben megvizsgálni.

4. A fajtajelölő funkciójú névrészek a történeti nevek esetében is kiemelt jelentőséggel bírnak. A vizsgált térségekben a neveknek mintegy kétharmadában megjelenik ez a névrészfunkció (lásd az 5. ábrát), noha látható, hogy az ukrajnai területen a kétrészes nevek esetében jóval ritkábban fordul elő, mint a szomszédos térségekben, ami nyilvánvalóan az S+F szerkezettel leírható neveknek az imént bemutatott alacsonyabb arányával függ össze.

A fentiekhez hasonló tendencia rajzolódik ki akkor is, ha ezeket a mutatókat a jelenkori névanyag arányaival vetjük össze. Láthatjuk, hogy a romániai térségben a kétrészes fajtajelölő névrészt tartalmazó helynevek aránya közel 10%-kal csökkent, míg a magyarországi és ukrajnai térség arányai lényegében változatlanok maradtak.

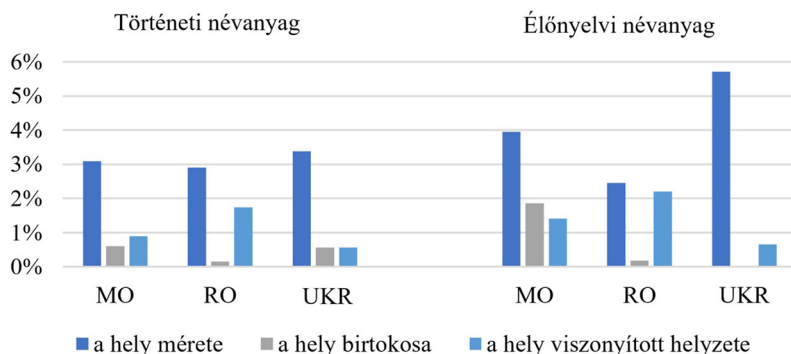
5. ábra: A fajtajelölő névrészt tartalmazó egy- és kétrészes nevek térségenkénti aránya

Noha az egyrészes pusztai földrajzi köznévi szerkezetek száma a vizsgált térségekben viszonylag alacsony, illetve az ide tartozó nevek előfordulásának gyakorisága nem mutat számottevő eltérést, mégis érdemes megemlíteni, hogy a határon túli térségekben a történeti névanyagban a *Csonkás* 'irtással nyert szántóterület, amelyben a fák tuskóját benne hagyták' (FKnT.), a magyarországi területen pedig a *Rekesz* 'terület, amelyet sövénnel vagy árokkal vettek körül' (FKnT.) névforma fordul elő leggyakrabban.

A kétrészes nevek utótagjaként leggyakrabban szereplő földrajzi köznevek tekintetében a vizsgált térségek között mind átfedések, mind pedig jelentős különbségek megfigyelhetők. A *hát* 'valami mögött fekvő terület', illetve 'dombos vízparti terület' szemantikai tartalmú földrajzi köznév (FKnT.) mindhárom térségben az öt leggyakoribb földrajzi köznév között szerepel. Jelentős egyezések figyelhetők meg továbbá a határon túli térségekben. Mindkét területen az *erdő* és a *láz* 'erdei tisztás, irtás' (FKnT.) a leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek. Az *erdő* a romániai névanyag 8,4%-ában, a *láz* pedig 5,2%-ában fordul elő utótagként. Ezek aránya az ukrain területen 6,2, illetve 5,1%. Noha az *erdő* utótag a történeti nevek körében a magyarországi területen is szép számban előfordul (a nevek 3,5%-ában), a *láz* földrajzi köznév egyáltalán nem használatos ebben a térségben. A magyarországi névanyagban a *dűlő* földrajzi köznév fordul elő leggyakrabban kétrészes nevek utótagjaként, ami az összes név 8,3%-át jelenti. A romániai térségben ugyancsak magas, 4,4% a lexéma felhasználtsága, ezzel szemben az ukrain területen ez az érték még az 1%-ot sem éri el.

A jelenkori névállapotot tekintve a *dűlő* a magyarországi területen továbbra is gyakori névalkotó elem, míg a romániai térségben szinte teljesen kiveszett a használatból. A *láz* földrajzi köznév használata is fennmaradt a határon túli térségekben, azonban jelenleg mindössze 2% körüli a gyakorisága. Lényeges változás, hogy mindhárom térségben a *tag* 'a tagosított, művelés alatt lévő határ egyben lévő darabja' (FKnT.) vált az utótagként leggyakrabban előforduló földrajzi köznévvé, noha a történeti nevek körében ez a lexéma elenyésző számban fordul elő. A jelenkori névanyagban a *tag* földrajzi köznév tipikusan a hely birtokosára utaló sajátosságjelölő előtaghoz kapcsolódik, azaz a *tag* lexéma ilyen mértékű elterjedése minden bizonnyal összefügg a birtokosra utaló határnevek felszaporodásával.

5. A megnevező funkciójú névrészek előfordulása mind az egy-, mind a kétrészes nevek esetében viszonylag ritka. Az egyrészes, megnevező funkcióban álló helynevek az ukrain térségben jelentkeznek nagyobb arányban, ott a határnevek 8,5%-át teszik ki. Ezt követi a romániai terület 5,7, a magyarországi térség pedig 4,4%-kal. A kétrészes nevek esetében az M funkció a nevek 8–9%-ában tűnik fel valamennyi vizsgált területen, azaz nem számolhatunk jelentősebb aránybeli különbségekkel. A kétrészes S+M szerkezetű nevek esetében azonban érdemes megvizsgálni, hogy a megnevező funkciójú utótaghoz kapcsolódó sajátosságjelölő előtag a helynek mely tulajdonságát jelöli meg (lásd a 6. ábrát).

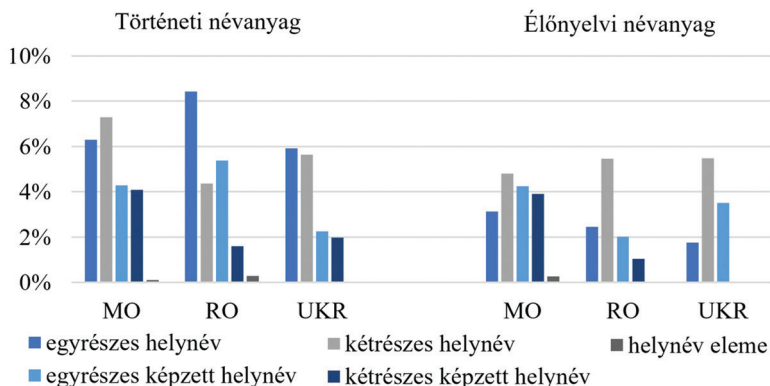
6. ábra: A megnevező funkciójú utótaghoz kapcsolódó sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása

A vizsgált névtípus döntő többségében a sajátosságjelölő előtag a hely méretét jelöli meg mindhárom térségben (pl. *Kis-Nyilas*, *Nagy-Hollós*, *Kis-Kosmonta*, *Nagy-Kosmonta* stb.). A hely birtokosának (*Pongrácz-féle-Nagy-tag*, *Bódi-Nagy-nyáras*), illetve viszonyított helyzetének (*Alsó-Ló-kert*, *Felső-Ló-kert*, *Alsó-Csere*, *Felső-Csere*) megjelölése jóval ritkább, noha ez utóbbi előfordulása a romániai térségben az átlagosnál nagyobb.

Az arányokat a jelenkori viszonyokkal összevetve azt láthatjuk, hogy noha az egyes szemantikai típusok névrendszeren belüli aránya több esetben kisebb mértékű növekedést mutat, azok egymáshoz viszonyított aránya lényegében változatlan maradt. A megnevező funkciójú névrészekhez ma is tipikusan a hely méretére utaló sajátosságjelölő előtag kapcsolódik, a hely viszonyított helyzetének megjelölése pedig továbbra is a romániai térségben gyakoribb.

Helynévi lexémák a megnevező funkció mellett lokális viszonyt kifejező S funkciójú névrészekben is előfordulnak. Az idesorolható nevek gyakorisága a magyarországi és a romániai területen erős hasonlóságot mutat, ezekben a térségekben 22,1, illetve 20,1%-os arány jellemző, míg az ukrainai területen a neveknek mindössze 15,8%-a tartalmaz ilyen névrészt. A sajátosságjelölő funkcióban álló helynevek típusait tekintve a vizsgált térségek viszonylag egységes képet mutatnak (lásd a 7. ábrát). Többnyire egy- és kétrészes nevek vesznek részt új helynevek létrehozásában (*Túr-erdő*, *Csikós-ér-hát*), ugyanakkor kisebb arányban ugyan, de a képzett helynevek is megjelennek ilyen szerepben valamennyi általam vizsgált térségben (*Atyai-forduló*, *Fekete-vízi-dűlő*).

A jelenkori névállapottal való összevetésből kirajzolódik, hogy számottevő változás inkább a határon túli térségekben történt. Egyértelműen a kétrészes nevek felhasználása vált dominánssá, míg az egyrészes nevek, illetve a képzett struktúrák új helynevekben való felhasználása csökkent. Ezzel szemben a magyarországi térség névanyaga ebből a szempontból lényegében változatlan maradt.

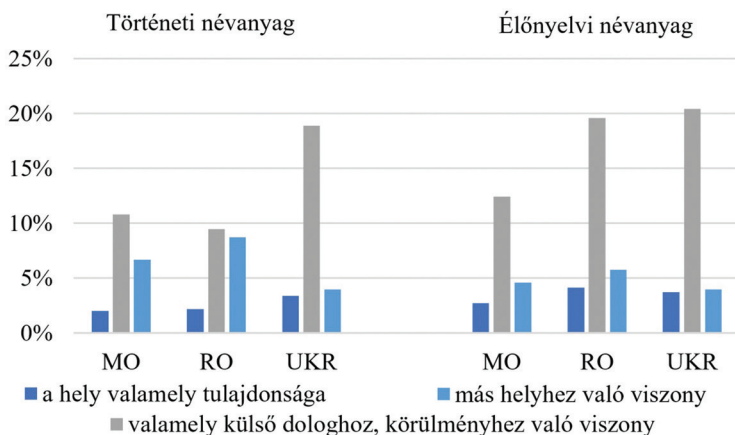

7. ábra: Az S funkcióban megjelenő helynévi névrészek előfordulása a vizsgált térségekben

6. A sajátosságjelölő névrészek a vizsgált névanyagban igen jelentős helyet foglalnak el, hiszen ez a névrészfunkció mind az egy-, mind pedig a kétrészes nevek körében nagy számban megjelenik.

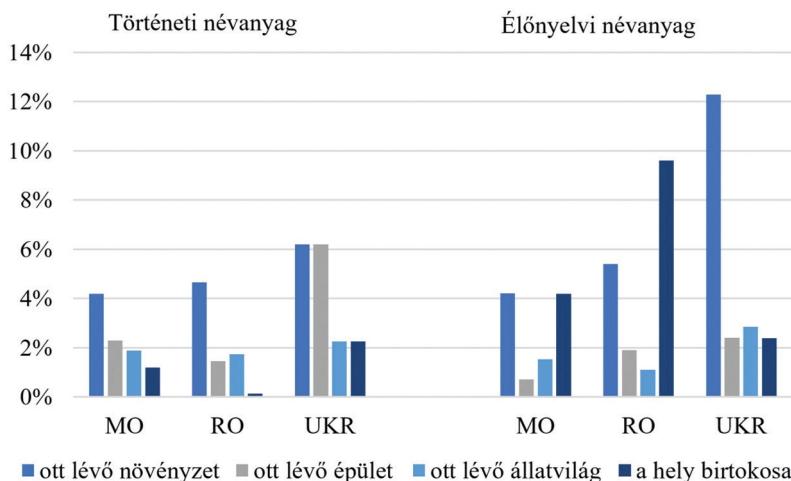
6.1. Az egyrészes S funkciójú nevek szemantikai megoszlását vizsgálva (lásd a 8. ábrát) azt tapasztaljuk, hogy a helynek valamely külső dologhoz, körülményhez való viszonyát kifejező nevek adatolhatók leggyakrabban mindhárom térségben, noha ezek aránya az ukrainai területen mintegy kétszerese a szomszédos térségekben mért számnak. Az adatok tükrében elmondhatjuk, hogy a magyarországi és romániai térség történeti névanyaga ebből a szempontból is szembetűnő hasonlóságot mutat, hiszen az egyes szemantikai kategóriák megoszlásában nincs lényeges eltérés.

A későbbi időszakban azonban ez az állapot jelentősen megváltozik, ugyanis az ábrán jól látható, hogy a romániai területen a külső körülményre utaló egyrészes nevek aránya mára több mint kétszeresére nőtt, azaz a térség mai névanyaga ebből a szempontból sokkal inkább az ukrainai térség helyneveivel mutat hasonlóságot.

8. ábra: A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása egyrészes nevekben

Ennek a változási folyamatnak a megértéséhez meg kell vizsgálnunk a szemantikai csoport belső megoszlását, illetve az e téren mutatókozó időbeli változásokat. Ezt szemlélteti a 9. ábra.

9. ábra: A helynek a külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek leggyakoribb típusai az egyrészes nevekben

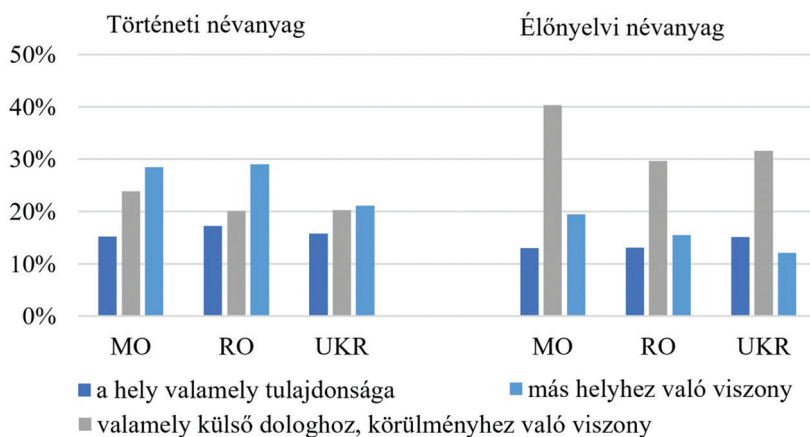
A történeti névanyagot tekintve mindhárom térségben a helyre jellemző növényvilág megjelölése fordul elő leggyakrabban. Az idetartozó nevek túlnyomó többsége -s képzővel alakult (pl. MO: *Hagymás, Körtélyes*, RO: *Kenderes, Barackos, Mogyorós*, UKR: *Csipkés, Nyáras*). Az egyetlen lényegesebb területi eltérést az ukrainai térség névanyaga mutatja, itt ugyanis meglehetősen gyakoriak a közelben lévő épületre vagy építményre utaló megnevezések is (pl. *Kis-híd, Csomai útnál, Jégverem, Akasztófánál, Serház mögött* stb.), míg a romániai és ukrainai területen jóval kisebb ezek aránya. A helyre jellemző állatvilág (pl. MO: *Galambos, Darvas, Tűzokos*, RO: *Patkányos, Kígyós*, UKR: *Baglyos, Cinegéres, Varjas*), illetve a hely birtokosa (pl. MO: *Bulyáki, Úrbéres*, RO: *Danka*, UKR: *Tánczos, Bódi*) is megjelenik egyrészes nevekben, ezek aránya azonban mindhárom térségben viszonylag alacsony. A történeti névanyagban tehát a vizsgált névtípusok a három térségben hasonló arányban jelentkeznek.

Ezzel szemben a jelenkori névállományok ilyen szempontú vizsgálata számos eltérést hoz a felszínre. Az egyik legszembevetőbb jelenség a romániai térségben a birtokosra utaló egyrészes nevek nagyarányú megjelenése. Az idetartozó nevek döntő többsége -é birtokjellel alakult (pl. *Butykaié, Grófé, Tobáké, Csajláié* stb.). Noha a birtokos megjelölése a magyarországi területen is jóval gyakoribbá vált, az -é birtokjel a neveknek igen kis hányadában szerepel, ebben a térségben a birtoklás

kifejezése döntően pusztá személynév vagy személyt jelölő közszo felhasználásával történik (pl. *Balogh, Fóris* stb.).

A történeti és az élőnyelvi névanyag összevetése az -é birtokjel elterjedésének időbeliségére vonatkozóan is információt nyújt. Elmondható ugyanis, hogy a birtokjellel ellátott nevek használata viszonylag újkeletű jelenségnek számít a térségben, ugyanis a történeti névanyagban egyetlen esetben sem fordul elő -é birtokjeles névalak. Ebben persze szerepet játszhat az is, hogy az adatokat lejegyző hivatalos személyek kevésbé tekintették ezeket névszerűnek, és nem vették fel az általuk készített dokumentumokba. A tárgyalt névtípus ilyen mértékű felszaporodása a romániai területen alapvetően megváltoztatta a térség névrendszereinek szerkezeti jellegét, azaz a romániai terület névanyagának az egyrészesség felé való elmozdulását eredményezte.

6.2. Az S funkciójú névrészek tipikusan kétrészes nevek előtagjaként fordulnak elő. A 10. ábra a sajátosságfunkció belső megoszlását mutatja a kétrészes nevekben.

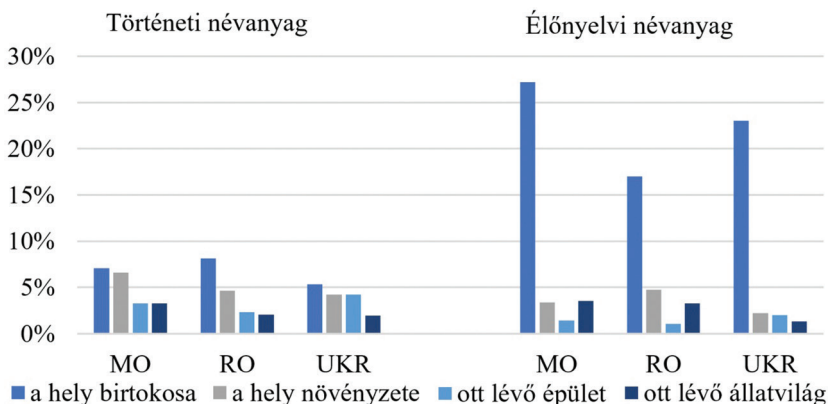

10. ábra: A sajátosságjelölő névrészek szemantikai megoszlása a kétrészes nevekben

A történeti nevek között az egyes szemantikai típusok aránya a vizsgált térségekben nagy fokú hasonlóságot mutat. A tulajdonságra utaló kétrészes nevek aránya 15–17% körül mozog. Ezen belül a legjelentősebb csoportot a hely méretére utaló nevek alkotják (pl. MO: *Kis-erdő, Nagy-gyep, Nagy-lapos*, RO: *Apró-föld, Kis-mező, Kis-láz*, UKR: *Kis-éger, Nagy-szeg* stb.), ezek teszik ki a tulajdonságra utaló nevek csaknem felét. Előfordulnak továbbá a hely alakjára (MO: *Kerek-szeg*, RO: *Görbe-sor*, UKR: *Hosszú-mező, Széles-szeg*), korára (*Új-fogás, Új-láz, Ócska-Nyilas*), színére (*Vörös-szer, Fekete-láz*), egyéb tulajdonságára (*Sovány-szer, Sötét-szeg*) stb. utaló nevek is. Ennek a névtípusnak a gyakorisága a jelenkori névanyag esetében is hasonló, jelentősebb területi különbségekkel tehát a későbbiekben sem számolhatunk.

A külső dologhoz, körülményhez való viszonyt megjelölő névrészek térségenkénti aránya sem mutat számottevő különbséget, a határneveknek körülbelül

20%-át teszik ki mindhárom térségben. Figyelmet érdemel azonban az, hogy az élőnyelvi névanyagban az említett névtípus aránya jelentősen megnőtt valamenyny általam vizsgált térségben. A külső körülményre utaló kétrészes nevek belső megoszlását vizsgálva (lásd a 11. ábrát) egyértelművé válik, hogy e szemantikai szerkezet névrendszeren belüli arányának növekedése a birtokosra utaló nevek felszaporodásával magyarázható.

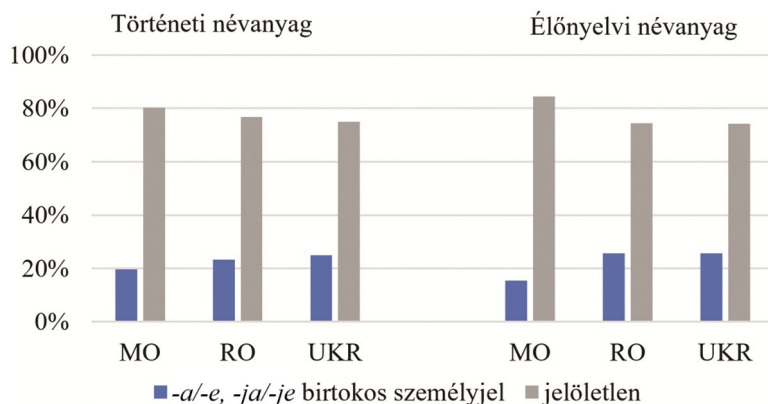

11. ábra: A külső körülményre utaló kétrészes nevek belső megoszlása

A döntően a 19. század második feléből származó történelmi névanyagban is szép számban megjelennek ugyan birtokosra utaló kétrészes helynevek, viszont ezek aránya mindhárom vizsgált térség névrendszerében 10% alatt marad. Jól magasabb értékek mérhetők azonban a modern kori névállományok esetében. A legmagasabb arányok a magyarországi és ukrainai területen mutatkoznak, ott a hely birtokosát megjelölő kétrészes nevek a határnevek mintegy egynegyedét teszik ki. A romániai térség ilyen szempontból kisebb lemaradást mutat ugyan, de az ott jellemző 17%-os arány is jelentősnek mondható. Az itt mért alacsonyabb érték természetesen azzal is összefügg, hogy ezen a területen a birtokviszony kifejezése gyakran egyrészes struktúrával történik, ahogyan azt az egyrészes S funkciójú nevek áttekintésekor láthattuk.

A birtokosra utaló nevek számának ilyen mértékű növekedése mögött — a fentebb már említett lejegyzési körülmények mellett — nyelven kívüli okokat kell keresnünk. A 20. században a birtokviszonyok jelentős változáson mentek keresztül egész Kelet-Közép-Európában. Az 1. és 2. világháborút követő föld-reformok a nagybirtokrendszer felszámolását jelentették. A kisajátított nemesi birtokokat kiosztották, így jelentősen megnőtt a kisbirtokok száma (lásd ehhez VARGA 2015). A tulajdoni viszonyok ilyen jellegű megváltozása tehát minden bizonnyal a mikrotoponímiai rendszerekre is hatással volt, azaz a helynévadásban igen fontos motívummá vált a birtokos megjelölése.

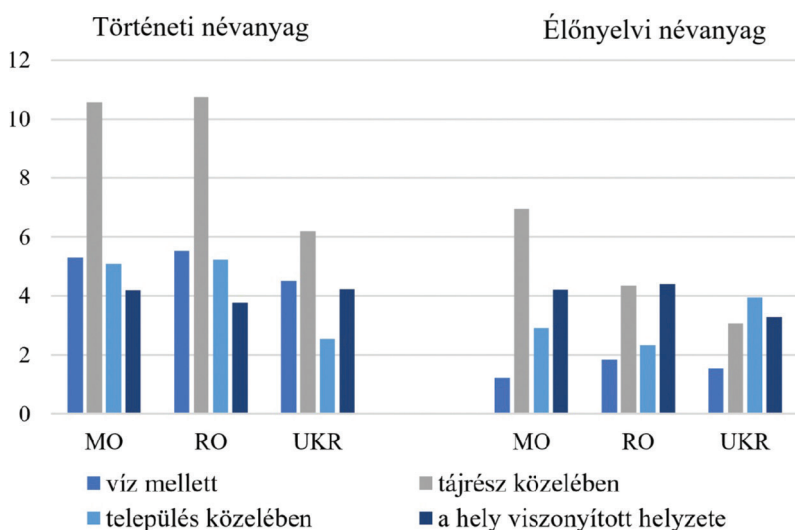
A vizsgált térségekben tehát általános jelenség a birtokosra utaló nevek felszaporodása, azonban érdemes megvizsgálni azt is, hogy az ehhez felhasznált nyelvi eszközök terén mutatkoznak-e jelentősebb területi, illetve időbeli eltérések. Ezt mutatja a következő, 12. ábra, ahol a területi eltérések jobb érzékeltetése érdekében a százalékos gyakoriság kiszámításánál a birtokosra utaló kétrészes nevek számát tekintetem 100%-nak.

12. ábra: A birtoklás kifejezésére szolgáló struktúrák megoszlása a kétrészes nevekben

Az adatok azt mutatják, hogy mind a történeti, mind pedig az élőnyelvi névanyagban a jelöletlen struktúrák nagy fokú dominanciája jellemző (pl. MO: *Jakab-csere*, RO: *Borsi-kert*, UKR: *Balogh-láz* stb.), ugyanakkor főként a határon túli térségekben az *-a/-e*, *-ja/-je* birtokos személyjeles névalakok használata is viszonylag gyakori (pl. MO: *Kósa földje*, RO: *Lukács láza*, UKR: *Deák láza*, *Komáromi irtása* stb.). A vizsgált idősíkok összevetéséből a birtoklás kifejezésére használt névminták állandósága rajzolódik ki a kétrészes nevek esetében. Noha a tárgyalt névtípus névrendszeren belüli aránya jelentősen megnövekedett, a nevek lexikális-morfológiai felépítése lényeges változásokat nem mutat. Meg kell azonban említenünk, hogy míg a történeti helynévanyag esetében a jelölt struktúrák aránya a határon túli térségekben mintegy 5%-kal haladja meg a Magyarországon mért értéket, addig a jelenkori névrendszerekben már több mint 10%-os különbség mutatkozik, azaz a magyarországi térségben a jelöletlenség felé való kisebb mértékű elmozdulás történt. Ezzel ellentétes folyamat mutatkozik a birtoklás kifejezésében a romániai térség esetében. Noha a kétrészes jelölt struktúrák aránya mindössze 2%-os növekedést mutat, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a birtoklás motívuma — ahogy erről fentebb már szó esett — ebben a térségben gyakran *-é* birtokjellel ellátott egyrészes struktúrával fejeződik ki. Összességében tehát a birtoklás kifejezésére használt szerkezetek terén a romániai névrendszerek a jelöltség, míg a magyarországi névrendszerek a jelöletlenség irányába mozdultak el.

A sajátosságjelölő kétrészes nevek harmadik szemantikai csoportját a lokális viszonyt kifejező nevek alkotják. A 10. ábra diagramjait összevetve jól látható, hogy a külső körülményre utaló nevek arányának növekedésével párhuzamosan a lokális viszonyt kifejező nevek aránya valamennyi vizsgált területen jelentősen csökkent. A lokális viszonyt kifejező kétrészes nevek legjelentősebb típusainak térségenkénti arányát a 13. ábra szemlélteti.

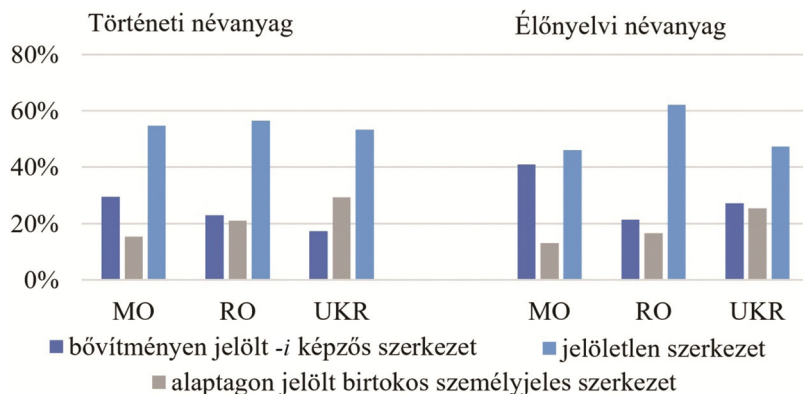

13. ábra: A lokális viszonyt kifejező kétrészes nevek belső megoszlása

Az idősíkok ilyen szempontból történő összevetése azt mutatja, hogy legnagyobb mértékben a víz közelében való fekvésre utaló elnevezések használata szorult vissza (pl. *Túr égere*, *Sár alja*, *Szomoga-láz* stb.), ami a 20. századi vízszabályozásokkal állhat összefüggésben. A belvízelvezető csatornák kiépítésével a kisebb patakok, tavak, laposok jelentős része megszűnt, ami a víz közelében fekvésre utaló helynevek számának csökkenéséhez vezetett. A hely viszonyított helyzetét megjelölő nevek csoportját érdemes még kiemelni, ezek aránya ugyanis a névrendszereken belül állandónak mondható. Mind a történeti, mind pedig az élőnyelvi névanyagban 4% körül mozog a gyakorisága valamennyi vizsgált térségben (pl. *Alsó-erdő*, *Felső-erdő*, *Külső-Varga-láz*, *Belső-bükk* stb.).

Érdekes területi eltéréseket mutat a lokális viszonyt kifejező nevek nyelvi felépítése. A hely más helyhez való viszonyát kifejező struktúrák megoszlását mutató, 14. ábrán a jobb szemléltetés érdekében a százalékos értékek kiszámításánál a lokális viszonyt jelölő kétrészes nevek számát tekintetem 100%-nak.

A történeti névanyagban a vizsgált névtípus több mint felét a jelöletlen struktúrák teszik ki mindhárom térségben (pl. *Sáros-ér-hát*, *Temető-sor*, *Palád-hát* stb.). A jelölt

14. ábra: A hely más helyhez való viszonyát kifejező struktúrák megoszlása

szerkezetek közül az ukrainai térségben az alaptagon jelölt birtokos személyjeles struktúrák (pl. *Temető alja*, *Erdő alja*, *Batár köze* stb.), a magyarországi térségben az -i képzős szerkezetek aránya a gyakoribb (pl. *Pap-réti-dűlő*, *Bürgezdí-kaszáló*, *Horgas-tói-dűlő* stb.), míg a romániai területen a két névszerkezeti típus közel azonos arányban jelentkezik.

Mindezt összevetve a jelenkori névrendszerek arányaival azt láthatjuk, hogy a vizsgált térségekben eltérő irányú változások mentek végbe. A magyarországi és ukrainai területen csökkent a jelöletlen struktúrák aránya, ezzel párhuzamosan pedig az -i képzős szerkezetek száma gyarapodott, ami főképp a magyarországi terület esetében szembetűnő. A romániai területen ezzel szemben a jelöletlen szerkezetek dominanciája növekedett, illetve az alaptagon jelölt birtokos személyjeles struktúrák aránya jelentősebb csökkenést mutat.

Érdekes jelenség, hogy míg a birtokosra utaló nevek esetében a romániai névanyagnak a jelöltség irányába való elmozdulását figyelhettük meg, a lokális viszonyra utaló nevek esetében ezzel éppen ellentétes folyamat bontakozik ki.

7. Az általam vizsgált szatmári térség történeti határneveinek vizsgálata, illetve a jelenkori névállapottal való összevetése igen hasznos eredményeket hozott a térségben jellemző névminták időbeli változásának, illetve a változások hátterének felderítésében. Világossá vált, hogy a vizsgált térségek névrendszerei között mutatkozó területi eltérések nem magyarázhatók pusztán a politikai határvonal elkülönülést elősegítő szerepével. A modern kori helynévrendszerek területi eltéréseinek nyoma sok esetben kimutatható a 19. századi helynévrendszerekben is, ugyanakkor az is egyértelműen látszik, hogy a trianoni országhatárok megvonása ezeket az eltéréseket nemcsak felerősítette, de további eltérő irányú változásokat is eredményezett az elkülönült térségekben.

Irodalom

- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összetevő analízise statisztikai megközelítésben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- HANKUSZ ÉVA 2020. Határnevek összetevő vizsgálata a szatmári térségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 107–128.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- VARGA ZSUZSANNA 2015. Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle* 4: 583–605.

Historical Place-Name Studies in the Szatmár Region

This study examines the role of borders drawn after the Treaty of Trianon in shaping place-name systems. It is reasonable to assume that the long-standing division, much like its impact on language in general, has reinforced the separation of place-name systems. My earlier research into the living linguistic nomenclature of the Hungarian-Romanian-Ukrainian triple-border region revealed notable spatial differences, particularly in the linguistic structure of place-names. These differences may be attributed to the 100-year-old border, which has restricted the spread of naming patterns. However, the extent to which these spatial differences can be explained by the role of national borders in fostering segregation remains uncertain. In this paper, I aim to address this question by analyzing the pre-Trianon place-names of 57 settlements in three neighboring countries: Hungary, Romania, and Ukraine.

The primary objective of this study is to trace changes in naming patterns over time within the area under investigation. This approach seeks to offer a more nuanced understanding of the impact of borders on naming systems. For the analysis, I employ the place-name analysis model developed by ISTVÁN HOFFMANN (1993), conducting a functional-semantic and lexical-morphological examination of the names. The focus is primarily on historical place-name records, and I compare naming patterns from before the Treaty of Trianon with contemporary naming practices in the respective regions.

Based on the results of this analysis, it becomes evident that the spatial differences between the naming systems of the regions studied cannot be fully explained by the political boundary line's role in fostering separation. Many of the modern divergences in place-name systems can be traced back to the 19th century. However, it is also clear that the demarcation of the Trianon borders not only amplified these divergences but also introduced further disparities in the separated regions.

Magyar nyelvű mikrotoponimák kontinuitása Körtvélyesen*

1. A tanulmány a doktori képzésem során folytatott helynévvizsgálatok egy szempontját emeli ki, a magyar nyelvű mikrotoponimák kontinuitásával foglalkozik. A doktori tanulmányaim során három település — Körtvélyes (Hrušov), Szádalmás (Jablonov nad Turňou) és Tornagörgő (Hrhov)¹ — helynévállományát gyűjtöm fel, valamint a választott kutatópontokon helynév-szociológiai felmérést végzek. A községek Szlovákiában, a Kassai kerület Rozsnyói járásának délkeleti részében terülnek el a szülőfalumtól, Jabloncától (Silická Jablonica) keletre, ahol korábban folytattam helynévgyűjtést és névszociológiai kutatást (CSOBÁDY 2020).

Körtvélyes községben 2023-ban végeztem helynévkutatást, mely magában foglalta a történeti és jelenkori földrajzi nevek gyűjtését, illetve a lakosság helynévismeretének vizsgálatát. Az élőnyelvi adatok felvétele után szembetűnő volt a mennyiség- és minőségbeli változás a diakrón anyaggal szemben, ezért a továbbiakban az általam gyűjtött magyar nyelvű mikrotoponimák kontinuitását elemzem.

2. A mikrotoponimák körébe azok a bel- és külterületi helynevek tartoznak, melyek denotátuma kisebb kiterjedésű. Ily módon az alábbi helynévtípusokat sorolhatjuk ide: kisebb állóvizek nevei, források, kutak nevei, domborzati nevek, határnevek, településrészek nevei, utca- és tanyanevek, építménynevek (vö. HOFFMANN 2007: 46–52). Saját vizsgálatomba bevonom a települést északról és délről határoló hegyvonulatok megnevezését, illetve a területen folyó patakok neveit is, ellenben a település nevét nem, mivel a vizsgált időintervallumban annak magyar megfelelője nem változott.

A mikrotoponimák kontinuitásának vizsgálatához E. NAGY KATALIN fogalmazta meg az elemzési szempontokat (2023), melyek a magyarok által lakott településekre vonatkoztathatók. Erre azért volt szükség, mert egyazon település különböző időkből származó szinkrón metszetének összehasonlítására a korábbiakban nemigen volt példa a magyar nyelvterületen, így ez az elméleti keret — mely HOFFMANN helynévelemzési modelljére (2007) támaszkodik — támpontokat adhat ilyen irányú vizsgálatok létrejöttéhez.

* Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák–magyar kétnyelvű környezetben megnevezésű projekt keretében. Jelen munkát Magyarország Collegium Talentum programja támogatta. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

¹ A tanulmányban zárójelben a települések hivatalos szlovák nevét tüntetem fel.

3. A névkontinuitás vizsgálatához elengedhetetlen ismernünk a település táji, történelmi és demográfiai változásait, hiszen nyelven kívüli tényezőként ezek mind hatással vannak a helynevek változásaira. Emellett a nyelvi viszonyok tisztázását szintűgy szükségesnek érzem, hiszen kétnyelvű település lévén ez is meghatározza a névalkotást, névismeretet — erről a következő fejezetben olvashatunk részletesebben.

Körtvélyes (Hrušov) Kelet-Szlovákiában, a Kassai kerület Rozsnyói járásában található kisközség, területe 16,8 km². Szomszédos falvai keletről Szádalmás (Jablonov nad Turňou), északkeletről Hárskút (Lipovník), északnyugatról Várhosszúrét (Krásnohorská Dlhá Lúka), nyugatról pedig Jablonca (Silická Jablonica). Délről a szlovák–magyar határ zárja le a települést, így ebben az irányban nincs kiépített úthálózat, sem egyéb gazdasági kapcsolat. Körtvélyes északi határát szeli át a Kassa–Pozsony főútvonal egy része, mely a *Szoroskő* (*Soroška*) nevet viseli. A megnevezés a régi útszakasz után maradt meg, melyet a településen élők használtak akkor, ha Rozsnyóra szerettek volna eljutni. Mivel az út a Felső-hegyen át vezetett, sziklákba, kövekbe kellett vésni, emiatt szűkös volt — feltehetőleg innen ered a kételemű névnek mindkét tagja, a *szoros* és a *kő*.

A kutatópont külterülete részét képezi a Szlovák Karszt Nemzeti Parknak, hiszen a Szilicei-fennsík keleti lábánál terül el. Domborzata hegyes-völgyes, határát jellemzően erdők, szőlők, legelők, szántók, kaszálók és dűlők alkotják. A település külterületének nyugati részén fekvő halastavak mesterségesen lettek létrehozva a 20. század második felében. A településen erdőgazdálkodás és mezőgazdasági munkák egyaránt folynak, azonban ezek központosítva vannak. A földterületek államosítása után kevesen tértek vissza a földműveléshez, többnyire saját otthonaiknál munkálják kertjeiket az itt lakók, azonban a szőlőgazdálkodás többek életében mai napig meghatározó. A terület táji sajátosságairól a 18. század végén már VÁLYI ANDRÁS (1799: 441) is nyilatkozott a település jellemzésében: „Magyar falu Torna Várm. földes Urai Lükő, és több Urak, lakosai leg inkább reformátusok, fekszik Almásnak szomszédságában, és annak filiája, földgye ha jól miveltetik, minden veteményt meg terem, réttyei jók, legelője elég van, fája mind a’ két féle, szőlő hegye tágas, keresetre is van módgya.”

Körtvélyest először *Kerthueles* alakban említik a 13. században,² történelmét CSIKVÁRI ANTAL az 1939-ben kiadott Vármegyei Szociográfiák 7. Abaúj-Torna vármegye című kötetében a következőképpen foglalja össze: „Az Árpádok idején Körtvélyes, mint Torna megye egész területe, királyi birtok volt és a királyi udvartartás céljaira szolgált. 1243-ban jutott magánkézre. A 14. században a pelsőczy Bebek-családé lett. 1427-ben csak 40 portával szerepel az összeírásban. Néhány évtizeddel később a tornai vár tartozékai között találjuk és valószínű, hogy az uradalomnak is voltak részei Körtvélyesen. Török uralom alatti sorsa ismeretlen.

² <https://www.obechrusov.sk/historia>

A szatmári békekötés után alakult ki a lakossága. Földesura a herceg Esterházy-család az újabb korban. Lélekszáma 1869 és 1920 között 470-ről 411-re esett vissza.

Kisközség a tornai járásban. Területe 2921 k. hold, lakosainak száma 476, mind magyarok és közülük 104 rk., 372 ref. vallású. Lakói őstermeléssel foglalkoznak. Lakóházak száma 97. Ref. templom van a községben. Közoktatásügye szolgáltatásban áll 1 ref. népiskola. Vasútállomása: Torna, u. p. és u. t.: Szádalmás.” (1939: 194).

Abaúj és Torna vármegyék összevonásával 1881-től 1920-ig, a trianoni békeszerződésig Abaúj-Torna vármegyéhez tartozott, ahogy 1938–1945 között is, amikor a bécsi döntés értelmében visszacsatolták Magyarországhoz. Csehszlovákia részeként 1960-ig a Szepsi járáshoz tartozott, annak megszüntetésével azonban a tőle nyugatra elhelyezkedő Rozsnyó járási városhoz csatolták, ami hatással volt a helyiek mobilizációjára, munkavállalására. Csehszlovákia megszűnésével 1993-tól a Szlovák Köztársaság része.

Körtvélyes hivatalos szlovák államnyelvi neve *Hrušov*, melyet 1920-ban kapott. A magyar megnevezéshez hasonlóan (*körtvély*) jelentésében a ’körte’ (szlov. *hruška*) szerepel. Ennek oka, hogy a település külterületén sok körtefa volt.

2011-ben a település népessége 334 fő volt, ebből 280 magyar nemzetiségű (84%), 48 szlovák nemzetiségű (14%), illetve 6 ismeretlen nemzetiségű személy (2%) volt.³ A legutóbbi, 2021-es népszámlálási adatok alapján⁴ a falu teljes lakossága 335 fő. Ekkor lehetőség volt nemcsak egyetlen, hanem egy második nemzetiség megjelölésére is, mellyel a helyiek közül néhányan éltek. A 335 lakosból 266 személy jelölte meg első, míg további 5 fő második nemzetiségéként a magyart, ez összesítve 271 személy. Szlovák nemzetiséget elsőként 64, másodikként további 7 lakos adott meg, ami összesen 71 fő. Az anyanyelv szerinti összetétel hasonló képet mutat, 265 személy (79%) a magyar nyelvet, míg 67 lakos (20%) a szlovák nyelvet vallotta anyanyelvének.

A nemzetiségi és anyanyelvi adatok nem mutatják, de a községben jelentős számú (kb. a lakosság 1/3-át kitevő) roma lakosság él (vö. LANSTYÁK 2000: 34–35). Ők többségében magyar nemzetiségűnek vallják magukat, elenyésző számban van köztük olyan, aki szlovák nemzetiségüként határozza meg magát. A romani nyelvet nem használják, feltehetően ez az oka, hogy identitásukat nem érzik romának. Ők a település egy külön részén, a Doroban szegregáltan élnek.

4. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a településen egyaránt élnek magyar és szlovák anyanyelvűek is. A nyelvi viszonyok szemszögéből kétnyelvű közösségnek tekinthetjük a körtvélyesi lakosságot, hiszen annak minden tagja rendelkezik kétnyelvű kommunikatív kompetenciával, illetve anyanyelvváltozata tartalmaz szlovák nyelvi kontaktusjelenségeket (LANSTYÁK 2000: 140–141). Az itt élők anyanyelvváltozatáról ugyanakkor elmondhatjuk, hogy jellemzően palóc

³ <https://velemjaro.sk/telepulestar/kortvelyes#>

⁴ <https://www.onkormanyzas.sk/2021-es-nepszamlalas-nemzetisegi-adatai>

nyelvjárási elemeket tartalmaz, mely megnyilvánul a helynévhasználatban is, pl. *Ákacos, Mészes-patak, Vajda-vőgy*.

Bár Szlovákiában a magyar etnikum kisebbségként van számon tartva, ebben a községben a magyarság többséget alkot. A nyelvhasználatra ugyancsak a magyardomináns kétnyelvűség jellemző, a mindennapi spontán beszédhelyzetekben a hivatalosan kisebbségi (magyar) nyelv gyakrabban használatos, mint a többségi (szlovák) államnyelv. Emellett a 184/1999-es kisebbségnyelv-törvény⁵ (Tt. 184/1999) lehetővé teszi a településen a kisebbségi nyelvű hivatali kommunikációt is, valamint a tájékoztató jellegű és/vagy földrajzi jelöléseket tartalmazó feliratok, utcanevek, közterületek kétnyelvű (szlovák–magyar) kihelyezését (vö. BAUKO 2019). Körtvélyesen hivatalos utcanevek nincsenek, ezeknek csupán a népi megnevezése él (ebből kifolyólag egy-egy utcának több megnevezése is lehet párhuzamosan). A településen kihelyezett helyneveket tartalmazó turistajelzések csupán szlovák nyelvűek, bár a törvény lehetővé teszi ezek magyar nyelvű megjelölését. A helynév-szociológiai vizsgálatok azonban arra mutattak rá, hogy a lakosság ennek ellenére többségében a magyar helyneveket ismeri és használja, míg ezek szlovák változatait csupán kevesen ismerik, a spontán beszédhelyzetekben pedig nincsenek használatban (lásd CSOBÁDY 2024).

5. Körtvélyes magyar nyelvű mikrotoponimáinak kontinuitásvizsgálatába bevonom az Első (1784), a Második (1853) és a Harmadik katonai felmérés (1884) térképeit, valamint az 1941-es Magyar katonai felmérés térképét. Bár ezeken a térképeken kevés helynévadat található a térséget illetően, mégis érdemes lehet megfigyelni, maradtak-e fenn ebből az időből származó megnevezések. További felhasznált térképek még egy 1960-as évekből származó szlovák–magyar kétnyelvű vadásztérkép (ZNB.), valamint egy 1854-es és egy 1877-es német–magyar kétnyelvű kataszteri térkép (Bv 124). Mindhárom kétnyelvű térképen magyarul szerepelnek a helynévadatok. Szeretném azonban kiemelni, hogy a térképek nem minden esetben tükrözik a valós névismeretet és névhasználati szokásokat, hiszen a helynévadatok lejegyzésének módja gyakran függ a jegyző személyétől. A történeti források közül kihagyhatatlan PESTY FRIGYES 1864-es helynévgyűjteménye, melynek e területre vonatkozó részét RÉMIÁS TIBOR (2002: 271–272) közölte monográfiájában.

A történelmi térképeken és a Pesty-féle gyűjtés történeti helynévadatain felül két újabb élőnyelvi gyűjtés anyagát is feldolgozom. DELY NÓRA 1995-ben (DELY 1995), míg POGÁNY NÓRA 2006-ban (POGÁNY 2007) végzett a településen adatgyűjtést. A két gyűjtés között 11 év, míg a legutóbbi és saját kutatásom között 17 év telt el. Alig egygenerációnyi idő, a vizsgálatból mégis kiderül, hogy milyen változások mehetnek végbe néhány év alatt.

⁵ A törvény azon településekre vonatkozik, ahol a kisebbségi nemzetiségű lakosok aránya legalább 15% (a hivatalos jegyzéket a Tt. 35/2023-as számú kormányrendelet tartalmazza).

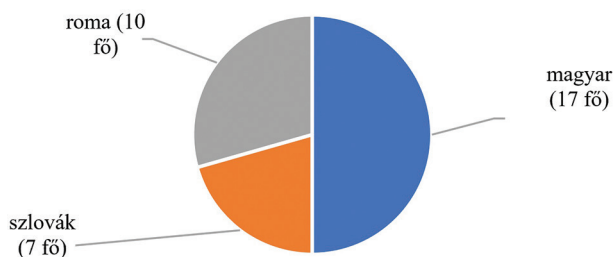
A szinkrón névanyagot 1995-ben DELY NÓRA az alábbi adatközlők segítségével gyűjtötte: Dely Ferenc (1943-as születésű), Delyné Kovács Irma (1947), Kovács János (1925), Kovácsné Szalay Irén (1928), özv. Vinczéné Kovács Irén (1955), Zsebik Gyula (1912). A 2006-os élőnyelvi gyűjtésben POGÁNY NÓRÁNál közreműködtek: Beke István (1924-es születésű), Sebő Gyula (1951), Szakal Ilona (1923), Tamás Károly (1929). A két gyűjtésnél nincsenek megegyező személyek, de mindkét gyűjtő dolgozott a középkorú és idős korosztállyal, férfiakkal és nőkkel egyaránt. Az adatközlők számában és a nemek arányában van csupán eltérés, az első gyűjtésnél három nő és három férfi (hat személy), míg a másodiknál egy nő és három férfi (négy személy) segítette a kutató munkáját. Mindkét gyűjtés módszertanára jellemző, hogy a tulajdonnév és köznév határán álló adatokat akkor jegyezték fel a gyűjtők, ha azok helyjelölő funkcióban álltak (pl. *Iskola, Templom, Óvoda, Temető, Bolt, Focipálya* stb.). Az intézményneveket egyik gyűjtő sem vette fel az adattárba. A POGÁNY-féle gyűjtésben azonban akad egy emlékmű, melyet teljes névvel vett fel a gyűjtő: *A második világháborúban elesettek emlékműve*. Ez a belterületen lévő hely ma is lokalizációs pontként szolgál, azonban a helyiek az alábbi megnevezéseket használják a viszonyításkor, jelöléskor: *Emlékmű ~ Szökőkút ~ Szökő ~ Park*. Az 1995-ös DELY-féle gyűjtésben ez a hely a legújabb belterületi helynévként van feltüntetve, az ő adattárában azonban a *Hősök tere* megnevezés szerepel, amit ma már nem használnak az itt élők, sőt a 2007-ben megjelent adattárban sem szerepel már ebben a formában.

Saját gyűjtésem névmesterei a következő személyek: Balázs Adrián (1996-os születésű), Korcsmáros Károly (1945), Vnemčák, Jozef (1957), Zatroch Ilona (1938), Zsebik Tibor (1976). Rajtuk kívül azonban a helynév-szociológiai vizsgálatok relevanciája érdekében interjút készítettem még további 29 emberrel, akik anonim módon vettek részt a kutatásban. Az adatközlők az összlakosságot arányosan képviselik mind a korcsoportokat, mind a nemek arányát figyelembe véve, ezt szemlélteti számszerűen az 1. ábra.

Korcsoport	Alkategóriák	Férfi	Nő	Összesen
20 éven aluliak	7 éven aluliak	1	1	6 fő
	8–14 évesek	1	1	
	15–20 évesek	1	1	
21–40 évesek	21–30 évesek	3	2	10 fő
	31–40 évesek	3	2	
41–60 évesek		5	4	9 fő
61 éven felüliek		4	5	9 fő
Összesen		18 fő	16 fő	34 személy

1. ábra: Az adatközlők kor és nem szerinti eloszlása

Gyűjtésem tehát módszertanilag eltér a két megelőző élőnyelvi gyűjtéstől, hiszen nemcsak az összes korosztály volt képviselve a kutatás során, de interjút készítettem szlovák anyanyelvű és/vagy szlovák nemzetiségű lakosokkal is (20,5%), valamint a roma etnikai közösség tagjait (29,5%) szintén bevontam a kutatásba. Az arányokat a 2. ábrán láthatjuk. Mindenképp kiemelném, hogy a roma etnikai csoport képviselői és a szlovák anyanyelvű adatközlők egyaránt csak a magyar nyelvű helyneveket használják spontán beszédhelyzetben. Csupán egyetlen szlovák adatközlő ismerte a magyar–szlovák nyelvű névpárokat, saját bevallása szerint azonban ezeket nem használja, csak foglalkozásából kifolyólag a térképeken találkozott velük. Elmondása alapján a faluban nem használatosak a szlovák nyelvű megnevezések, hiszen egymás között még a szlovák ajkú beszélők is a magyar megfelelőket használják.

2. ábra: Az adatközlők nemzetiség szerinti megoszlása

Úgy vélem, hogy a lakosság arányos képviselése pozitívan hathat a névkontinuitás vizsgálatára, hiszen több rétegből derülhet fény a helynevekre, ezáltal előkerülhetnek eddig fel nem tűntetett vagy a névkincsbe újonnan bekerülő megnevezések is.

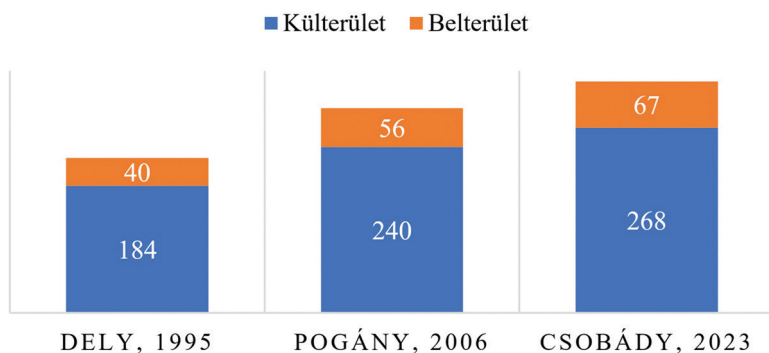
Jómagam a névmesterek kiválasztásánál tekintettel voltam az adatközlők foglalkozására, hiszen jól ismert tény, hogy ez nagy mértékben befolyásolja a névismeretet és névhasználatot. Volt köztük erdész, mezőgazdász, valamint földműves, szőlészgazda is. A megelőző gyűjtéseknél sajnos erre vonatkozó információk nem állnak rendelkezésemre.

6. A mikrotoponimák kontinuitásának elemzésénél E. NAGY KATALIN szempontjait (2023) veszem alapul. Az általa felvázolt vizsgálati lehetőségek közül a mennyiségi és a minőségi változásokat részletezem.

6.1. Mennyiségi változások. Alább a mennyiségi változásokat számszerű adatokkal közlöm, azok minőségét a következő alfejezetben elemzem részletesebben. A vizsgálatba beletartozik az adott szinkrón metszetből származó összes helynévadat — tehát amennyiben egy denotátumnak több megnevezése él egyszerre, mindegyiket számításba veszem.

A legkorábbi adatok a katonai felmérések térképeiről származnak, ezek azonban elenyésző számú körtvélyesi helynevet tartalmaznak: az elsők kettő, a másodikok hét, a harmadikon öt, az 1941-es datálásún szintén öt megnevezést találunk. Az 1854-es német–magyar kétnyelvű birtokvázlaton 47 helynévadat, míg az 1877-es szintén német–magyar kataszteri térképen 41 toponima van feltüntetve. A Pesty-féle 1864-es gyűjtésből 16 adat maradt fenn.

A 3. ábrán az 1995-ös, a 2006-os és a 2023-as élőnyelvi gyűjtések helynévadatainak számát hasonlítom össze. Amint fentebb ismertettem, az adatközlők száma a három kutatómunka során eltér, ami befolyásolhatja az összegyűjtött helynévadatok számát. A legkorábbi gyűjtésből 224 (17,86% belterületi, 82,14% külterületi), azt követően 296 megnevezés (18,92% belterületi, 81,08% külterületi), az általam végzett legutóbbi helynévkutatásból pedig 335 (20% belterületi, 80% külterületi) megnevezés került elő.

3. ábra: A három legutóbbi élőnyelvi gyűjtés helynévadatainak száma

Bár a diagram folyamatos névgyarapodást mutat, vannak olyan helynevek, melyek az idők során kikoptak, de emellett újak is keletkeztek. Az 1995-ös és 2006-os gyűjtések óta 84 helynév veszett ki a faluközösség névkincséből, több ezek közül már 1854-től, 1864-től, 1877-től vagy 1960-tól szerepelt a térképeken. Van azonban arra is példa, hogy egy-egy helynév már a katonai felmérések idejéből vagy az 1854-es térképek óta máig ismert: 18 ilyen adatot fedeztem fel a forrásokban. A többnevűség jelenségének köszönhetően a 2023-as gyűjtésem során 106 olyan megnevezésre bukkantam, melyek eddig nem szerepeltek az általam lejegyzett formában, vagy teljesen újak (egy eddig nem jelölt denotátumra utalnak). A minőségi változásoknál ezek jellemzésére részletesen kitérek.

6.1.1. Névsűrűségi viszonyok. A névsűrűségi viszony azt mutatja, hogy egy egységnyi területre mennyi helynév esik. Mutatója a helynév/km². Két fajtáját ismerjük, az abszolút névsűrűséget, valamint az objektumsűrűséget. Az abszolút

névsűrűségnél az összes egyidejűleg használt helynévvel számolunk, tehát többnevűség esetén az egy objektumot jelölő összes toponimát be vesszük a számításba. Az objektumsűrűség azt adja meg, hogy mennyi objektumot jelölünk névvel — azaz nem számol a többnevűséggel, azzal, hogy egy objektumnak több megnevezése él. Mivel a korábbi forrásokban a többnevűség jelensége nem fellelhető, csak az objektumsűrűséget adom meg az egyes források alapján (vö. E. NAGY 2023).

A katonai felmérések térképein (EKFT., MKFT., HKFT., MaKF.) a névsűrűségi ráta alacsony, hiszen ezeken a történeti forrásokon kevés helynév van feltüntetve. Az Első katonai felmérés térképén 1 denotátum van jelölve (0,06 helynév/km²), a Másodikon 6 (0,36 helynév/km²), a Harmadikon 5 helynév (0,3 helynév/km²) szerepel, az 1941-es felméréséről pedig szintén 5 helynevet olvashatunk le (0,3 helynév/km²). Az egyes katonai térképeken tehát hasonló számú helynévadatot találunk, melyek többnyire ugyanazt a helyet jelölik: a *Torna-patak*-ot, a *Meszes-patak*-ot, a *Nyúlkapu*-t (erdőrész), az *Evetes-mező*-t és a *Szent Anná*-t (kápolna, a körülötte lévő erdőrészt, rétet szintén így nevezik).

Az 1854-es birtokvázlat már jóval részletesebben közli a település helyneveit, 39 névadatot találunk rajta (2,32 helynév/km²). Az 1877-es kataszteri térkép még gazdagabb, 43 objektumot jelöl meg (2,56 helynév/km²). Ezzel szemben az 1960-as évekbeli vadástérképen a községet illetően újból csupán tíz helynév szerepel (0,56 helynév/km²). A RÉMIÁS TIBOR által közreadott Pesty-féle gyűjtés ugyancsak kevesebb, 16 megnevezést közöl (0,95 helynév/km²). A történeti forrásokból származó helynevek mindegyike külterületi toponima.

A korábbi élőnyelvi gyűjtések kutatási céllal, a teljes névanyag összegyűjtésének szándékával készültek több adatközlő bevonásával, ezért névállományaik már terjedelmesebbek. A DELY-féle 1995-ös gyűjtésben 219 objektum van helynévvel jelölve (13,04 helynév/km²), melyből belterületi 35, külterületi pedig 184 (a teljes névanyag 86%-a). A 11 évvel későbbi 2006-os POGÁNY-féle kutatásban az adatközlők 247 denotátumot neveztek meg (14,7 helynév/km²), összegyűjtött neveik között 42 belterületi, míg 205 külterületi név (83%-a a teljes névanyagnak) szerepel. A százalékos összetételből látni, hogy a korábbi élőnyelvi gyűjtésben a külterületi helynevek aránya magasabb volt, mint az utóbbi vizsgálatban, ahol a belterületi nevek száma nőtt. Erre a jelenségre hatással lehetett az emberek életmódjában bekövetkező számos változás, a külterületi munkálatok visszaszorulása, illetve csupán az a tény is, hogy az adatközlők eltérőek voltak a két kutatás során.

Saját, 2023-as élőnyelvi gyűjtésem 263 objektumjelölést tartalmaz (15,65 helynév/km²), melyből 40 belterületi helyet jelöl, 223 pedig külterületi helyet (85%-a a teljes névanyagnak). A külterületi helynevek aránya hasonló az 1995-ös és a 2006-os gyűjtéshez, viszont a névsűrűség a gyűjtések folyamán nő. Az eredmény meglepő lehet, de az értékeléskor figyelembe kell vennünk, hogy jómagam 34 adatközlővel készítettem interjút, ami jóval magasabb szám, mint az eddigi gyűjtéseknél. Előfordul, hogy egyes helynevek csupán egy-egy család, etnikai csoport

vagy a település egy adott részén élő közösség körében ismertek. Erre bizonyítékul szolgál az általam elvégzett helynév-szociológiai vizsgálatnak az alap- és peremnévkincs elemzésére vonatkozó része, melyet itt csak röviden érintek. A vizsgált helynévállomány (összesen 257 helynév) mindössze 19,5%-a (50 helynév, ebből 16 belterületi) tartozik az általam megkérdezett vizsgálati csoport alapnévkincsébe. Ez azt jelenti, hogy 28 adatközlőből (20 éven aluliakat nem vontam be ebbe az elemzésbe) legalább 19 ember (70%) csupán 50 helynevet ismer. Ennek oka az, hogy a nagyobb kiterjedésű területeket az oda gyakran járók, ott tevékenykedők több részterületre bontva nevezik meg, még inkább pontosítva a lokalizációt.

6.2. Minőségi változások. A következőkben a fentebb említett számadatok mellé konkrét példákat szeretnék felsorakoztatni, megmutatva, hogy milyen minőségi változások jelennek a számbeli változások mögött.

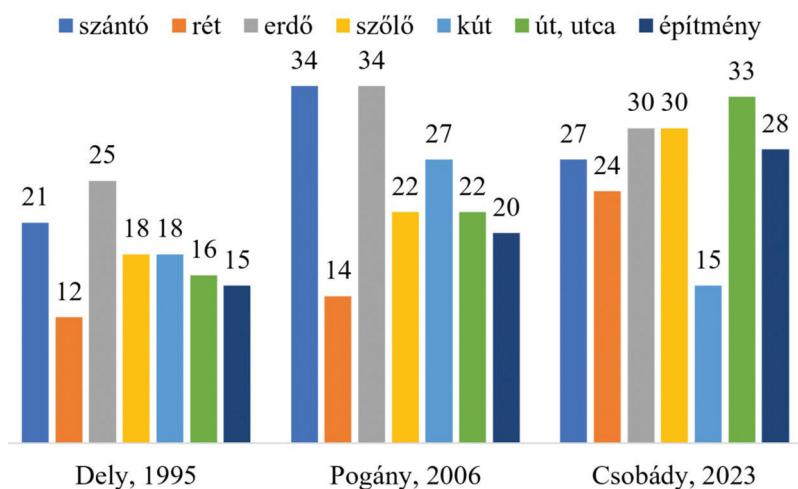
6.2.1. Helynévfajták. Az Első, Második, Harmadik, valamint az 1941-es katonai felmérések térképein a települést átszelő nagyobb patakokat (*Torna-patak*, *Meszes-patak*), a nagyobb kiterjedésű határterületeket, melyeken erdő, mező, legelő egyaránt megtalálható (*Evetes-mező*, *Nyúlkapu-tető*, *Meszes-tető*), illetve a községtől távolabb eső *Szent Anna-kápolná*-t tüntették fel. Ezek a helynevek a mai napig jól ismertek a faluközösségben, nagy jelentőséggel bírnak.

1854-ben és 1877-ben a leggyakoribb megnevezett helynévfajta magasan a szántó volt, gyakrabban előfordultak még a hegyek, erdők, rétek nevei. Az 1864-es Pesty-féle gyűjtés, valamint az 1960-as évekből származó térkép adatait azok csekély száma miatt ugyancsak összevontam. Ezeken az erdők, rétek, völgyek megnevezései szerepelnek nagyobb számban, viszont nem találunk pl. gyümölcsösre, útra, tóra, patakra utaló helynevet. Ellenben az eddig vizsgált forrásokon túl itt megtalálható egy-egy kútnak és dűlőnek a neve.

DELY NÓRA 1995-ben végzett helynévgyűjtésében ismét a szántók, erdők nevei vannak túlsúlyban, viszont nagy számban megjelennek már a belterületi utak, utcák nevei, építménynevek, a településrészek megnevezései, valamint külterületen a kutak és a szőlőterületek nevei. POGÁNY NÓRÁNÁL 2006-ban gyarapodott az erdők és a szántók neveinek számaránya, ami bizonyítja, hogy a településen az erdő- és mezőgazdálkodás még működik, és bár kevesebben foglalkoznak vele, a nevek még használatban vannak. Ezen kívül növekedett a szőlőterületek és kutak neveinek száma. A belterületen emelkedett az épületek, illetve utak, utcák neveinek aránya: itt jellemző leginkább a többnevűség, melynek oka a hivatalos utcanevék hiánya.

Saját, 2023-as helynévkutatásom a korábbi gyűjtésekkel összevetve a helynévfajták tekintetében több érdekességet is mutat (4. ábra). A szántók megnevezése még mindig gyakori, de már némileg csökken, ugyanakkor 1995-höz képest a rétek nevei megduplázódnak, valamint a beépített területek neveinek száma megháromszorozódik. A völgyekhez, illetve a szőlőterületekhez kapcsolódó helynevek szintén nagyobb mértékben gyarapodnak. Utóbbiak száma 1995 óta a

duplájára nő, akárcsak az építménynevek, valamint az utak, utcák nevei, 2023-ban már ez utóbbiak száma a legmagasabb. Az egyes településrészeket megjelölő elnevezések száma is gyarapodott, 2006 óta kétszer annyi névvel jelölik őket. Ugyanez a helyzet a patakokhoz és tavakhoz kapcsolódó helynevekkel. A kutak megnevezéseinek száma azonban 2006 óta a felére csökkent, amit az adatközlők által közölt tények (a kutakat benőtte a gaz, használhatatlanná váltak és eltűntek) is magyaráznak. Az adatokat tekintve azt hihetnénk, hogy a település az utóbbi 30 évben terjeszkedett és gyarapodott, ez azonban nem így van. A többnevűség jelensége okozza a helynevek sokaságát, egy denotátumot más-más adatközlők eltérő névvel jelölnek. Érdekesség még a történeti forrásokkal szemben, hogy a három élőnyelvi gyűjtésben már nem találunk tanyaneveket, ezek (a tanyákkal együtt) a 20. század végére megszűntek.

4. ábra: Az egyes helynévfajták száma a teljeskörű gyűjteményekben

6.2.2. Névbokrok. A névbokrok olyan helynevek csoportjai, melyek egy alaptaghoz rendeződnek. Az alapnévhez általában különböző földrajzi köznevek kapcsolódnak. Az egy névbokorhoz tartozó helynevek többnyire olyan területeket jelölnek, melyek területileg közel helyezkednek el egymáshoz, egymás mellett vannak (vö. KOCÁN 2017, 201, E. NAGY 2023). A továbbiakban a teljesség igénye nélkül, a leglényegesebb erre vonatkozó változásokat szemléltettem példákkal alátámasztva.

A katonai felmérések térképein nem találkozunk ezzel a jelenséggel, ahogyan a Pesty-féle névanyagban vagy az 1960-as térkép helynévállományában sem.

Az 1854-es és 1877-es német–magyar kétnyelvű térképeken (Bv 124) azonban már találunk névbokrokat: *Evetes-mező*, *Evetes-patak*, *Evetes-oldal*; *Gyüre-fenék*,

Gyüre-haraszt, Gyüre-kút, Gyüre-kút felé; Kerges, Kerges-patak, Kerges-rét, Kis-Kerges, Nagy-Kerges; Meszes-oldal, Meszes-patak, Meszes-völgy. E négy alaptag (*Evetes, Gyüre, Kerges, Meszes*) által jelölt területek a mai napig meghatározók és ismertek a lakosok körében. Leggyakrabban már csak ezek az alaptagok vannak használatban, de arra is találunk példát, hogy a névbokrok kibővültek. 1995-ben és 2006-ban például használatban volt a *Gyüre-haraszt-oldal*, azonban 2023-ban ezt már nem ismerték az adatközlők. A legutóbbi gyűjtésben gazdag névbokra lett viszont a *Kerges* helynévnek, valamint a hozzá kapcsolódó *Kis- és Nagy-Kerges*-nek: *Kerges, Kerges-oldal, Kerges-patak, Kergesi-rétek, Kis-Kerges, Kis-Kerges-karaj, Kis-Kerges-torok, Nagy-Kerges, Nagy-Kerges-forduló, Nagy-Kerges-gerinc, Nagy-Kerges-oldal, Nagy-Kerges-rét, Nagy-Kerges-torok.* A *Meszes* helynév névbokra szintén bővült: *Meszes, Meszes környéke, Meszes-kút, Meszes-oldal, Meszes-patak, Meszes-tető, Meszes-fej, Meszes-torok, Meszes-völgy.*

A legjelentősebb változások ebben a tekintetben 1995, 2006 és 2023 között mentek végbe, ezekből az időkből származnak a legbővebb helynévállományok. A manapság már csak *Borkút*-ként ismert terület a korábbi gyűjtések alapján még ezekben az alakokban élt: *Borkút alja, Borkút-szőlő, Borkút-kaszáló.* Az *Előbérc, Előbérc alja* eltűnt a jelenkori névkincsből, ahogy a *Kápolna-bükk, Kápolna-bükk-oldal* páros is. A *Mélykút* névbokra átalakult, 1995-ben és 2006-ban még a *Mélykút-oldal* megnevezés kapcsolódott hozzá, jelenleg a *Mélykúti-mező* van használatban, az előbbi helynévadat ma már nem ismert. A *Nagyárok* manapság egy utcanév, melyhez a *Nagyárok-patak* kapcsolódik. Régebben ez a megnevezés valóban egy árkot jelölt (*Nagy-árok*), mely annak az utcának a végén helyezkedett el, amit jelenleg ezen a néven ismernek (*Nagyárok ~ Nagyárok utca*). Annak idején ehhez tartozott még a *Nagy-árok-dűlő*, azonban ez sem része már a szinkrón helynévállománynak. A *Péntek-patak* helynévbokor ugyanúgy átalakult: 1995-ben és 2006-ban még a *Péntek-patak-oldal, Péntek-patak-völgy*, újabban az *Alsó- és Felső-Péntek-patak* helynevek alkotják a hozzá kapcsolódó névbokrot. Van arra is példa, hogy a névbokor összetétele a három évtized alatt változatlan maradt: ez a *Szik bérce, Szikbérce-lápa, Szikbérce-tető.*

6.2.3. A kiveszett és újonnan keletkezett helynevek nagyban kötődnek a fentebb részletezett névbokrok változásához. A 2023-as gyűjtés során az új helynevek között több olyan volt, mely egy-egy névbokor alaptagra való leszűkülése során keletkezett (pl. *Borkút < Borkút alja, Borkút-kaszáló, Borkút-szőlő*). Ennek ellenkezője is igaz, hiszen a *Péntek-patak* vagy a *Husták* denotátumok alsó és felső részre osztásával alakult helynevek eddig nem szerepeltek a névállományban, legújabbán viszont felbukkantak (*Alsó-Péntek-patak, Felső-Péntek-patak; Alsó-Husták, Felső-Husták*). Ezekből az inkább alakjukat tekintve új helynevekből van több, míg az eddig meg nem nevezett területek újonnan alakult elnevezéseiből vagy új motiváción alapuló nevekből kevesebbet találunk a 2023-as gyűjtésben. Eddig meg nem nevezett

területek például a *Mátékert*, *Dögtér*, *Akác*, *Gatyalábszár*, *Jancsi-szilvás*, *Kujisgyep*, míg új motiváción alakult nevek a *Nagy-torok* (*Meszes-torok*), *Szánkós utca* (*Középső utca*).

A kiveszett helynevek között gyakran találunk egy-egy névbokorból kikopott megnevezést (*Alsó-hegy-láb*, *Bükkös-tető*, *Gyüre-fenék*, *Mikes-völgy eleje*, *Vere-ses-oldal*). A legtöbb ilyen helynév azonban kisebb területet jelölt egykor, melynek ma már nincs élő megnevezése, pl. *Anna-láz-tető*, *Bélying-tető*, *Ganajos*, *Keresztfa-bérc*, *Koca-parlag*, *Köpüs-kút*, *Römbök*, *Szép Gyuri*, *Orgonista*.

A 2023-as helynév-szociológiai vizsgálat egyik szempontjáról, az alap- és peremnévkincs elemzéséről fentebb már ejtettem szót. Itt a peremnévkincset emelném ki, hiszen a vizsgálatba bevont 257 helynévnek a 34%-a tartozik ebbe a kategóriába. Ez 88 helynevet jelent, amiből 12 belterületi. Mivel ezeket a megnevezéseket a mintavételi csoport 20 éven felüli adatközlőinek (28 személy) kevesebb mint 30%-a ismerte, nagy az esély rá, hogy az évek során ezek is kikopnak a helyiek tudatából. Ezek közül néhány példa: *Alsó- és Felső-feljáró*, *Góliátláb*, *Gyüre-kút*, *Kovács-láz*, *Mile*, *Sajtó*, *Völgyi-rétek*.

7. A saját, 2023-as gyűjtésem igazolta a hipotézisemet, miszerint a több adatközlő megkérdezése egyrészt növeli a többnevűség jelenségét, másrészt a helynévallományban több olyan megnevezés is felbukkan, amelyet csak kevesen ismernek (a faluközösségen belül több genetikai és etnikai mikronévközösség alakult ki). A lakosok leginkább azoknak a területeknek a megnevezéseit ismerik és használják, ahová a mai napig járnak, vagy nagyobb jelentőségük van a település közösségének életében, illetve jelentősebb a területi kiterjedésük. A jelenkori helynévgyűjtések céljából tehát nem csupán a szinkrón névallomány lejegyzését tűzhetjük ki — hozzájárulva ezzel a névkincs megmaradásához —, hanem a koronként eltérő helynévhasználatra is rávilágíthatunk, mely a faluközösség számára gazdagító lehet.

Irodalom és források

- BAUKO JÁNOS 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
- Bv 124 = Dorf Körtvélyes in Ungarn Kaschauer District. 1854/1877. – Országos Széchényi Könyvtár K. Kéziratos kataszteri térképek. Nr. 781. (K 781 A 1-9 - Bv 124 / Térképtár, ST, 66.)
- CSIKVÁRI ANTAL szerk. 1939. *Vármegyei Szociográfiák 7. Abauj-Torna vármegye*. Budapest, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala.
- CSOBÁDY CSILLA 2020. Jablonca község helyneveinek vizsgálata. In: PRESINSZKY KÁROLY–VARGOVÁ, ZUZANA szerk., *Utak a tudományhoz 9*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. 9–18.

- CSOBÁDY CSILLA 2024. Körtvélyes község nyelvi tájképének és a lakosság helynévismeretének kapcsolata. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 26/3: 81–110.
- DELY NÓRA 1995. *Körtvélyes földrajzi nevei*. Nitra, Vysoká škola pedagogická. Kézirat. Nyitra, Egyetemi Könyvtár, Konstantin Filozófus Egyetem.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai. (1:25 000)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában. A magyar nyelv a Kárpátmedencében a XX. század végén (3)*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- MaKF. = *Magyarország katonai felmérése 1941*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- E. NAGY KATALIN 2023. Szempontok a mikrotoponimák kontinuitásának vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 61: 597–605.
- POGÁNY NÓRA 2007. *Körtvélyes község földrajzi nevei. Zemepisné názvy obce Hrušov*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa. Kézirat. Nyitra, Egyetemi Könyvtár, Konstantin Filozófus Egyetem.
- RÉMIÁS TIBOR szerk. 2002. *Torna vármegye és társadalma a 18–19. századi források tükrében*. Bódvaszilás–Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- Tt. 35/2023. Kormányrendelet kisebbségi községekről. URL: <https://torvenytar.sk/zakon-920>
- Tt. 184/1999. Nyelvhasználati törvény. Törvény a nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról. URL: <https://torvenytar.sk/zakon-66>
- VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. *Magyar országnak leírása 1–3*. Buda, Királyi Magyar Universitas.
- ZNB. = Oddelenie ochrany štátnych hraníc. PZ — Silická Jablonica (ZNB): 1960-as évekből. Adatközlő saját gyűjteményéből.

Continuity of Hungarian Microtoponyms in the Village of Körtvélyes (Hrušov)

This paper explores a specific aspect of place-name research in Hrušov, a Slovak-Hungarian bilingual settlement in Slovakia. Conducted in 2023, the study examines the quantitative and qualitative changes in the Hungarian place-name inventory over time, using KATALIN E. NAGY's (2023) research criteria as a framework. The continuity analysis is based on a range of historical maps, including the First (1784), Second (1853), and Third Military Survey (1884), the 1941 Hungarian Military Survey, and other bilingual maps from 1854, 1877, and 1960. Additionally, data from the Pesty collection and surveys by NÓRA DELY (1995) and NÓRA POGÁNY (2006) were incorporated. The 11-year gap between DELY's and POGÁNY's collections, followed by a 17-year gap before my own research, provides a timeline for observing changes. Unlike previous studies, the 2023 research employed a different methodology, incorporating interviews with 34 respondents, which frequently resulted in polynomiality.

Quantitative changes indicate an expansion in recorded place names, largely due to the different research methodology. However, many place names documented in historical maps and earlier collections have disappeared from the village community's vocabulary. Conversely, some names from the time of the military surveys or the 1854 maps remain in use. The 2023 collection revealed previously unrecorded place names, many of which are new in form, while fewer are names of previously unnamed areas or names formed on new motifs.

The most notable qualitative change is the decline in names for actively cultivated areas, contrasted with an increase in names for inland locations. According to respondents, the number of known springs and wells has significantly decreased, as many have dried up or become overgrown and unusable. Examining the continuity of microtoponyms is valuable not only for onomastics but also for understanding geographical, social, and economic changes in the region. This research highlights various patterns, including naming motivations and the evolution of the village community network.

Személynévkölcsönzés és adaptáció a régi magyar nyelvben*

1. A magyar közszóból alakult sajátosságjelölő (leíró) személynevek mellett tekintélyes számú külső forrásból átkerült referáló-azonosító funkcióval bíró jövevényszemélynév is szerves része a magyar személynévrendszernek a legkorábbi dokumentált időszaktól kezdődően. Írásomban ez utóbbi névtípus magyar névrendszerbe való integrálódásának körülményeit, nyelvi eszközeit és az átható nyelvek eltéréseiből adódó specifikus típusokat tárgyalom. Vizsgálatom korpuszául az 1211-ben kelt Tihanyi összeírás személynevei szolgálnak. Az oklevélben mintegy 2000 személy nevét jegyezték le, amely a tekintélyes számú névanyag révén alkalmas lehet arra, hogy kellő mértékben reprezentálja a korai ómagyar korra jellemző adaptálódási metódusokat, így az alábbi vizsgálatok általánosabb tanulságokat is hordoznak.

Az egyes népek, népcsoportok nem elszigetelten élnek egymástól, hanem folyamatosan hatással vannak rájuk a velük érintkező más társadalmak és kultúrák is. Az érintkezés szükségszerű velejárója, hogy az nyelvi szinten is megjelenik, ezáltal pedig a kapcsolatba kerülő nyelvekben kisebb-nagyobb változások történnek a viszony intenzitásának mértékében. A módosulások a nyelv minden szintjén végbemehetnek, ily módon az érintkező nyelvek szókinccse is interakcióba kerül egymással, melynek hatására különböző lexémák kerülnek át egyik nyelvből a másikba. Minthogy pedig az átvétel — különböző mértékben bár, de — a szóalломány bármely részét érintheti, természetes jelenség, hogy tulajdonnevek (köztük személynevek) ugyancsak részesei lehetnek ennek a folyamatnak, s idegen nyelvi nevek egy másik nyelv névrendszerének is az elemeivé válnak.

A jövevényszemélynevek mint az integráció folyamatának eredményei, a kulturális érintkezések egyik legérzékenyebb kifejezői: a névátvétel ugyanis vagy intenzív népi-nyelvi érintkezés, vagy magasabb kulturális befolyás következményeképpen valósul meg. Mindez a magyar nyelv korai ómagyar kori életét figyelembe véve azt jelenti, hogy a más népekkel való együttélés hatására főként török, szláv és német eredetű, a keresztény kultúra térhódítása révén pedig latin-görög eredetű

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

jövevényelemek épültek be a magyar nyelvbe (lásd erről bővebben TÓTH V. 2016: 158–159).

2. A személynév-integráció során a személynévnek egy új névrendszerbe való beillesztése történik különféle módokon. A folyamatot több tényező is befolyásolhatja: többek között az átadó és az átvevő nyelv személynévrendszerének hasonlósága vagy éppen különbözősége, a kontaktus intenzitása és jellege.

A helynevektől eltérően a személynevek esetében szemantikai adaptációról nem beszélhetünk. Noha számos esetben előfordul, hogy az átadó nyelvben az adott személynév sajátosságjelölő, leíró jelleggel bír, a névnek ezt a tulajdonságát az átvevő nyelvet beszélők nem feltétlenül ismerték, számukra csupán referáló, azonosító szerepű lesz az átvett név. Hozzá kell azonban azt is tennünk, hogy a nyelvi kapcsolatok általában kölcsönös nyelvismeretet is jelentenek: ismerhetik az átvett név jelentését, de az nemigen bizonyítható, hogy például egy szláv személynevet a megfelelő közszoói háttere alapján használnának fel névként. A személynevek magyar névrendszerbe való beillesztésének ezért főként fonetikai és morfológiai szintjeit lehet meghatározni, s az integrátumok saját névrendszerbe való beépítésének különböző fokozatait különböztethetjük meg.¹

2.1. Az integrációs skála egyik végpontjába azok a nevek tartoznak, amelyek az átvétel során semmilyen változáson nem mentek keresztül: a névforma tehát az átadó és az átvevő nyelvben megegyezik. Azonban még ez a látszólag egyszerűbb integrátumtípus is több problémát előhoz. Mindenekelőtt azt, hogy ez az azonosság minden kétséget kizáróan nem bizonyítható, hiszen az ómagyar kor beszélt nyelvi valóságáról csak kevés (közvetett) információval rendelkezünk, hiszen ehhez főként a ránk maradt írott forrásokból kaphatunk támpontokat. Mivel azonban a megállapításainkat az írásbeliségben rögzített nevek alapján tesszük, így formailag hiába egyezik meg teljesen két névalak, azoknál a kiejtésbeli eltérés lehetőségét nyilvánvalóan nem zárhatjuk ki. A Tihanyi összeírás személynévi adatait figyelembe véve az látszik, hogy a fentebb említett etimológiai rétegek mindegyikéhez kapcsolódóan idézhetünk változatlan formában meghonosodott jövevényt személyneveket: pl. lat. *David* > magy. *David*; ném. *Wolter* > magy. *Wolter*; szl. *Micola* ~ *Micula* > magy. *Micula* ~ *Micola*; tör. *Taj* > magy. *Taj* stb.

A korabeli oklevélírói norma sajátosságainak megfelelően a nevek egy része latinos formában tűnik fel a lejegyzésekben, így például az oklevél *Florianus*, *Jacobus*, *Laurencius* stb. névemlétséi is módosítás nélküli átvételnek tűnhetnek. Ezekben az esetekben erről azonban semmiképpen sincs szó, az efféle névformák mögött nagy valószínűséggel más előszóbeli névalakok rejlenek (vö. TÓTH V. 2016: 262–256).

¹ Az általam felvázolt tipológia kidolgozásához PÓCZOS RITA helynevekre kidolgozott integrációs rendszere szolgált mintául (2010: 143–147).

A Tihanyi összeírás bizonyos névalakjainak keletkezésével kapcsolatban emellett az adaptációs eljárások tekintetében többféle lehetőség is kínálkozik. Így például a szláv eredetű *Rada* vagy a német eredetű *Viga* személynevek változatlan formájú névátvételnél is tekinthetők, minthogy mindkét nyelvben megtalálhatóak ilyen alakban. Előzményükként az átadó nyelvek jó néhány (többnyire) összetett személyneve alapul szolgálhatott, vö. szl. *Radomer*, *Radomir*, *Radoš*, *Radoša*, *Radoslav* stb.; ném. *Wigand*, *Wigbold*, *Wigbert*, *Vigfrid*, *Wighard*, *Wigmar* stb. Ezek az előzménynevek ezért természetesen az 1211-ben keletkezett oklevél *Rada* és *Viga* neveinek kiindulópontjául is szolgálhattak, ezáltal pedig más névadaptációs csoportba is sorolhatók (lásd később).

2.2. A névadaptációs eljárások következő szintjére olyan neveket sorolhatunk, amelyek esetében az idegen nyelvi személynév az átvevő nyelv hangrendszeréhez igazodott. A nyelvek különbözőségéből adódó fonotaktikai, fonológiai, illetve fonetikai eltérések következtében többféle alvariánsát lehet kimutatni azoknak a módszereknek, amelyekkel a magyar hangrendszer jellegzetességeihez igazodtak a jövevényszemélynevek. Ezek az adaptációs stratégiák ráadásul akár egyazon nevet érintően is megjelenhetnek.

2.2.1. A magyar nyelv jellegzetes sajátja a magánhangzó-harmóniára való törekvés. Noha nyelvünk rendszerébe a tömegesen beáramló jövevényszavak révén egyre nagyobb számú vegyes hangrendű szó is beépült, jelezve a nyelvünk csökkent ellenállását az ilyen alakokkal szemben, az ómagyar korban (annak korai időszakában különösen) még egyáltalán nem szokatlan a személynévi átvételek között is a hangrendileg harmonikus alakok létrehozására irányuló tendencia jelentkezése. Főként a szláv és latin nevek beillesztése mutat ilyen irányú törekvéseket a vizsgált korpusz alapján: szl. *Matej* > magy. *Matoy*; szl. *Budimír* > magy. *Bodomer*; szl. *Vladimír* > magy. *Lodomer*; szl. *Blazej* > magy. *Bolosoy*; lat. *Dominicus* > magy. *Domuncus*; lat. *Martinus* > magy. *Martunus* stb.

2.2.2. A magyar nyelv ősi hangszerkezeti jellegéből adódóan — hogy tudniillik szókezdő helyzetben nem fordul elő egymás mellett két mássalhangzó — igyekezett megszüntetni a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokat azáltal, hogy a nyelvbe bekerülő ilyen formájú elemek torlódásait feloldotta. Ennek a személynevek kapcsán is — akár a közszavaknál — többféle megoldása lehetett. A közszavaknál megfigyelhető adaptációs stratégiák (ejtéskönnyítő magánhangzó, úgynevezett előtét hang alkalmazása, a $v \sim \beta$ vokalizációja, a bontóhang alkalmazása vagy a torlódó mássalhangzók közül az egyik elhagyása, vö. KESZLER 1969, NYÍRKOS 1993: 17, 26, 69, KENYHERCZ 2013: 195–204) közül az általam vizsgált személynévi átvételek között a bontóhanggal történő feloldás: szl. *Blazej* > magy. *Bolosoy* ~ *Bolosey*; lat. *Clemens*, *Clementinus* > magy. *Kelemen*; ném. *Grube* > magy. *Gurab*; ném. *Klett(e)* vagy lat. *Cletus*, *Clemens* stb. > magy. *Keled*; illetve az elízió érhető tetten: szl. *Vladislaus* > magy. *Ladizlaus*; szl. *Vladimír* > magy. *Lodomer*.

2.2.3. A kétnyíltszótagos tendencia az ómagyar kor jellegzetes, hangszerkezetet módosító változási folyamata, ami részben éppen a szó eleji mássalhangzó-torlódás megszüntetésére bekerülő inetimologikus magánhangzóknek köszönhetően, mintegy e folyamat reciprok folyományaként tudott erőteljesen érvényesülni. Arról van szó, hogy az ómagyar korban több olyan idegen nyelvi elem kerülhetett a nyelvünkbe — részint a mássalhangzó-torlódások feloldásának következtében, de más módon is — amelyek a magyarban szokatlan fonotaktikai szerkezetet jelentettek, és ezt a nyelvhasználat igyekezett kiküszöbölni (NYÍRKOS 1993: 100–101, 109, KATONA 2020: 53, 135). A művellet során az olyan három vagy több szótagos szavakban, amelyekben két vagy több nyílt szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy egy további nyílt szótagból kiesik (E. ABÁFFY 2003: 333, KOROMPAY 2006: 346, KATONA 2020: 49). A jelenség az ómagyar kori jövevényszemélyneveket is érintette, s így a nevek adaptálódási folyamatához is hozzájárult. A Tihanyi összeírásban néhány latin etimonú név mellett főként a szlávból átvett neveknél figyelhetjük meg a jelenséget: szl. *Budimír* > magy. *Bodmer*; szl. *Budivoj* > magy. *Buduoy*; szl. *Kazimír* > magy. *Cazmer*; lat. *Nicolaus* > magy. *Miclous*. Azt, hogy ez a változás éppen a korai ómagyar kor ezen időszakában zajlik, jól mutatja az oklevélbeli adatok kettőssége: közöttük ugyanis a nyílt szótagos korábbi (előzmény) alakok és a hangzóhiányos (következmény)alakok éppúgy megtalálhatók. Ezt a variabilitást az oklevél fogalmazványi és hitelesített példányában előforduló, ugyanazon személyre vonatkozó eltérő lejegyzésű névemlétesek is jelzik, vö. „In villa Thurkh [...] joubagiones ecclesie [...] Vendug (Wendeg) cum filiis suis *Micolaus* (*Miclous*), Matias” (PRT. 10: 515).

2.3. Az idegen nyelvekből átvett nevek integrációjának tipikus módja a befogadó nyelv rendszeréhez való morfológiai alkalmazkodás. A névhasználat során az integrátum alaktani szerkezetének módosítására többféle művellet is adódott a névtest terjedelmének csökkentése, növelése, valamint ezek kombinációja által. Mindegyik eljárás jellegzetes adaptációs stratégiának számított a korai ómagyar korban.

2.3.1. A *r e d u k c i ó* során a kiinduló személynév névtestében csökkenés következik be, melynek mértéke különböző lehet.

A rövidítés érintheti csupán az átvett személynév végén található idegen formánsokat, melyek elhagyásával az új névalak a magyar névrendszerbe is jól beilleszkedett. Ennek tipikus esete az ómagyar korban a latin *-us*, *-ius* végződés elhagyása, vö. lat. *Stephanus* > magy. *Stephan*; lat. *Sebastianus* > magy. *Sebastian*; lat. *Gregorius* > magy. *Gregor*; lat. *Egidius* > magy. *Egid* stb., de szláv névformánsok elmaradására is találunk néhány példát, vö. szl. *Strobis* > magy. *Strab*; szl. *Sicula* > magy. *Sycu*; szl. *Micula* > magy. *Micu* (ez utóbbi esetében a latin *Nicolaus* személynévből való közvetlen alakulásmód is elképzelhető). Ehhez ugyanakkor egy további megjegyzést is tennünk kell. Az írott források tanúsága

szerint az idegen formánsokat tartalmazó neveket eredeti formájukban is gyakran rögzítették, melynek a különböző eredetű nevek esetében más-más indítéka lehetett. Míg a latin eredetű személynevek kulturális indíttatásra honosodtak meg nyelvünkben, aminek az egyik következménye az volt, hogy ezek a nevek szinte kötelező érvénnyel latinos alakban szerepeltek a latin nyelvű okleveles forrásokban, addig a szláv (vagy más beszélt) nyelvi rétegből származó személyneveink többnyire közvetlen, életvitelszerű érintkezésből adódóan váltak névrendszerünk részévé. Ebből pedig az is következhet, hogy a szláv képzőt megtartó személynévi alakok — szemben a latinnal — sok esetben valós használatú alakok, nem pedig csak írott formában létező elemek lehettek a magyarban, mivel a szoros kontaktus hatására korábban ismeretlen formák válhattak természetessé a névhasználók számára, vö. *Milost, Radista* stb.

Részben ehhez a gondolathoz kapcsolódva tehetünk említést a redukció azon típusáról, amelynek során egy névrésznvi elem marad el a magyar névrendszerbe kerülés során. Noha már legelső nyelvemlékeink is azt mutatják, hogy a magyar névrendszertől nem voltak idegenek az összetétellel keletkezett személynevek (vö. ZELLIGER 1991: 536–539) — lásd például a Tihanyi összeírás *Jólegény (Jouleguin), Mavagy (Mauogy), Nemvagy (Nemuogy)* stb. említéseit —, mégis azt látjuk, hogy a több lexikális elemből álló (jellegéből adódóan többnyire szláv vagy német eredetű) jövevényszemélyneveknél igen gyakran az összetételi tag határánál következik be a redukció. Ilyen esetekben morfológiai adaptáció történik, és egy névrésznvi elemet elvesztenek ezek a nevek, a megmaradt névrészhez aztán legtöbbször még magyar képzőelem is társul, vö. szl. *D(e)ržimir; D(e)ržislav* stb. > magy. *Dersi*; szl. *Radomer, Radomir, Radoslav, Radovan* stb. > magy. *Rada*; szl. *Borislav, Borivoj* stb. > magy. *Borid*; szl. *Bogumir, Bogomer, Bogoslav* stb. > magy. *Baga*; ném. *Amanfrid, Amanold, Amanulf* stb. > magy. *Aman*; ném. *Berthold, Bertolf, Bertram, Bertfried* stb. > magy. *Bertu*; ném. *Heimrich* > magy. *Heim*; ném. *Hederich* > magy. *Hede* stb. Mivel a népi érintkezésből adódóan bizonyos mértékű kétnyelvű állapot nyilvánvalóan fennállhatott a beszélők körében az átvétel helyén és idején, így a nevet újonnan használók számára a névrészek szemantikai tartalma is akár ismert lehetett. De pusztán arról is szó lehet, hogy a jó néhány hasonló (*slav, mir, voj* stb.) utótagú személynév alapján a névkompetenciájuk és a felismert sémák alapján rövidítették az összetett neveket az előtagjukra. Akár az előbbi, akár az utóbbi folyamat történt is meg, az átadó nyelvek sajátosságjelölő nevei ebbéli szerepüket idővel elvesztve az átvevő nyelvben már csak referáló funkciót töltenek be (vö. HOFFMANN 2008: 13, TÓTH V. 2016: 158).

Bonyolítja a helyzetet továbbá az is, hogy ezek az előtagra rövidült formák rendszerint az átadó nyelvekben is fellelhetők; vö. szl. *Bog, Bogo*, szl. *Derš*, szl. *Rad, Rada*, ném. *Hede* női név, ném. *Heim*, ném. *Berht*, ném. régi *Aman* stb., vagyis a közvetlen névátvétel lehetőségét sem lehet kizárnunk.

Mindezek mellett még egy körülményt fontos mérlegelnünk. A személynévtörténeti szakirodalomban teljesen általános az, hogy a személynév-rövidítéseket a rövidült személynévtő szótagszáma és végződésének jellege alapján osztályozzák (BENKŐ 1950a: 230–233, később lásd RÁ CZ E. 1966; HAJDÚ 1974: 46–60, 2003: 639–648). Ily módon pedig a szakemberek arra mutattak rá, hogy e névalakító eljárás során az alapul szolgáló név egy- vagy kétszótagos, nyílt (*Paulus* > *Pou*; *Benedictus* > *Bene*) vagy zárt (*Domoncus* > *Dom*; *Bartolomeus* > *Bortol*) szótagossá módosul.

A Tihanyi összeírásban egytagú nyílt rövidülésre mindössze egyetlen bizonytalan példa utal, vö. *Rou* (PRT. 10: 510), mely esetleg valamely hasonló kezdetű jövevéynévből (pl. *Robertus*, *Rodolphus*, *Rolandus*, *Ronaldus*) alakult.

Kéttagú zárt rövidülésekre csak a latin *-us* végződés elhagyásával alakult magyar alakokat (pl. *Stephanus* > *Stephan*; *Gregorius* > *Gregor* stb.) találtam a vizsgált oklevélben.

A névrövidítések túlnyomó részét, más 12–13. századi forrásokhoz hasonlóan, az 1211-ben kelt oklevélben is az egytagú zárt rövidítések teszik ki, vö. lat. *Christianus*, *Christoforus*, *Crisius*, *Crispinus* > magy. *Chris*; lat. *Dominicus* (magy. *Domokos*, *Dominik*) vagy *Damianus* (magy. *Domján*) > magy. *Dom*; lat. *Jacobus* (magy. *Jakab*, *Jákob*) > magy. *Jac*; lat. *Zacharias* (magy. *Zakariás*) > magy. *Zah*; ném. *Heimrich* > magy. *Heim* ~ *Heym*; szl. *Budimir*, *Budislav*, *Budivoj* > magy. *Bod* stb. Az ilyen névalakok keletkezéstörténeti hátterének meghatározása nem egyszerű. Az egyetlen szótagra rövidült, leggyakrabban mindössze 3-4 hangból álló névtest gyakran több előzménynév lehetőségét is felveti, így a véletlenszerű egybeesések miatt az ilyen alakok kialakulásának történetével kapcsolatban mindig eleve több eshetőséget célszerű mérlegelnünk.

A vizsgált oklevélben kéttagú nyílt rövidítéseket is nagy számban találunk, vö. lat. *Antaleus* vagy *Antonius* > magy. *Anta*; lat. *Benedictus* (magy. *Benedek*) > magy. *Bene*; lat. *Lucas* (magy. *Lukács*) > magy. *Luca*; lat. *Bartholomeus* > magy. *Borta*; lat. *Demetrius* (magy. *Demeter*) > magy. *Deme*; ném. *Hedericus* > magy. *Hede*; lat./magy. *Salamon* > magy. *Sala*; szl. *Radoslav*, *Radomir*, *Radovan* > magy. *Rada*; szl. *Držimir*, *Deržislav* > magy. *Dersi* stb. Ezek a példák jól szemléltetik, hogy az eddig tárgyaltakon túl további problémák is felmerülhetnek az adaptációs folyamatok felderítésekor. A kétszótagú nyílt végű alakok igen gyakran végződtek *-a/-e* hangzókra, amelyek egybeesnek az ómagyar korban rendkívül produktív *-a/-e* személynévképzővel (SZEGFŰ 1991: 251), így e nevek kialakulásának ügyében lehetetlen állást foglalni a névrövidítés, illetve a rövidülés és képzés együttes alkalmazásának kérdésében. Ez pedig már át is vezet minket a morfológiai adaptáció másik tipikus eljárásához, a jövevénynevek magyar képzőkkel való kiegészítésének kérdésköréhez.

2.3.2. A s z e m é l y n é v k é p z é s mindig is jelentős szerepet játszott abban, hogy a már meglévő személynévállomány újabb elemekkel bővüljön. Mivel a belső keletkezésű nevek jellegzetes morfológiai tulajdonsága volt a korai ómagyar korban, hogy gyakran viseltek képzőt, ez az alakszerkezeti sajátosságuk természetszerűen hatást gyakorolt a más nyelvből érkező személynevekre is. A jövevényneveken megjelenő képzők egyik elsődleges funkciója tehát az lehetett, hogy hozzájáruljon az átvett neveknek a magyar névrendszerbe történő adaptálódásához. Ehhez az alapfunkcióhoz aztán olykor akár többlet — becéző, kedveskedő, tehát affektív — szerep is társulhatott (vö. TÓTH V. 2016: 247–248, SZEGFÜ 1991: 250), ezt azonban a korabeli forrásokban szereplő személynévi adatok alapján többnyire nincs módunk megragadni (vö. MOZGA 2023: 586).

A korai ómagyar korban az egyelemű képzők közül személynévképzőként az *-a/-e*, *-d* (~ *-t*), *-k*, *-n* ~ *-ny*, *-ó/-ő*, *-r*, *-s*, *-cs*, a képzőbokok közül pedig a *-csa/-cse*, *-sa/-se*, *ta/-te*, *-kó/-kő*, *-csó/-cső*, *-ócs/-őcs*, *-ók/-ők* produktivitása volt jellemző (SZEGFÜ 1991: 251–253). Míg a belső keletkezésű személynevek esetében a kiinduló magyar nyelvi elem teljes alakjához járult a képző, addig a más nyelvből átkerült személyneveknél a kapcsolódás eltérő módon realizálódott. Előfordult ugyan olykor, hogy a jövevénynév esetében is a teljes alakhoz járult a képző, főként a rövid, 1-2 szótagból álló személyneveknél; vö. ném. *Scato* > magy. *Satad*; szl. *Borut* > magy. *Borutcu*; szl. *Ček* > magy. *Cheke*, *Chekud*, *Chekes*, *Chekeu*; tör. *Bay* > magy. *Boyad*; tör. *Menkü* > magy. *Mencud* stb. Az ilyen típusú névképzés a jövevénynevek esetében azonban — amellet, hogy csak nagyon ritkán találunk rá egyáltalán példát — többnyire nem igazolható minden kétséget kizáróan.

A jövevénynevek körében ezzel szemben kimagaslóan nagy a rövidített személynévi töből való névképzés aránya. Az átvett név megrövidítése ugyanis gyakran járt együtt magyar képző hozzákapcsolódásával is. Egy-egy rövidült névszégmens továbbképzése kapcsán gyakorta előfordult, hogy — különösen a korban legnépszerűbb nevekből származóknál — a magyar formánsok közül több is megjelent rajtuk, ezáltal pedig egyes jövevényneveknek kiterjedt származéknév-hálózata alakult ki a magyarban. Így például a rövidült *Ben-* (< latin *Benedictus* vagy *Beniamin*) névformából alakult *Bencs*, *Bencse*, *Bencső*, *Bene*, *Bense* olvasatú neveket találunk a Tihanyi összeírásban, melyet számos más képzős névforma egészít ki az Árpád-korból, vö. *Bena*, *Benes*, *Benese*, *Benis*, *Benus*, *Bensa*, *Bencsa*, *Benk*, *Benek*, *Benke*, *Benka*, *Bend*, *Bende*, *Bendu*, *Bened*, *Benud*, *Benedi*, *Beneta*, *Benete* stb., vagy említhetjük a latin *Petrus* személynevet is, melynek több mint harminc (*Petr-* és *Pet-* töből alakult) különböző származékát tudjuk dokumentálni FEHÉRTÓI KATALIN névtárában (ÁSz., vö. TÓTH V. 2016: 252–256).

A nevek keletkezéstörténetének feltárása a képzők felől nézve sem egyszerű. Az egymással korreláló nyelvek közötti morfémaazonosság például nagyban megnehezíti egy-egy név történetének pontos feltárását. A magyarban leggyakrabban az *-us* végződésű nevek kapcsán jelentkezik ez a probléma, ugyanis az ilyen névvégeken

a magyar *-(u)s*, szláv *-uš* vagy a latin *-us* egyaránt azonosítható, ezáltal pedig az ilyen neveknél a magyarban alakult képzés lehetősége mellett a változatlan alakban történő névkölcsönzéssel vagy a latinizálással (a referáló nevek latin alakban történő okleveles rögzítésével) is számolni kell. A nyelvek közötti kapcsolat, úgy vélem, annak a feltételezését is megengedi, hogy egy-egy ómagyar korban használt név többféle módon is létrejöhetett. Így nem zárható ki, hogy ugyanaz a névalak egyes névközösségekben szláv — vagy más nyelvi — névátvétel útján honosodott meg, míg másutt más nevek analógiájára magyar névalkotó eljárás során realizálódott, majd a nevek terjedése, referáló névként való rögzülése ezt a keletkezéstörténeti többirányúságot elhomályosította (vö. MOZGA 2023: 587).

2.4. Az adaptációs folyamatok legkomplexebb típusába azok a nevek tartoznak, amelyek a befogadó nyelv hangrendszeréhez és névrendszeréhez is alkalmazkodtak, vagyis mind hangtani, mind pedig morfológiai átalakuláson átmentek az integráció során. Ezekben az esetekben az átvett név rövidítése nagyon gyakran bekövetkezik, mellyel párhuzamosan a nyelvünk hangrendszeréhez való igazodás változatos formákban jelenik meg, vö. pl. lat. *Laurentius* > magy. *Leus*; lat. *Clementinus* > magy. *Kelemen*; lat. *Josephus* > magy. *Isip* stb.

3. A nyelvek érintkezéséből fakadó szükségszerű kölcsönhatás nyelvi univerzálénak számít. Az átvevő nyelv és a nyelvhasználó közösség a rendszerébe kerülő idegen elemek fogadására és beépítésére különböző nyelvi stratégiákat alkalmaz. Ezek az adaptációs eljárások a személyneveket illetően is eltérő intenzitással és más-más nyelvi szinteken realizálódhatnak. Az átadó-átvevő nyelv hang- és morfológiai rendszeréből adódó különbségek vagy éppen hasonlóságok, valamint a kontaktus erőssége és jellege e műveletek határfokát természetszerűen meghatározzák. Így fordulhat elő az, hogy az átvevő nyelv névadási normáihoz való igazodás során, a különböző nyelvi rétegekből érkező nevek beillesztésekor bizonyos eszközök túlsúlyba kerülhetnek, míg másokat az adott nyelv integrátumaival kapcsolatban egyáltalán nem alkalmaz a befogadó nyelv (jó példa erre, hogy míg a latin, a szláv és a német jövevénynevek esetében a név eleji mássalhangzó-torlódás feloldása gyakran kimutatható a forrásokból, addig a török jövevényneveknél efféle adaptálódási eljárásról nem beszélhetünk a nyelv jellegéből adódóan).

Végezetül pedig azt is fontos mérlegelnünk, hogy egy név betagozódásakor több névalkotási minta is a névhasználók rendelkezésére állhat, melyek az egymásra gyakorolt hatásukkal tovább fokozhatják egy-egy adott névtípus elterjedését.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BENKŐ LORÁND 1950. Árpád-kori személynevek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.

- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névtan Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névtan Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Az ómagyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 335–364.
- MOZGA EVELIN 2023. Alapnév és származéknév összefüggései a Tihanyi összeírás személynéveiben. *Magyar Nyelvjárások* 61: 583–595.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimológikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtan Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 536–552.

Name Borrowing and Adaptation in Old Hungarian

In the earliest period of the Hungarian language, the personal name system consisted of two main components: names derived from common Hungarian nouns and personal names of foreign origin. In this study, I will examine the processes through which foreign names were integrated into Hungarian, the linguistic mechanisms employed for their adaptation, and the specific types of name modification that arose due to differences between the transferring languages.

The adaptation of borrowed names into the Hungarian naming system can be analyzed at both phonetic and morphological levels. By exploring the degrees and variations of these processes, I will outline the distinct stages of name adaptation and the diverse linguistic strategies employed by the receiving language and its speakers to incorporate foreign elements. Furthermore, the analysis will demonstrate that the effectiveness of adaptation depends significantly on the phonetic and morphological similarities or differences between the transferring and receiving languages, as well as the strength and nature of language contact.

Kognitív különbségek a magyar és a német személynévadásban a származásra utaló családnevek konstrukciós sémái alapján

1. Bevezetés.

A névadás kognitív aktusnak tekinthető, amelynek megvalósulása függ a kontextustól, a beszédhelyzettől, a kommunikációs céltól, az interakcióban részt vevők figyelemirányításától és a világról való tudásuktól, és mindez tükröződik a névben is (N. FODOR 2008: 295, HOFFMANN 2012: 10, SLÍZ 2012: 285–286). Maga a név így tulajdonképpen elsősorban nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (TOLCSVAI NAGY 1997: 603, HAJDÚ 1998: 11, SLÍZ 2012: 287), s ezzel összefüggésben a nyelvi jelek és részrendszerek közül a nevek állnak talán a legszorosabb kölcsönhatásban a nyelven kívüli kultúrával, annak világszemléletével és annak változásaival (HOFFMANN 2002: 9). Segítségükkel olyan ismereteket tárhatunk fel, amelyekre nem áll rendelkezésünkre egyéb forrás kellő mennyiségben és minőségben (N. FODOR 2012: 152).

Jelen tanulmány célja rávilágítani a magyar és a német nyelvhasználó közösségek személynévadásában jelentkező kognitív különbségekre, és feltárni, hogy a mentális térkép, melynek szerves része a helynévi hálózat is, milyen szerepet játszhat a személynévadás aktusa során, amikor a névben a névadónak az elnevezett személy származására vonatkozó ismeretei konstruálódnak meg.

A tanulmányban előbb röviden ismertetem a kutatás funkcionális-kognitív kiindulópontját, majd konkrét példák alapján bemutatom a detektálható kognitív különbségeket a magyar és a német személynévadás között, amelyek a származásra utaló családnevek konstrukciós sémáiban jelentkeznek.

2. A névadás funkcionális-kognitív szempontú megközelítése

2.1. Funkcionális-kognitív nyelvészeti keretből tekintve a tulajdonnevek keletkezését nagy fokú szemantikai tudatosság, más néven motiváltság jellemzi (J. SOLTÉSZ 1979: 53, HOFFMANN 1993: 43, 1999: 208, 2012: 11–12, HAJDÚ 2003: 86). A nevekben kifejezett szemantikai tartalom azonban nem közvetlenül a világot képezi le, hanem a név megalkotójának a világról szerzett tudását. A jelentés szorosan összefügg a megismeréssel, vagyis azzal, hogyan érzékeli a nyelvhasználó az őt körülvevő világot, illetve annak egy adott részét, és ezen észlelés eredmé-

nyeit hogyan dolgozza fel, hogyan ábrázolja mentálisan leképezési viszonyokban (TOLCSVAI NAGY 2005: 49, 2017: 42, N. FODOR 2008: 295, KIEFER 2007: 19, SLÍZ 2007). Mivel e tudás és a nevekben leképezett reprezentációk között megfelelés van, a nevek motivációja nem a világban, hanem a névhasználó ember kognitív rendszerében rejlik (HOFFMANN 2012: 22).

A nevek megalkotása — mint minden nyelvi jel és nyelvi megnyilatkozás esetében — a konstruálás műveletével zajlik, ami egy világbeli entitás, esemény, elemi jelenet feldolgozó, elemző megértése és fogalmi megalkotása, de nemcsak önmagában állva, hanem a körülményeivel együtt (VERHAGEN 2007: 48, LANGACKER 2008: 55, TOLCSVAI NAGY 2017: 42). A megismerés során ugyanis a világ dolgai, eseményei nem önmagukban, elszigetelődve állnak, hanem mindig más dolgokhoz, más eseményekhez viszonyítva lesznek az elme által feldolgozva (vö. LANGACKER 2008: 57, TOLCSVAI NAGY 2017: 43–45). Az így feldolgozott ismereteket a beszélő a névadás során az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció műveletei révén a nyelvi elemek fogalmi alapú jelentésébe sűríti (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 25, 28, 31). A konstruálás további meghatározó tényezője így a nézőpont, a figyelemirányítás, a profilálás, a hatókör és a feltűnőség (TOLCSVAI NAGY 2017: 43). Tehát az, hogy mely módon kerül feldolgozásra a valóság egy darabja, nemcsak attól függ, hogy mi az az entitás, esemény vagy jelenet, hanem attól is, hogy honnan látjuk azt, milyen alaposan figyeljük meg, pontosan mire fókuszálunk, mely részének szentelünk nagyobb figyelmet (lásd LANGACKER 2008: 55).

2.2. Az egyén nevekre vonatkozó tudása sematikus nyelvi szerkezetekben tárolódik a hosszú távú memóriájában, szerves részét képezve a mentális-nyelvi rendszerének (vö. névmodell, RESZEGI 2022: 32–34). A sémák dekontextualizáltak, a memóriában függetlenek azoktól a tényleges tapasztalásoktól, amelyekből elvonatkoztatva létrejöttek, ugyanakkor háttértudásként mégis kapcsolódik hozzájuk egy prototipikus kontextus (vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 33). Alapvető fontosságúak minden nyelvi struktúra tekintetében, hiszen kategorizációs funkcióval bírnak: tartalmazzák az előzetes ismereteket, leképezik a korábban tapasztalt, feldolgozott entitások egymáshoz viszonyított hasonlóságait és különbségeit, ami így alkalmazható az újonnan megismertekre (lásd LANGACKER 2008: 57).

A névsémák rendszere és a beléjük sűritett absztrahált, kategorizált nyelvi, kulturális és pragmatikai ismeretek építik fel az egyén ún. névkompetenciáját. Ez a mindennapi kommunikáció során sajátítódik el, és lehetővé teszi, hogy az egyén névként ismerjen és dolgozzon fel nyelvi jeleket, valamint hogy képes legyen új neveket alkotni (HOFFMANN 2012: 14; TÓTH 2014: 186, 196, 2016: 51) az egyén ismeretei szerinti prototipikus nevekhez mérten. A sémák a névadáskor a hosszú távú memóriából típusokként kerülnek előhívásra. A névrendszer egyedi névpéldányai így a névsémák megvalósulásai (vö. LANGACKER 1987, KEMMER–BARLOW 2000). A nevek keletkezése tehát a mindenkor meglévő névrendszer viszonylatában,

annak „támogató mátrix”-ában (HOFFMANN 2012: 16) történik, a sémák, modellek mintaként szolgálnak az új nevek létrehozásakor, megszabva, befolyásolva azok keletkezésének módját (J. SOLTÉSZ 1979: 558, N. FODOR 2008: 287, HOFFMANN 2012: 14, SLÍZ 2012: 287).

Természetesen hozzá kell tenni, hogy a „séma nem nyilvánvaló a beszélő [tkp. névadó] számára, nem tud róla pontosan és kimerítően beszámolni” (TOLCSVAI NAGY 2017: 33). Ezzel együtt a szabályoktól eltérően a sémák csak lehetőségek a névalkotó számára. Tulajdonképpen valószínűségi minták, amelyekre nem jellemző a biztos megjósolhatóság. Érvényesülésükben meghatározó szerep jut a begyakorlottságnak, a közösségi konvencionáltságnak. Ez meghatározza adott séma befolyását az új név keletkezésében (HOFFMANN 2012: 15, TÓTH 2016: 52), ami az erős, valóban szabályjellegű mintától a gyenge, pusztán alternatívaként felmerülő mintáig terjedhet egy fokozati skálán (vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 35). Vagyis minél több névpéldány tartozik egy névanyagban egy adott névtípushoz, annál begyakorlottabb, konvencionáltabb, így erősebben ható lesz a névtípus sémája. Minél begyakorlottabb, konvencionáltabb és erősebben ható egy névséma, annál több új név keletkezésénél játszik meghatározó szerepet.

TÓTH VALÉRIA a helyekről és helynevekről szerzett ismeretek elméleti rendszerezésének, az ún. mentális térképnek (lásd RESZEGI 2009, 2019, 2020) a mintájára mentális tablónak nevezi „az egyén személyes viszonyainak azt a mentális leképeződését, megkonstruálását magába foglaló, folyton változó hálózatot, amelynek a személyek közötti relációk éppúgy a részét képezik, mint a személynévadási modellek, sémák, valamint maguk az egyes elnevezések is” (2016: 52). A névközösségek, amelyek egyrészt genetikusan (rokon kapcsolat alapján), másrészt szociálisan (társadalmi kapcsolat alapján) szerveződő csoportként foghatók fel (vö. BLANÁR 1995: 1181, 2009: 87), egyfajta szociális hálóként funkcionálnak nemcsak a személyek, hanem a meglévő személynevek számára is, mely utóbbiak az egyén és a közösség szintjén is egymással hálózatszerű kapcsolatban állnak (TÓTH 2016: 50).

2.3. Az entitások konceptualizációja, a kategorizáció és a prototipikusság nemzetenként, vallásonként, kultúránként, nyelvenként, földrajzi területenként és kis csoportonként is eltérő lehet (HOFFMANN 2012: 17, SLÍZ 2012: 402). Tehát a névadás kognitív aktusában meghatározó szerepet játszó névsémák, névadási alapmodellek feltárása, megértése és leírása nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai információkkal is szolgálhat adott névadó, névhasználó közösség tekintetében. Feltárja a névhasználók szemléletbeli sajátosságait, világról szerzett tudásuk fogalmi megkonstruálásának leggyakoribb, legmeghatározóbb módjait. A különböző közösségek névkorpuszának összevetése rávilágíthat a nyelvhasználók kognitív képességeinek ezen kategóriákra, világról alkotott képére, névközösségen belül alkotott szociális, mentális hálózata közötti eltérésekre, és egyszersmind ezek

„nyelvi, kulturális, területi, társadalmi és történeti sajátosságainak és tagolódásának jobb megismeréséhez is közelebb vezethet minket” (FARKAS 2016b: 33, vö. továbbá PARKIN 2013: 200).

3. A magyar és a német személynévadás kognitív különbségei a származásra utaló családnevek esetében

3.1. Ahogy arra a különböző, az európai családnévanyag névmodelljeinek egységes szempont szerinti feldolgozását és összehasonlítását célzó projektek, így például a European Surname Typology Project (lásd SHOKHENMAYER 2014, CHAREILLE–DARLU et al. 2017, ennek magyar vonatkozásaira lásd FARKAS 2015, 2016a, 2016b, 2018) vagy a nemrégiben elkészült A visegrádi országok családnévszótára (DFNVC.) is rámutattak, az európai kultúrkör családnévanyagai közel azonos kognitív sémák mentén alakultak ki, ugyanakkor e sémák begyakorlottságának mértéke, valamint e sémák nyelvi megkonstruálásának módja eltéréseket mutathat. A német (illetőleg a legtöbb indoeurópai nyelvű, pl. angol, olasz) és a magyar névanyag között a legmarkánsabb eltérést a származásra utaló családnevek konstrukcióiban találjuk, ami a két nyelv névkutatásának családnévtipológiai hagyományában is megmutatkozik.

A magyar szakirodalom a népnévi eredetű családneveket az elnevezett személynek valamely népcsoporttal való valamilyen kapcsolata alapján határozza meg, legyen ez akár etnikai származás vagy adott népcsoportra jellemző jegyek viselése (lásd FARKAS 2013: 125–130). Ennek megfelelően jellemzően külön kategóriát tart fenn számára (lásd pl. MELICH 1943, BÁRCZI 1956, FEHÉRTÓI 1969, HAJDÚ 2003: 786–809, N. FODOR 2008, 2010). Ezzel szemben a német szakirodalom ezt a névtípust legfőképpen a földrajzi származással kapcsolja össze, tehát az elnevezettnek valamely területtel való kapcsolatát látja kifejeződni a névben, és nem alkot számára külön kategóriát, hanem a helynévi eredetű családnevekkel együtt kategorizálja őket mint származásra utaló neveket (Herkunftsamen, lásd pl. HIRT 1909, BACH 1952–1953, KUNZE 2000, DFA., DFD., K DFA.).

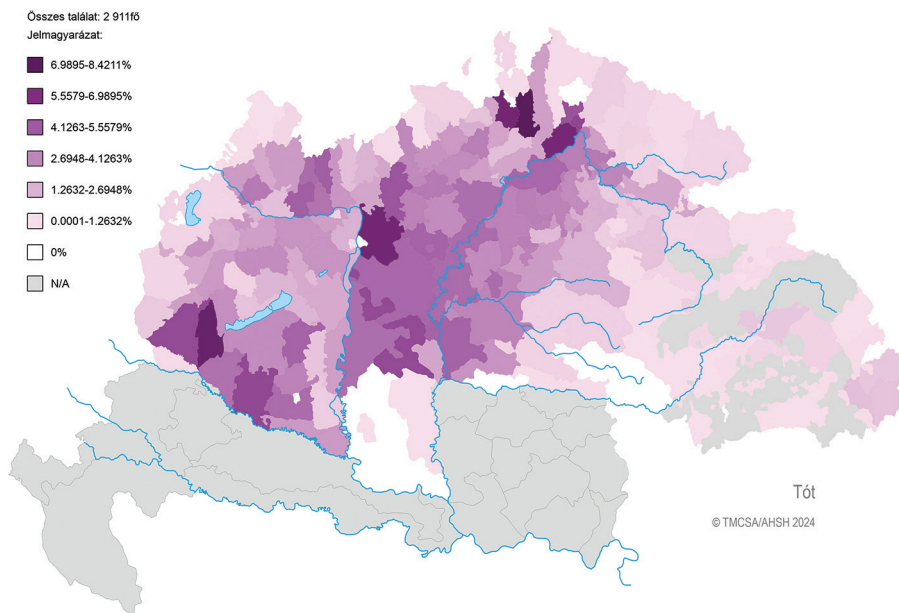
3.2. A különböző kategorizáció a két nyelvhasználó közösség világról alkotott képében, az eltérő nézőpontokban rejlik. A magyar nyelvhasználó, vagyis a magyar névadó és névhasználó közösség ebben a névtípusban az elnevezettnek más személyekhez, más (nép)csoporthoz való viszonyát, kapcsolatát fejezi ki, a figyelem tehát a személyközi, illetve interetnikus kapcsolatokon és ezekben a kapcsolatokban a személyeket egymástól elválasztó tulajdonságokon van. E szemlélet gyökere több okban is keresendő.

3.2.1. Egyrészt, ahogy ennek kapcsán SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ rámutatott, „Magyarország a X–XI. századi államalapítás óta befogadó országgént működött, a magyarság történelme során gyakran integrált magába más népcsoportokat” (2010: 250–251). A soknemzetiségű, soknyelvű Kárpát-medencében a különböző népcsoportok — a magyar családnevek kialakulásának és még spontán változásának

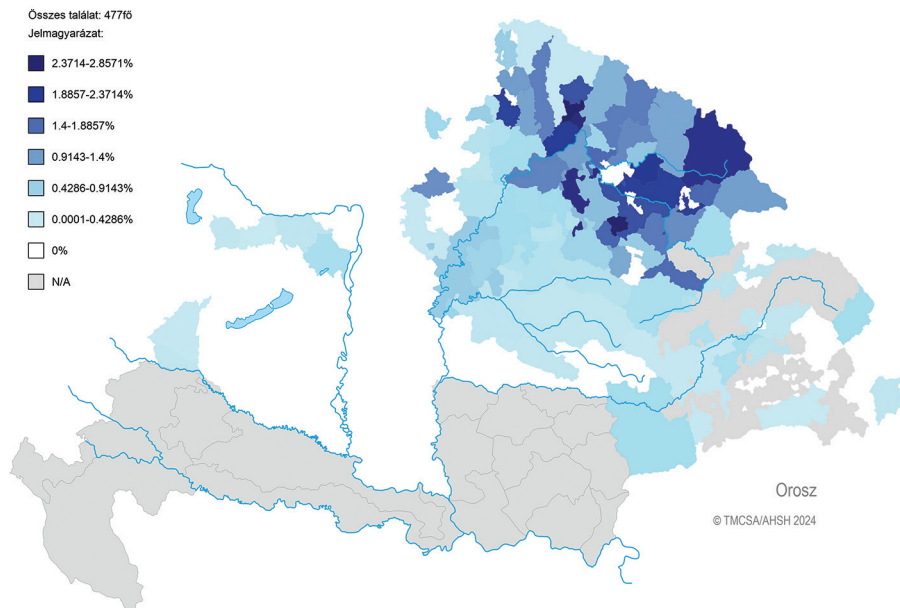
idejében, vagyis a 14–18. században (vö. HAJDÚ 2003: 735) — folyamatosan mozgásban voltak, a háborúk következtében a területek lakossága az etnikai összetételt tekintve is többször változott, sok terület vegyes lakosságú volt. Ennélfogva egyik etnikum sem volt konkrét helyhez köthető, ellenben etnikai jellemzőit megőrizte, bárhová is költözött át.

Másképpen maguk a magyarban meglévő etnonimák sem voltak mindig határozott jelentésűek. Kifejezetten érvényes volt ez a szláv népcsoportok megnevezésére, hiszen a *tót* népnévünk eredetileg minden szlávra érvényes volt, majd lefoglalódott a szlovák népcsoportra (vö. ÚESzWeb. *tót*). Hasonlóan az *orosz* népnév sem kizárólag az orosz etnikumra utalt, hanem egyben a görögkeleti vallású személy megnevezése is lehetett (vö. ÚESzWeb. *orosz*). Ezt a Történeti magyar családnév-atlasz (TMCsA.) 1720–1722. évi állapotokat mutató térképlapjai (1. és 2. térkép) alapján a *Tót* és *Orosz* családnevek földrajzi elterjedtsége is alátámasztja: a *Tót* családnev csaknem a Kárpát-medence egész területén, de kifejezetten az északi és nyugati, délnyugati területeken gyakori (1. térkép), míg az *Orosz* családnev nemcsak a Kárpátalja területén, hanem a Magyar Királyság keleti területein is megjelenik (2. térkép). Szintén közrejátszhatott ebben az, hogy egyes szláv népcsoportoknak sem volt sokáig önelnevezése.

A tulajdonképpen összefoglaló jelentésű népnemeknek a használata más esetben is jellemezte a magyar nyelvet. A *szász* elnevezés példának okáért először

1. térkép: A *Tót* családnev földrajzi elterjedtsége a Magyar Királyság területén, 1720–1722. Forrás: TMCsA.

2. térkép: Az *Orosz* családnév földrajzi elterjedtsége a Magyar Királyság területén, 1720–1722. Forrás: TMCsA.

elsősorban a II. Géza nevéhez kötött betelepülőkre, a szebeni, újegyházi és sinki székbeliekre vonatkozott (ZIMMERMANN–WERNER 1892: 9–10, KLUSCH 2009: 22), csak később terjedt ki a teljes erdélyi és szepességi német lakosságra (CZIRÁKI 2006: 13). Ugyanígy a 18. században érkezett német telepesek általános *sváb* elnevezése is az első hullámban a sváb területekről, vagyis Baden–Württemberg környékéről érkező telepesekről ragadt át a további két hullámban érkező betelepülők teljes csoportjára (HUTTERER 1973: 97–98, HAUBER 2020: 166–167, a betelepülésre lásd még KAINDL 1907–1911, 1917, SCHILLING 1928, KNIPF–KOMLÓSI 2011). Az erdélyi századokkal kapcsolatban az oklevelekben felbukkanó *Flandrenses* és a *Saxones* népnév általános megnevezésekként szolgáltak a nyugatról Kelet-Európába érkező telepesek azonosítására (allgemeiner Kolonistennamen) (ZIMMERMANN 1994: 2). Ez ugyan jelenthetné, hogy ebben az esetben a földrajzi származás került a figyelem előterébe, valójában azonban a magyar nyelvhasználók szemlélete itt sem különbözik a korábbiaktól, és az etnonimát itt sem kötik egy körülhatárolható földrajzi területhez. A *szász*, *Saxones*, *sváb*, *Flandrenses* elnevezések ezekben az esetekben bár valóban nem tényleges etnikai hovatartozásra utalnak, de továbbra is egy személynek más személyekhez vagy (nép)csoportokhoz fűződő kulturális, nyelvi, illetőleg gazdasági szempontból tekintett viszonyát képezik le. Másik nézőpontból tekintve azt lehet mondani, hogy ezekben az esetekben az etnonimákkal azt a távolságot konstruálták meg a magyar nyelvhasználók, amely elválasztotta

tőlük az adott személyt, de nem földrajzi, hanem a kulturális, nyelvi, gazdasági értelemben.

3.2.2. Ezzel szemben a német névadó, névhasználó közösség sokkal inkább földrajzi kiindulópontból tekint a származásra, ugyanis a német nyelvhasználók a nyelvet, nyelvváltozatot és az azt beszélő népcsoportot egyértelműen azzal a területtel azonosítják, ahol a nyelv és az azt beszélő közösség él. Akárcsak a magyar szemlélet esetében, itt is összetett kérdéssről van szó. A magyarral ellentétben a német nyelv egymástól markáns különbségek mentén elkülönülő nyelvjárásokból áll (névtani szempontból lásd DFA., KDFA.), e nagy dialektológiai tagoltság pedig egy kiterjedt nyelvterületen jelenik meg, méghozzá rendkívül stabil földrajzi megoszlásban (KOHLEHEIM 1996: 1251). Míg, ahogy azt fentebb kifejtettem, a magyar nyelvterületen a történelem során folyamatosak voltak a népvándorlások, amelyek következtében a népcsoportokkal együtt nyelvek és nyelvjárások is újra és újra helyet változtathattak, a német nyelvjárások a mai napig közel változatlan régiókat foglalnak el a német nyelvterület egészén belül. Mögöttük — éppúgy, mint a magyar nyelvjárások mögött is — egykor törzsi tagolódás állt (lásd HUTTERER 1986: 64–72), ugyanakkor míg a magyar törzsek a honfoglalástól kezdve tulajdonképpen egyetlen állam alá tartoztak, addig a német népcsoportok hosszú ideig nem egyesültek egyetlen német állam alá, hanem önálló államokat hoztak létre, és így a német nyelvterület nemcsak nyelvi, hanem politikai alapon is szétagolt maradt (lásd SCHMIDT 1999, WINKLER 2002). E szétagoltság a mai napig megvan, hiszen amellett, hogy a német nyelv jelen van hivatalos nyelvi státuszban több országban is, a mai Németország is szövetségi felépítésű (hasonló történelmi meghatározottság állhat az olasz névadási szemlélet mögött is, lásd CAFFARELLI [2003]).

E történelmi múlt lehet az oka, hogy tulajdonképpen nem lehet egy egységes német etnikumról beszélni a családnevek kialakulásának idején, nincs úgymond „Germanicus” tudat (lásd SCHULZE 1984, SCALES 2012), szemben a Magyar Királyság területén ekkor létező Hungarus tudattal. Így lehet, hogy példának okáért a 18. század folyamán a hazánkba érkezett telepesek identitástudata nem a német néphez, sem valamely, a német nyelvterület adott részét magába foglaló államhoz kötődött, sokkal inkább volt lokális jellegű, és a kibocsátó település vagy nagyobb régió lakosságának tagjaként identifikálták magukat (SZILÁGYI-KÓSA 2011: 44–45, lásd még WEBER-KELLERMANN 1978: 141).

3.2.3. A német nyelv esetében mind a markáns dialektológiai, mind a politikai tagoltság okán felmerülhet a nyelv és a nyelvjárás viszonyának kérdése, vagyis az, hogy mi az, ami miatt a német nyelvterület egyes részeinek nyelvváltoztatát valóban egy nyelv változatainak tekintjük és nem egymással szoros rokonságban álló, de önálló nyelveknek. Ennek — ahogy ez szinte minden nyelv esetében így van — sokszor kizárólag nyelven kívüli okai vannak, elég csak a horvát és a szerb

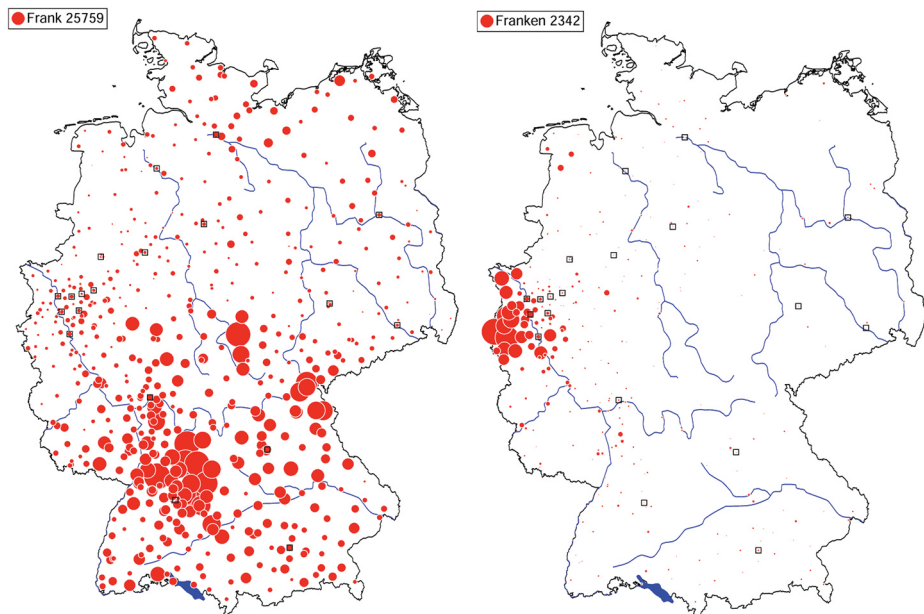
nyelv esetére gondolni. Ugyanakkor azt is ki kell emelni, hogy a német nyelv egy összefüggő, nyelvi eredetet tekintve tulajdonképpen tagolatlan területet foglalt el mindig is, így nem ékelődtek belé más nyelvcsaládból származó nyelvi szigetek úgy, mint a magyar nyelvterületbe. A német nyelvjárások így csupán a nyelvterület határán találták magukat opozícióban más nyelvi változatokkal, amelyekhez képest definiálhatták magukat, mint a német nyelv egy változatát. A német nyelvterületen belül csupán egymáshoz képest határozódtak meg.

A magyar családnévanyagban a nagy megterheltségű népnévi eredetű családnevek többsége más nyelvű etnikumra utal (pl. *Tót, Horvát, Német, Oláh, Orosz, Lengyel*), a magyarságon belüli, dialektológiai, kulturális-gazdasági vagy egyéb okokból megkülönböztethető népcsoportra kevés családnév utal (pl. *Hajdú, Palóc, Székely*). A német családnévanyagban viszont nagyságrendekkel több, a német törzsek nevéből alakult családnév szerepel — SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ vizsgálata szerint az összes ma használt népnévi eredetű családnévnek körülbelül a 30%-át teszik ki (pl. *Alemann* 'alemann', *Bayer* 'bajor', *Frank* 'frank', *Fries* 'fríz', *Hess* 'hesseni', *Preuss* 'porosz', *Sachs* 'szász', *Schwab* 'sváb' (2010: 248),¹ és rendkívül nagy dialektológiai változatosságot mutatnak (pl. *Frank* ~ *Franke* ~ *Franck* ~ *Francke* ~ *Franken* ~ *Frankl* ~ *Fränkl* ~ *Fränkle* ~ *Fränkel* 'frank', SZILÁGYI-KÓSA 2010: 250–251), ami a hangtani különbségek mellett a nyelvjárások családnév-képzői közötti különbségből is fakad. Ezt jól szemléltetik a *Frank* családnévnek és különböző változatainak a földrajzi elterjedését mutató térképlapok is (lásd 3. térkép, valamint lásd még DFD., DFA.).

A más nyelvű etnikumokra utaló családnevek (pl. *Böhm* 'cseh', *Pole* 'lengyel', *Unger* 'magyar', *Engländer* 'angol') a nyelvterületek érintkezésével, háborús szembenállások (SZILÁGYI-KÓSA 2010: 251, a német-római császárok hadjárataik alatt kapott ragadványneveinek kapcsán lásd RÜBEKEIL 2008: 24–25), valamint utazások, kereskedelmi kapcsolatok okán jelentek meg a német névanyagban.

3.3. Bár a legtöbb német osztályozás, ha a földrajzi származás alatt is, de törzs- és népnevekből eredőként (von Stamm- und Völkernamen) határozta meg e neveket (lásd pl. NIED 1938, BACH 1952–1953, BICKEL 1978), HERMAN HIRT felvetette, hogy e nevek valójában földrajzi névi eredetűek, a megtévesztő ez esetben az, hogy maguk a tájnevek, amelyek így a családnevek alapjául szolgáltak, maguk is törzs-, illetve népnévből keletkeztek (1909: 313). Erre utalnak egyes esetben a legújabb német családnévszótárak is: például a *Bayer* ('bajor') családnév kapcsán

¹ Mivel SZILÁGYI-KÓSA a németországi online telefonkönyvben feltüntetett (www.dastelefonbuch.de) előfizetőknek listája és a DFA. adatbázisa alapján dolgozott, maga is elismeri, hogy megállapításai közvetlenül csak a telefon-előfizetőkre érvényesek, a teljes német családnévanyagra csak korlátozottan érvényesíthetők (2010: 248). Ugyanakkor ez az adatgyűjtési módszer a német névtanban nagy hagyománnyal rendelkezik, és az átfogó jellegű kutatási célokra is alkalmas mintavételnek minősül.

3. térkép: A *Frank* és a *Franken* családnevek földrajzi elterjedtsége a mai Németország területén. Forrás: DFD.²

a DFN. 'Bajorországból való' („aus der Bayern”) jelentést ad meg, ahogyan a DFD. is („für jemanden, der aus Bayern stammt”), utóbbi azonban a tájnévi eredet mellett a törzsnévi eredetet sem zárja ki („zum Ländernamen oder zur Stammesbezeichnung”). Hasonlót olvashatunk a *Frank* ('frank') szócikkében is: a DFN. szerinti jelentése 'Frankföldről való' („aus der Franken”), a DFD. szerint pedig a név utal a *frank* törzsnévre, de mindenekelőtt az abból eredő tájnévre („Der Name bezieht sich auf die Stammesbezeichnung der Franken und vor allem auf den daraus hervorgegangenen Landschaftsnamen”). Ugyanezt a névfunkciót adja meg a DFD. a *Schwab* név kapcsán is, a DFN. azonban sokkal inkább a törzsnévi eredetet tartja valószínűnek („Stammesname zu mhd. *Swāp*, *Swāb(e)* ›Schwabec‹”).

Hasonló szócikkeket találunk a nem német népcsoportra utaló családnevek kapcsán is. Például a DFN. szócikke szerint a *Böhm* ('cseh') családnév a *Böhmen* 'Bohémia' tájnévből ered („zu dem Landschaftsnamen Böhmen”), míg a DFA. a név etimológiájaként a kfn., kan. *Bēheim* ('Bohémia, Csehország', valamint 'cseh') névből való származást adja meg, a név így egy olyan személyre utal, aki a Bohémia (tehát a mai Csehország középső és nyugati területe) régióból vagy

² A DFD. nem ad lehetőséget lemmatizált térképlapok elérésére, mivel a címszólista szintjén maga a szótár sem lemmatizál, a családnevek különböző alakváltozatai is külön szócikkekben, néhol utalószócikkekben szerepelnek.

Hercegségből/Királyságból származik („für jemanden, der aus der Region bzw. aus dem Herzogtum/Königreich Böhmen stammt”). A *Wende* ~ *Wendt* családnév esetében már eltérnek a szótárak. Míg a DFD. szócikke szerint a ’szláv’ jelentésű kan. *Went* vagy kfn. *Wint*, *Winde* szóból származó név egy olyan személyre utal, aki szláv területről származik vagy egy szláv nyelv beszélője („mittelniederdeutsch *Went*, mittelhochdeutsch *Wint*, *Winde* ‘Wende, Slawe’”), addig a DFN. egyértelműen népnévi eredetüként azonosítja, amely származásra utal („Herkunftsnamen (Stammesname) zu mnd. *Went* ‘Wende, Slawe’”). Meg kell itt még említeni az *Unger* (’magyar’) családnévet, amely esetében mind a DFN., mind a DFD. kiemeli, hogy a név utal a Magyarországgal kereskedelmi vagy egyéb kapcsolatban lévő személyre is, és különösen jellemző Szászországban a magyar bányákból visszatérő szász bányászok megnevezéseként („Der Name kann vor allem in Sachsen auch einen Hinweis auf die Auswanderung sächsischer Bergleute in ungarische Bergbauggebiete geben, die nach ihrer Rückkehr so benannt wurden”, DFD., lásd még DFA. IV. 37). A 4. térképen jól látszik, hogy a név előfordulása e területen sűrűsödik igazán. Szintén érdemes megemlíteni, hogy a KDFA. a másodlagos patronimika (Secundäre Patronyme), vagyis a genitívusszal ellátott származásra utaló családnévek egy jó példaként adja meg az *Ungermanns* nevet, melynek alapját adó *Ungermann* név motivációjaként a ’Magyarországról való személy’ („[mann] aus Ungarn”) jelentést adja meg.

4. térkép: Az *Unger* családnév földrajzi elterjedtsége a mai Németország területén.

Forrás: DFA.

3.4. Mindebből egyértelműen látszik, hogy a német szemléletben a nép, a nyelv és a földrajzi terület nem választódnak élesen el egymástól, hanem tulajdonképpen egyazon denotátumként kerülnek feldolgozásra. RESZEGI KATALIN a helyek és helynevek kapcsán mutatott rá, hogy ezt a fajta szemléletet „a névhasználat maga is támogatja, vagyis a viszony kölcsönös: nincs elkülönült neve az összetartozó helyeknek, ezért nem is tekintik külön objektumnak őket” (2012: 99). Tehát a nyelvi kategóriák tükrözik a világ fogalmi feldolgozását és ennek révén létrejött fogalmi kategóriákat, s egyúttal vissza is hatnak a fogalmi konstruálásra. Ebből kiindulva mikor a névadáskor az elnevezettnak a származása válik szalienssé, annak nyelvi megkonstruálása történhet népnév, nyelv vagy tájnév/államnév felhasználásával is, a névadó közösség számára ugyanis mindhárom egyazon denotátumra utal. Erre tapinthatott rá HIRT, mikor a családnevek tájnévből való eredetének kapcsán rámutatott, hogy a németiség által később megismert népekhez fűződő kapcsolat megkonstruálása már kétséget kizáróan táj- vagy államnevekkel történt (1909: 313), pl. *Angländer* ’angliai’, *Schwede* ’svéd/svédországi’, *Österreicher* ’ausztriai’, *Schwei(t)zer* ’svájci’, *Franzos* ’francia/franciaországi’). E neveket SZILÁGYI-KÓSA átmeneti kategóriaként értelmezi (2010: 251), véleményem szerint azonban ezek is éppoly megvalósulásai a származás névben való kifejezése sémának, mint a fent bemutatott *Böhm*, *Bayer* vagy éppen *Unger* családnevek. Az említett nép–nyelv–terület egységének okán a német szemléletben a származás feltétlenül földrajzi eredetet, valamely földrajzi területről való elszármazást, elmozdulást jelentett, ezért is kategorizálja a német névtan hagyományosan e neveket a helynévi eredetű, helyre utaló családnevekkel együtt.

Ugyanakkor funkcionális-kognitív szempontból semmiképpen nem lehet e földrajzi elmozdulást egy kalap alá venni a településnévi eredetű családnevekkel. HIRT (1909) és NIED (1938) mellett BACH (1952–1953) is külön veszi többek között a településnév (Namen nach einem Siedlungsnamen), a nép- és törzsnév (Namen nach Volk und Stamm), valamint a terület, tájegység és sziget neve után (Namen nach einem Territorium, einer Landschaft, einer Insel) való elnevezést. Ugyanígy BICKEL (1978) is elválasztja egymástól a településnévből (Beinamen und Familiennamen aus Siedlungsnamen) és folyónévből, tájnévből, törzsnévből keletkezett családneveket (Beinamen und Familiennamen aus Flußnamen, Landschaftsnamen und Stammesnamen). A kétféle nyelvi konstrukció, értve ezalatt a településnévből, valamint a táj- vagy népnévből keletkezett családneveket, két külön névséma megvalósulása, amelyek különböző típusú származás nyelvi megkonstruálására alkalmasak. A névadó közösség szemszögéből nézve az elszármazás kisebb vagy nagyobb térbeli elmozdulást jelenthet, az ennek kifejezését lehetővé tevő sémák pedig a mentális térkép működésével, valamint az adott névadó közösség mentális térképének kidolgozottságával függhet össze.

A mentális térkép a térszélzés, vagyis a szűkebb és a tágabb környezet észlelése, (figura-háttér szétválasztás, szomszédosság, hasonlóság, zártság, jó folytatás elve

alapján való) feldolgozása (KÁLLAI 1998: 52) révén kiépülő téri ismeretek összege, a téri reprezentációk mentális hálózata, amelynek a helyekhez kapcsolódó helynevek is szerves részét alkotják (RESZEGI 2018: 170, DÜLL 2007: 120–133). E hálózatot befolyásolja az egyén szocializációjának téri környezete, napi mozgása során a világról szerzett tapasztalatai mellett „a térrel kapcsolatos kanonizált kulturális, történelmi ismeretek, az enyém/miénk–másé viszonyok” (RESZEGI 2018: 170), az egyén véleménye és a sztereotípiák alkotta viszonyok is (DÜLL 2007: 135). A mentális térkép jellemzően olyan kartográfiai elemek mentén épül fel, mint a helyek, irányok, távolságok, ezek részletessége. A hálózat tartalma, a téri reprezentációk kidolgozottsága, részletessége attól függ, hogy az egyén milyen tapasztalatokat szerzett saját térbeli mozgása során, illetőleg milyen ismereteket, a földrajzi, kulturális, nyelvi környezet feldolgozásának milyen módját, más szóval milyen világszemléletet sajátított el a szocializációja során. Mindez kapcsolódik az ún. nyelvi világmodellhez, mely szerint a nyelv által tárolt és a nyelv-, ez esetben névközösségben átadott ismeretek meghatározzák a világhoz való viszonyulást is (vö. SZILÁGYI N. 1996: 7–9, 58–59). A közösségben elsajátított, közvetlen téri tudás és másodlagosan, nem saját tapasztalás által szerzett információk szerepe a mentális térkép által reprezentált terület nagyságával egyenes arányosságban nő (RESZEGI 2018: 171, DÜLL 2007: 140).

Ezzel összefüggésben kisebb elmozdulás esetében tehát az elnevezett személy egy olyan helyről érkezik, amely ismert a névadó közösség számára, a közösséget alkotó egyének többségének mentális térképén szerepel az adott hely reprezentációja, jellemzően első kézből, saját tapasztalásból származó információkkal. Ehhez képest a nagyobb térbeli elmozdulás esetén az elnevezett személy egy olyan helyről érkezik, amely a névadó közösség számára már nem ismert, a közösséget alkotó egyének mentális térképén már a kevésbé kidolgozott, többségében másodkézből származó információk alapján reprezentált területet jelent. Ez a magyar névanyagban is megmutatkozik: BÁRCZI GÉZA szerint a származásra utaló névadás alapja jellemzően olyan helynév lehet csak, amelyet a névadó ismer, így a távolabbról fekvő területekről érkezőket nem településnevek, hanem tájegységek, nagyobb területek nevének felhasználásával nevezik el (1956:147, 154, pl. *Erdélyi, Alföldi, Bihari*).

A centrum–periféria elve (TOLCSVAI NAGY 2017: 227, helynévkutatás kapcsán lásd HEINRICH 2000: 31–32) alapján az elnevezett személyek földrajzi területről való származásának kifejezését lehetővé tévő három sémát lehet azonosítani. A centrumhoz, vagyis a névadó közösséghez viszonyítva a perifériáról, nagyobb távolságról származó személyek megjelölésére szolgál a táj/államnévből, illetőleg népnévből, nyelv nevének felhasználásával képzett családnevek sémája. A középkori mobilitás alapján (lásd GULYÁS 2011) a centrumhoz közelebbre, kisebb távolságot lefedő származásra utal a településnév felhasználásával képzett családnevek sémája. Míg a centrumhoz legközelebb álló, tulajdonképpen a centrum saját perifériájának is tekinthető településrésznévből képzett családnevek sémája lakhelyre utal.

3.5. Ezen a ponton még érdemes kitérni azokra a magyar családnévanyagban megtalálható családnevekre, amelyek kapcsolhatók lennének a német névadáshoz is. Hagyományosan kétségeket vet fel példának okáért a *Török* családnév, amely nagy megterheltsége miatt is feltehetően nem valódi etnikai származásra utal. Sokkal inkább valószínű, hogy a Hódoltság területéről elszármazott vagy a törökkel valamilyen kapcsolatban álló személyre utalhat (RMCsSz., lásd még BÁLINT 1963: 18). Ugyanígy a *Lengyel* családnév motivációja lehetett egy a Lengyel Királyságba tett utazás, a *Görög* családnév pedig jellemzően kereskedőre utal (lásd RMCsSz., vö. ÚESzWeb. *görög*²). Vagyis a magyarban is motiváció lehetett a valamely néppel azonosított területről való származás, a valamely területre való utazás és a kereskedelmi kapcsolatok. A fentebb kifejtett okok miatt kialakult magyar szemlélet azonban, véleményem szerint, e nevekben is az elnevezett személynek más személyek csoportjához, ez esetben egy másik etnikumhoz való viszonyát, valamilyen kapcsolatát fejezi ki. A névadás e motivációja, tehát a névben a kereskedelmi kapcsolat megkonstruálása a német névközösség számára sem volt ismeretlen (vö. DFN. *Wendt, Böhm*).

4. Összegzés

A névadás kognitív műveletei és általuk a névsémák is nemzetenként, kultúrára, vallásonként, nyelvenként, földrajzi területenként is eltérőek lehetnek, így az egyes névközösségek névanyagának összevetése e közösségek és az ezeket alkotó nyelvhasználók kognitív sajátosságait, világról szerzett tudását, szociális, mentális hálózatát, valamint ennek nyelvi, kulturális, szociális, történeti stb. meghatározottságát tárhatja fel.

E tekintetben jelentős különbség mutatkozik a magyar és a német személynévadás között, amikor a névben a névadónak az elnevezett személy származására vonatkozó tudása konstruálódik meg. E különbség a két névközösség világról alkotott képében, eltérő nézőpontjában rejlik, mögöttese történeti és a nyelvi okok is állnak. Mivel a nyelvileg és etnikailag sokszínű magyar állam története során folyamatosak voltak a népvándorlások, és a magyar nyelvterületbe számos nyelv-sziget ékelődött, a magyar névközösség figyelme az interetnikus kapcsolatok, az egyes (nép)csoportokat egymástól elkülönítő nyelvi, kulturális tulajdonságokra irányult. Így a népnévi eredetű családnevekben a névadó személynek az elnevezett személy más (nép)csoporthoz fűződő nyelvi, etnikai (pl. *Tót, Oláh, Német*), vallási (pl. *Orosz*), gazdasági, társadalmi (pl. *Szász, Görög*), diplomáciai (pl. *Lengyel*) viszonyáról való tudásának megkonstruálására történik. Ezzel szemben az etnikailag egységes, összefüggő, földrajzilag rendkívül stabil nyelvterületen, de napjainkig markáns nyelvjárási különbségek és politikai tagoltság mentén élő németiség a származásra elsősorban földrajzi elmozdulásként tekint, egységben kezelve a népet annak nyelvével és az általa elfoglalt területtel (pl. *Bayer, Böhmen*,

Unger). Emiatt pedig kérdésessé válik, hogy a családnévek alapja egy népnév vagy az abból keletkezett földrajzi név-e (pl. *Österreicher*, *Schwei(t)zer*).

A(z) (el)származás konstrukciójára mind a magyar, mind a német névközösségek számára három séma is rendelkezésre állhat, melyek konkrét megvalósulása nagymértékben függ a megtett távolságtól és az adott névközösség mentális térképének működésétől, kidolgozottságától. Ezáltal a centrum–periféria elve alapján az elnevezett személy származására vonatkozó ismeretek megkonstruálódhatnak népnév vagy államnév/tájnév, illetőleg településnév vagy településrésznév felhasználásával egyaránt.

A származás mint tulajdonság percepciója, feldolgozása, fogalmi és nyelvi megkonstruálása láthatóan nyelvspecifikus és népcsoporthoz kötődő, az erre vonatkozó ismeretek névben való kifejezésének konstrukciós lehetőségét tartalmazó sémák eltérően működnek a különböző névközösségek között. Ugyanakkor a mentális térképnek a személynévadásban való szerepe és e szerepnek a mértéke közös jegyeket is mutat, így e szempontból is érdemes lenne vizsgálni további, az európai kultúrkörben létrejött természetes családnévanyagot.

Irodalom

- BACH, ADOLF 1952–1953. *Deutsche Namenkunde 1/1.2.: Die deutschen Personennamen*. Heidelberg, C. Winter.
- BÁLINT SÁNDOR 1963. *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékevei*. A Magyar Nyelv-tudományi Társaság Kiadványai 105. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 144–157.
- BICKEL, HARTMUT 1978. *Beinamen und Familiennamen des 12. bis 16. Jahrhunderts im Bonner Raum*. Bonn, Ludwig Röhrscheid Verlag.
- BLANÁR, VINCENT 1995. Das anthroponymische System und sein Funktionieren. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGE, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV szerk., *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. II. Berlin, Walter de Gruyter. 1179–1182.
- BLANÁR, VINCENT 2009. *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky / Proper Names in the Light of Theoretical Onomastics*. Martin, Matica slovenska.
- CAFFARELLI, ENZO 2003. Italian Family Names. In: HANKS, PATRICK szerk., 2003. *Dictionary of American Family Names*. 1. ed. Oxford, Oxford University Press. LXIX–LXXIII.
- CHAREILLE, PASCAL–DARLU, PIERRED et al. 2017. *The European Surname Typology Project: A progress report*. Paper presented at the 26th International Congress of Onomastic Sciences, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- CZIRÁKI ZSUZSANNA 2006. Az erdélyi szászok története. In: CZIRÁKI ZSUZSANNA, *Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet*. Imedias Kiadó. 7–204.
- DFA. = KUNZE, KONRAD–NÜBLING, DAMARIS szerk., *Deutscher Familiennamenatlas 1–7*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2009–2018.

- DFD. = *Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschlands*. Kutatásvezető: DR. RITA HEUSER. Kutatóhely: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. URL: <http://www.namenforschung.net/dfd/woerterbuch/liste/>
- DFN. = KOHLHEIM, ROSA–KOHLHEIM, VOLKER szerk., 2005. *Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung*. Mannheim–Lipcse–Bécs–Zürich, Dudenverlag. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110210477.1.23>
- DFNVC. = SLÍZ MARIANN főszerk., BAUKO JÁNOS–DVOŘÁKOVÁ, ŽANETA–FARKAS, TAMÁS–GALEWSKA, KAROLINA–HAUBER KITTI–HEGEDŰS ORSOLYA–N. FODOR, JÁNOS–RUTKIEWICZ–HANCZEWSKA, MALGORZATA–ŠTĚPÁN, PAVEL–ŠTĚPÁNOVÁ, VERONIKA–SZABÓ T., ANNAMÁRIA ULLA–WALKOWIAK JUSTYNA szerk., *Dictionary of Family Names in the Visegrad Countries / Slovník příjmení v zemích Víšegrádské skupiny / A visegrádi országok családnévszótára / Słownik nazwisk państw wyszehradzkich / Slovník priezvisk vyšehradských krajín*. Prague–Budapest–Poznań–Nitra, Czech Language Institute, Czech Academy of Sciences–ELTE Eötvös Loránd University–Adam Mickiewicz University–Constantine the Philosopher University in Nitra, 2024. URL: <https://v4surnames.elte.hu/>
- DÚLL ANDREA 2007. A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In: CSÉPE VALÉRIA–GYŐRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 2. Tanulás — emlékezés — tudás*. Budapest, Osiris Könyvkiadó. 111–153.
- FARKAS TAMÁS 2013. Népnévi eredetű családnevek a magyarban. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig 4. A nyelvi kölcsönhatások és a személynévek*. Szombathely, Savaria University Press. 125–144.
- FARKAS TAMÁS 2015. The most frequent Hungarian surnames. A study of some aspects of contrastive surname typology. In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Name and naming. Proceedings of the third international conference on onomastics „Name and naming”: Conventional/unconventional in onomastics*. Cluj-Napoca, Editura Mega. 122–136.
- FARKAS TAMÁS 2016a. A magyar családnévanyag területi és tipológiai tagolódása. Vizsgálatok a leggyakoribb magyarországi családnevek alapján. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig 7. Névregionalizmusok*. Szombathely, Savaria University Press. 39–66.
- FARKAS TAMÁS 2016b. A magyar családnévanyag kontrasztív szempontú tipológiai-statisztikai vizsgálata. *Névtani Értesítő* 38: 33–52.
- FARKAS TAMÁS 2018. A Surname Typology Project: The Lessons Learnt from the Distribution of the Most Frequent Hungarian Surnames. *Onomastica Uralica* 13: 27–40.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS 2010. Személynévek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vídek személynéveinek nyelvi elemzése (1401–1526). *Magyar Névtani Értekezések* 2. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2012. Családnevek történeti tanulságai Partium későközépkori és újkori névanyaga alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 143–158.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2011. Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 175–195.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.

- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAUBER KITTI 2020. Béb község kétnyelvű ragadványnévrendszere. *Névtani Értesítő* 42: 165–177.
- HEINRICH ANDREA 2000. *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- HIRT, HERMANN 1909. *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache*. München, Beck Verlag.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2002. A magyar nyelv kutatás az ezredfordulón. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä. 9–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HUTTERER MIKLÓS 1973. *A magyarországi német népcsoport*. Népi kultúra — népi társadalom 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HUTTERER MIKLÓS 1986. *A germán nyelvek*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KAINDL, RAIMUND FRIEDRICH 1907–1911. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha, F.A. Perthes.
- KAINDL, RAIMUND FRIEDRICH 1917. *Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathenländern*. Leipzig, Haase.
- KÁLLAI JÁNOS 1998. A térszemlélet fejlődéstani elemzése. A térélmény ontogenezise. In: KÁLLAI JÁNOS–KARÁDI KÁZMÉR–TÉNYI ANDRÁS, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Budapest, Tertia Kiadó. 49–81.
- KDFA. = NÜBLING, DAMARIS–KUNZE, KONRAD 2023. *Kleiner Deutsche Familiennamenatlas. Entstehung, Gebrauch, Verbreitung und Bedeutung der Familiennamen*. Berlin–Boston, De Gruyter.
- KEMMER, SUSANNE–BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL–KEMMER, SUSANNE szerk., *Usage-based models of language*. Stanford, California, CSLI Publications. VII–XXVIII.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésemélet*. Budapest, Corvina.
- KLUSCH, HORST 2009. *Az erdélyi szászok betelepedéséről*. Budapest, Kriterion Könyvkiadó.
- KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET 2011. *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache: Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte 145. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- KOHLHEIM, ROSA 1996. Typologie und Benennungssysteme bei Familiennamen: prinzipiell und kulturvergleichend. In: EICHLER, ERNST et al. szerk., *HSK. 11.2. Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. Berlin–New York, De Gruyter Mouton.
- KUNZE, KONRAD 2000. *dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.

- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- NIED, EDMUND 1938. *Südwestdeutsche Familiennamen urkundlich gesammelt, kulturgeschichtlich beleuchtet und sprachlich gedeutet mit Tausenden von sippengeschichtlichen Nachweisungen*. Freiburg im Breisgau, Herber & Co. G. m. b. H. Verlagbuchhandlung.
- PARKIN, HARRY 2013. Surname Typology and the Problem of Inconsistent Classification. *Names* 61/4: 200–211.
- RESZEGI KATALIN 2009. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2012. A mentális térkép és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT–SZABÓ DÁNIEL szerk., *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*. Pszicholingvisztikai Tanulmányok 3. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 95–100.
- RESZEGI KATALIN 2018. Helynevek, térszelélet, mentális térkép. *Magyar Nyelv* 114: 169–184.
- RESZEGI KATALIN 2019. A kognitív térkép és a névhasználat. *Névtani Értesítő* 41: 125–151.
- RESZEGI KATALIN 2020. Toponyms and spacial representations. *Onomastica* 64: 23–39.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- RÜBEKEIL, LUDWIG 2008. Etnisches in germanischen Personennamen? In: LUDWIG, UWE–SCHILP, THOMAS szerk., *Nomen et Fraternitas. Festschrift für Dieter Geuenich zum 65. Geburtstag*. Berlin, De Gruyter. 23–37.
- SCALES, LENS 2012. *The Shaping of German Identity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SCHILLING, ROGER 1928. Die Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: BLEYER, JAKOB szerk., *Das Deutschtum in Rumpfungarn. Mit ethnographischen und siedlungsgeschichtlichen Karten*. Budapest, 41–87.
- SCHMIDT, GEORG 1999. *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806*. München, Beck.
- SCHULZE, HAGEN 1984. Die Geburt des deutschen Nation. In: BOOCKMANN, HARTMUT, *Mitten in Europa: Deutsche Geschichte*. Berlin.
- SHOKHENMAYER, EVGENY 2014. Comparative Study of the 100 Most Frequent Russian, French, German and British Surnames. In: HOUGH, CAROLE–IZDEBSKA, DARIA szerk., *'Names and Their Environment'. Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Science. Glasgow, 25–29 August 2014*. Glasgow, Glasgow University Press. 221–232.
- SLÍZ MARIANN 2007. *Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben*. Elhangzott a III. Félúton Konferencián, 2007. április 26-án. Kézirat.
- SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2010. A magyar és a német családnévrendszer kontrasztív vizsgálata — különös tekintettel a népnevekből kialakult családnévekre. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve, a nyelv tudománya: alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében: XIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, MANYE XIX.* Székesfehérvár–Eger, MANYE–Eszterházy Károly Főiskola. 245–252.
- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2011. *Ungarndeutsche Personennamen im Plattenseeoberland. Eine antroponomastische Langzeitstudie in Deutschbarnag/Barnag und Werstuh/Vöröstó*. Ungarndeutsches Archiv 11. Budapest, ELTE Germanistisches Institut.
- TMCsA. = *Történeti magyar családnévátlasz*. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS. Kutatóhely: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. URL: <https://csaladnevatasz.hu/>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás (a névjelleg változása). In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 600–606.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21*: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR főszerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 23–75.
- TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 179–204.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ÚESzWeb. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk., GERSTNER KÁROLY. MTA Nyelvtudományi Intézet/Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011–2022. [Online kiadás, szerkesztés alatt!] URL: <https://uesz.nyttud.hu/index.html>
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford, Oxford University Press. 48–81.
- WEBER-KELLERMANN, INGEBORG 1978. Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvölkerkunde“. In: WEBER-KELLERMANN, INGEBORG szerk., *Zur Interethnik. Donauschwaben, Sieberbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, 125–150.
- WINKLER, HEINRICH AUGUST 2002. *Der Lange Weg nach Westen. Erster Band. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*. Fünfte, durchgesehene Auflage. München, k.n.
- ZIMMERMANN, FRANZ–WERNER, CARL 1892. *Urkundenbuch zu Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen I*. Nr. 17. Hermannstadt.
- ZIMMERMANN, HARALD 1994. Die Deutschen Siebenbürgens im Königreich Ungarn. In: ROTHE, HANS szerk., *Die Siebenbürger Sachsen in Geschichte und Gegenwart*. Köln–Weimar–Bécs, Böhlau Verlag. 1–14.

Cognitive Differences Between the Hungarian and German Personal Name Giving Based on the Construction Schemas of Surnames Referring to Origin

The aim of the paper is to shed light on the cognitive differences between the personal name giving process of the Hungarian and German language communities, and to explore the type and extent of the role the mental map may play in the act of naming, when the knowledge of the named person's origin is constructed in the name.

From a functional-cognitive point of view, the emergence of names is characterized by a high degree of semantic awareness, motivation. However, the semantic content constructed in the names does not directly represent the world, but the knowledge that the name-giver has acquired about the world, and the way they perceives and processes the entities and scenes of the world, not standing alone, but in their current environment and in relation to other entities and scenes. Thus, in the process of constructing a name, perspective and attention are of paramount importance. This linguistic, cultural and pragmatic knowledge is stored by the mind in schemas created by abstraction, schematisation and categorisation. These schemas, or rather their individual routine and social convention, influence the way in which new names are created and the way in which the knowledge of the name-giver is constructed in the name. The cognitive operations of naming and the name schemas may vary from nation to nation, culture to culture, religion, language, geographical area, etc., so a comparison of the name material of individual name communities can reveal cognitive specificities, social and mental networks of these communities, as well as their linguistic, cultural, social, historical, etc. determinants.

There is a significant difference between the Hungarian and the German name communities in the realization of the schemas of family names referring to origin, and this difference lies in the different views of the two communities on the world, and there are historical and linguistic reasons behind it. Since the linguistically and ethnically diverse Hungarian state has been subject to continuous migrations and the Hungarian language area has been wedged between several language islands, the Hungarian naming community has focused on inter-ethnic relations, on the linguistic and cultural characteristics that separate the individual (ethnic) groups from each other. Thus, in family names of ethnonymic origin, the ethnic (e.g. *Tót* 'Slavic', *Olá* 'Romanian'), linguistic (e.g. *Német* 'German'), religious (e.g. *Orosz* 'Russian'), economic, social (e.g. *Szász* 'Saxon', *Görög* 'Greek'), diplomatic (e.g. *Lengyel* 'Polish') relations of the named person to other (ethnic) groups is constructed. In contrast, Germans living in an ethnically unified, coherent, geographically very stable linguistic area, but until today with major dialectal differences and political division, see the origin of a person primarily as a geographical displacement, treating the people as a unit with their language and the territory it occupies (e.g. *Bayer* 'Bavarian', *Böhmen* 'Czech', *Unger* 'Hungarian'). This makes it questionable whether the basis of the surnames is an

ethnonym or a toponym that has arisen from it (e.g. *Österreicher* 'Austrian / from Austria, *Schwei(t)zer* 'Swiss / from Switzerland').

At the same time, there are three schemas for the construction of geographical displacement for both Hungarian and German name communities, the concrete realization of which depends largely on the distance traveled and the functioning and elaboration of the mental map of the given name community. This means that, on the basis of the principle of center-periphery, knowledge about the origin of the person can be constructed with the help of an ethnonym or a state name/place name, or a settlement name or a settlement part name.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.

18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. 307 lap.

39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. 115 lap.
44. ÉVA KOVÁCS szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. 249 lap. [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, 2021. 204 lap.
54. RESZEGI KATALIN, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, 2022. 263 lap.
55. KOCÁN BÉLA, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2022. 479 lap.
56. PELCZÉDER KATALIN, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen, 2022. 277 lap.
57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2021. 149 lap.
58. SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *A bihari Felső-Hegyköz helynevei*. Debrecen, 2023. 199 lap.
59. SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*. Debrecen, 2024. 235 lap.

